ЈОВАН ЂОНОВИЋ

УСТАВНЕ И ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ
У ЦРНОЈ ГОРИ
1905—1910

БЕОГРАД 1939

Издавачка књижара Косте Ј. Михаиловића — Вука Караџића бр. 7.

Штампа Графички уметнички завод »Планета« — Београд — Добрачина бр. 55

После мучне и тешке борбе, после емиграција, потуцања и рада, праћених смртном пресудом и временским казнама, и на тлу некадашње Црне Горе и на тлу Југославије, најзад на прагу старости, завршавајући ову књигу иза решетки оне необичне куће Државног суда за заштиту државе, на Ади Циганлији, са домака мога узиданог погледа, посетише ме две болне успомене: на мога брата **Душана И. Ђоновића**, и синовца **Душана С. Ђоновића**, који притекоше овде на обали Саве, као добровољци, да бране Београд од непријатељске навале, и ту изрешетани непријатељским куршумима, затрапише своје младе и јуначке главе. Њиховој успомени и њиховој борби посвећујем ову моју књигу.

Писац

Предговор

Намеран сам да дам политички преглед једног доба, вероватно најинтересантнијег у историји Црне Горе и, паралелно с њим, монографију једног покрета који се тада јавио. Овај покрет је у суштини дао форму вековном стремљењу Црногораца. Он се рађа пре уставне ере, идејно се формира после ње, и траје све до краја црногорске државе. Мислим, да су догађаји одмакли толико, да се о овом добу и овом покрету може говорити без икакве бојазни да ће се изазвати распре које би могле бити штетне данашњици или будућности наше земље. С друге стране, опет, држим да ће оживљавање овог доба и преглед рада овог покрета, користити не само историографима црногорске државе, већ ће послужити млађим генерацијама за правилније схватање и оцену својих претходника. Од тога, мислим, могу имати само користи.

На овом месту сматрам за потребно да нагласим, да ми се чини, да ће се најбоље разумети и овај период и сам овај покрет, ако се живот и тежње Црногораца буду посматрале кроз призму великих идеја, које су кретале ове горштаке. Није толико важно, са гледишта практичне политике, да ли су извесне идеје и политичке концепције тачне, колико је од значаја какав су утицај вршиле на душу народну. Такође, много је важније знати психичку структуру људи, него само регистровати њене манифестације. О овом другом писали су углавном: Његош,[1] Љуба Ненадовић, Марко Миљанов, Цвијић, Геземан, Н. Ђоновић, С. Шобајић. Фрагментарних и литерарних списа који додирују ову материју има пуно. Они су врло често интересантни, осветљавају по-

[1] Његош није писао специјалну студију о менталитету Црногораца, али је његов »Горски вијенац« стварно огледало менталитета и филозофије живота ових горштака.

јединe моменте духовног живота Црногораца.[1] Али, ипак остају фрагментарни покушаји, и од далеко мање важности у овом правцу него они раније поменути списи. Стога ћу карактеристике црногорске психе највећим делом дати према овим систематисаним списима и мом личном опажању.

О оном првом, о утицају великих идеја света на душу ових горштака, још нико није ни покушао да да један озбиљан спис. Стога ће мој посао бити много тежи у овој области. Ако бих направио извесне грешке, молим да ме извине они који буду читали ове редове. Оне ни у ком случају нису учињене намерно. Мени је много стало да се разуме откуда су Црногорци вековима били заточници слободе противу спољног непријатеља, и браниоци индивидуалне слободе до данашњег дана. Појам слободе и љубав за њу, у односу на странце, пронели су кроз сав период од пада средњевековне државе досад. Он се дубоко уврежио у народну психу. Али, откуда и како да пронесу осећање личне слободе кроз цео мутни период од XV до XX века, да га сачувају до последњег даха и да га носе још и данас као ико у нашој земљи?

Стари Атињани, протагонисти слободе и демократије, сматрали су да је лична слобода основ демократије. Демократија, опет, изражена је у формули, да сваки грађанин има права изабрати професију и да је слободан обављати је. Личност је у слободи рада, акције, била ограничена само законима. Закони су управљали Атином. У њеном цветном периоду уистини нико не може рећи да је управљао Атињанима. Закони су били изнад свих, и по њима ј: вршена свака власт. А њих је доносио народ на општим јавним скуповима. Атинска слобода изградила је тип најбољег Јелина. Он је зачео европску цивилизацију. То значи, да је резултатима свога рада наджевео своју Атину, и надмашио значај свега што

---

[1] Мићун Пазићевић издао је неколико књига анегдота; М. Томић, »Бетићи у Парламенту«; Н. Шаулић је издао збирку тужбалица; Лубурић је написао »Племе Дробњаци«; професор Шобајић о племену Бјелопавлићима и о Никшићу; А. Јовићевић о Цеклину, итд. »Слободна Мисао« такође прикупља и објављује анегдоте о Црногорцима. Све су ово прилози за научно утврђивање црногорског психолошког и етичког типа. Д-р И. Јелић писао је о извесним обичајима у племену Васојевића и о крвној освети.

је досада човек учинио. Замајна сила атинске слободе још траје. Она још утиче на судбину човечанства.

Црногорац је у овом погледу нешто сличио Атињанину. Смањен и у специјалном погледу и у ограниченом утицају, човек који је дубоко ископао шанац борби за слободу. Његова слобода није гласовита као атинска. Она није дала високе културне резултате. Такво је било доба и терен на коме је живео овај горштак. Али је отпором туђину, несавитљивом одбраном слободе, подигла и хранила кроз векове отпорни дух Срба. Спремила је духовни терен за државну слободу српског народа. Тим је постала заслужна за нашу културу и за све оно, што жилави српски народ може дати заједници људској. Чувањем својих прастарих зборова и скупштина, Црногорац је опет пронео личну слободу све до најновијих дана.

Посматрајући живот и акцију Црногораца кроз ову призму, много лакше ће се објаснити многи појави, који су се десили у периоду који нас интересује (од 1905 до 1918). Мислим да се само тако неће погрешити да се детаљи прогласе важнијима од главне ствари, и да се историске епизоде сматрају трајним стањем. Једном речју, да се искриве догађаји и последњи дани живота ове српске државе.

Да би се што рељефније истакле борбе и стремљења Црногораца у овом добу, морао сам обратити пажњу и на њихов положај у српству и утицај српства на њих. Ма колико били одељени тешким комуникацијама и политичким границама од друге своје браће, они су вршили утицај на њих и сами били под њиховим утицајем. Идеје које су кретале српске масе ван Црне Горе и јавност српска вршиле су много значајнији утицај на психу Црногораца него што то на први поглед изгледа. Српством ове епохе предоминирале су идеје националне и политичке слободе. Ове исте идеје су предоминирале и у духу Црногораца. Они су и у овом погледу само део српства, као што су то и по силини борбе и тежини жртава које су у борби поднели. Ако успем да то прикажем у редовима који следују, бићу необично задовољан.

I Схватања црногораца

Увод

Стара српска племена позната су од најстаријих времена као ванредно издржљива и са јако израженим ратничким особинама. Таква су била кад су стварала своје државице, и остајала таква онда кад су их губила. Жилави и предузимљиви, одмах после пада својих државних творевина, устајали су на оружје, кушали срећу и правили нове. Српске државне творевине најдуже су се одржале у некадашњој Зети. Створене пре Немањића, продужиле су живот и после њих. Упорни и одважни брђани из Дукље, доцније Зете, имају своју државу, са мањим прекидима, скоро од IX до XVI века. Турска најезда разбила је последње државице после слома царства. Умирање српске државе траје више од једног века. Једна за другом падале су државне творевине, али жилави српски ратнички тип не пада са својим државама. Он се кроз векове бори за слободу. Даје отпор завојевачу, чак и кад су наде биле незнатне. Чува своју традицију и мисао на државну независност.

Тамо где се понајпре зачела државна мисао, тамо и отпор скоро најдуже траје, а тамо се опет прво рађа српска држава. Црногорски брђанин, оно што је, у сваком случају, најинтересантније у српском ратничком типу, без престанка носи државну идеју. После пада старе Зете, брдска племена, ограђена огромним природним бедемима и беспућем, са својим локалним вођама, чувају слободу, да је најзад претворе у стварну и признату државну независност. Овај брдски ратнички тип, после пада Црнојевића државе, скупља се око својих религиозних шефова и опире се завојевачу. У своје планине, у своје природне бедеме, овај непомирљиви човек однео је свест о држави и љубав за слободу, учаурио их у племена, живео са њима, и кроз векове се борио за њих.

Чудна је била ова борба и чудни су били ови људи! Сваки ратни поклич противу источног завојевача нашао их је готовим да му се придруже. Сви суседи и сви далеки народи могли су их увек кренути у борбу. Прилазили су сваком и помагали све, у борби са Турцима, увек са надом на ускрснуће своје државе. Овај човек је носио у срцу и у свести две идеје и две мистике: националну и хришћанску. За обе је био готов подједнако положити све па и живот. Са једнаком готовошћу падао је »за крст часни, за слободу златну и лијепо име Србиново«. Борио се уз свакога, био он »латинин« или »православни«. Са хришћанима увек противу неверника. Борио се и сам, кад год је осетио да има изгледа да бар мало помакне своје међе или сачува оно, што је већ био створио.

У овој вечној борби, у којој су се генерације смењивале у бојним окршајима, и проређени редови попуњавали збегом из целог српства,[1] израђен је специјални црногорски витешки тип, можда сасвим непрактичан,[2] али мистичан и пожртвован колико и патриотичан, увек готов на борбу и прилично конзервативан. Нигде у нашем народу традиција није тако жива као у Црној Гори. У Европи, Црногорац је култивисани човек који највише болује од традиције. Он чува традицију своје куће, херојство свога рода, традиције националне и религиске.

Вера црногорског брђанина није вера биготна човека. Он верује на свој начин. Можда у његовој вери има доста паганских примеса. Али, и поред тога, то је скоро најчистије православље на Балкану. Црногорац не тражи од свог хришћанског бога да му непосредно помогне чак и за сум-

[1] Данашњу Црну Гору, уколико није била од раније насељена, населили су већином снажни елементи из свих српских крајева, који се нису могли помирити са турским завојевачем. Ове снажне придошлице добрим делом су потискивале старије становништво, заснивале своје родове, и отимале земљиште од црногорских планинаца. Његош о овом процесу насељавања пева:

»Што утече испод сабље турске,
Што на вјеру праву не похули,
Што се не хће у ланце везати,
То се збјеже у ове планине.

[2] Непрактичан у погледу меркантилно трговачком.

њиве послове као Грк и Италијан. Он га моли да му да снаге, маха, да га спасе да се не осрамоти, да не попусти у тешким часовима. Свештеника третира као друга и вођу, само ако има способности за то. Нема ли их, неће ни да чује за њега. Црквени шеф и његови органи морају бити морални, патриотични, готови на подвиге и на жртве. Треба да су бољи од просечних, ако хоће да буду уважавани. Нису ли такви, лако могу служити за поругу. Црногорац верује, привезан је за своју религију, али црквену хијерархију цени ако је, по његовим појмовима, достојна, ако је патриотска, јуначка и пожртвована. Стога су попови до скора били најбољи људи у братству или племену, по правилу из најбољих кућа. Све до најновијих дана свештеник није могао бити »никоговић«. Зато су прве организоване власти били свештеници. Били су вођи у миру и у рату. То је свакојако наслеђе из мутних и тешких дана, које је преживео овај брђанин, из доба теократије, које се продужавало од нестанка Црнојевића па до првог кнеза Петровића.

У овом крају и међу овим људима зачео се један покрет, који је у једном моменту обујмио масе, упутио националну снагу на једну страну, да најзад заврши историју своје државе, стапајући је са Србијом и другим областима југословенског племена. Да би се сигурније видело како је проведен овај процес, како су се ломиле о дух Црногорца идеје које су га загрејале да унесе своју Црну Гору у Југославију, држим да би било корисно прво да бар делом нагласимо његове основне психичке особине.

Основне психичке особине црногораца

Цвијић је у карактеристици динарског човека на једном месту рекао, да је овај снажни човек готов да учини огромне напоре, да поднесе надчовечанске жртве, да се бори до краја, али да се десе моменти кад малакше, кад настане доба зева, и тада је готов да упропасти све што је створио. Црногорац је класичан пример свога типа, како он каже. Но, ако се кроз историску борбу последња четири века посматра овај снажни тип човека, не би се могло рећи да он има карактеристичне слабости Цвијићевог динарског човека. Он је ве-

ковима издржао борбу са природом и са непријатељима. Код њега и поред огромних напора, све до националног уједињења, није било познатих момената зева. Или није бар у целини. Истрајао је у двогубој борби са природом и са људима, да је најзад заврши како се вековима маштало у оном крају. Откуда то? Зашто да не наследи слабост свога типа, као што је наследио и добре особине?

Научно повући разлику у особинама динарског човека било би необично интересантно. То ће вероватно и учинити који од млађих, који се баве овом врстом науке. Цвијић је дао генералне линије разлике нашег човека уопште. Отворио је пут за даља научна истраживања. За овај наш рад, мислимо, биће довољно ако кажемо, да је црногорски тип, овакав какав је, добрим делом формиран животом. Расним одликама дошла је у помоћ природа земљишта које је насељавао, и тежак живот човека вечито на опрези. То му је потенцирало храброст и сачувало веру у будућност, оптимизам који се ретко види ма где у нас. Поред тога, Црногорац је већином ускок, човек који се није могао помирити са завојевачем, већ је бежао у црногорске горе да брани своју слободу. Овде се измешао са старим становништвом, уколико га није потиснуо. Црна Гора је током XV и XVI века уистини била збег најжилавијег и најборбенијег српског човека.

Црногорац верује да не постоје тегобе које се не могу савладати. У тој вери, често врло мало основаној, мешају се жеље са стварношћу. Ако су неродне године, очекује се спас од некуда (раније од Русије). Он верује у тај спас. Ако су друге животне тегобе, нада се да ће их пребродити. Ако настану националне невоље, верује у своју снагу и опет у неку помоћ. Не очајава и не клоне ни у ком моменту. Можда је понајмање клонулости познато у крају, где би је требало бити највише ако би се судило по објективним условима живота.

Овај чудни оптимизам типична је одлика људи овога краја. Колико ми је познато, не постоји ни једна оаза у Европи у којој је тако дубоко увражена вера у себе и ведри оптимизам за будућност.

Самопоуздање је база црногорског оптимизма. Нема сумње да је примитивизам добрим делом основ овакве душевне

потке. Али, ни он сам не може објаснити чудесну кураж и борбеност ових људи. Оне су плод расе и животних услова подједнако. У високој планини, где је живот био необично тежак, а са свих страна претила опасност од непријатеља, развио се тип човека са несавладљивом енергијом, љубављу за слободу и пожртвованошћу, која се ретко види. Типичан одговор Црногорца да је »хвала Богу добро«, обележава његов вечни оптимизам и веру у бољи обрт ствари, веру у победу добра над злом. А пошто је он увек на добру путу, и у победу његову над непријатељима или над злим околностима.

После оптимистичке црте, у карактеру је највише развијена црта љубави за слободу. Црногорац је себе сматрао супериорнијим човеком. Као таквом му је припадала слобода да изрази своју мисао и натера друге да респектују његову личност. Ово правило није имало изузетака све до најновијих дана. Оно што је овај човек највише мрзео било је ропство или деградирање личности. Држим да ни у једном европском народу лична слобода и људска личност уопште, није била више на цени него некада у Црној Гори. Векови оваквог схватања учинили су да се изради један сој људи који је живот ценио много мање него личну слободу и лично достојанство. Нема сумње, да су некадашње племенске организације утицале на формирање ове особине и да су је чували кроз векове. Ове организације су упућивале своје чланове да пазе увек на престиж куће и племена, пазећи на своју личност. Да пазе да не осрамоте племе срамотећи себе. Старим племенским договорима, где је сваки племеник слободно изражавао своју мисао о свим пословима који су интересовали племе, — развио се овај човек у правцу личног достојанства и велике личне слободе. Некадашња племенска организација и племе својим обичајима упућивали су селекцију навише. Слабићи и порочни људи били су презрени. Нико није желео да постане такав. Отуда се вршила утакмица ка бољем, узвишенијем.

Кураж је, нема сумње, особина која је била одувек на цени у свим планинама. Висинска психа тражи од личности прво да буде храбра. То је особина понајвише цењена. Стога ко није имао херојскога није уопште цењен. Његов живот је уистини био невероватно тежак. Отуда је селекција вр-

шена у правцу развијања куражи и личног поноса. У Црној Гори, све до модерног законодавства, признавало се право самоодбране не само за живот већ и за част.

Јунаштво се тражило од свакога. Од вође племена и главара још и чојство, мудрост и речитост. У заједници храбрих, где нико другом не жели признати да је више храбар, вођ је могао бити онај, коме се признавала мудрост и вештина у руковању племеном, коме се признавало чојство. Чојство је по црногорским појмовима отменост, мудрост, несебичност, правичност, гостољубивост и тек онда храброст. Скоро досад у Црној Гори су од компонената чојства највише цењене отменост, мудрост и речитост. Отуда се онамо још и данас види чудан појав, да недозрели и недоучени ђаци, ако иоле имају такта, могу кретати масе и утицати на њихове одлуке. Нигде ваљда у културном свету не види се поштовање према људима који уче школе као у Црној Гори. Ова ванредно симпатична црта учинила је да се сељак не бори за политичко вођство.[1] То је добрим делом донело као резултат да се, просечно од свих сељака, највише сељачке деце школује из Црне Горе. Ретка је иоле боља фамилија у оном крају која не покушава да школује своју децу. Али сигурно нема ни једне која их не би школовала када би за то било могућности. Сваки сељак би хтео, кад он не може бити међу првима или вођ, да се његови оспособе за борбу о вођство. То је урођена тежња да се буде међу првима. Они нису знали за изражену максиму да ниског рађа потомство које личи на њу, али су је дубоко осећали.[2] Старали су се увек

[1] За све време политичких борби, било у доба независне Црне Горе, било у Југославији, скоро никад се интелигентном и школованом Црногорцу није насупрот ставио човек из народа. То у исто време сведочи и да је Црногорац мање разметљив, него што се то обично верује. Он жели да буде први, али међу равнима или онима које сматра нижима од себе. Међу школованима и већима он се сам повлачи, радо им даје првенство. Ово је сигурно пре знак скромности и увиђавности, него разметљивости.

[2] Црногорци су, да би сачували добре особине породице, обраћали нарочиту пажњу на женидбу. Увек су се старали да се ожене од добрих братстава, добрих кућа, и од добрих људи. Тако је вршена селекција навише, ка бољему. Од слабића и слабих фамилија Црногорци су се нерадо женили. Увек су се старали да се спријатеље са себи равнима или бољима од себе.

ску борбу, и готовост да жртвују своју кућу, своју имовину и себе сама, били готови схватити као нагон људи којима је рат постао занимање. Ништа погрешније од тога. Црногорац се борио у одбрану свога дома, свога српства и хришћанства. Борио се са вечитом мишљу, да помогне свој народ и његову слободу. Понекад и за правду, како је он схватио.[1] Он се борио на свом дому, међу Србима, помагао Грке, Бугаре, слушао Русе, ишао да им помогне у рату са Јапаном, итд., — најмање са намером да штогод лично ућари, већ много пре са далеком мишљу да овом борбом помогне своме српству, и да се лично истакне. Само ниске душе могу веровати да се људи боре и гину са рачуницом у рукама!

Црногорац се борио у европском рату под свим савезничким заставама. Знао је где је његово српство и не могавши доћи да се у његовим редовима бори, сврстао се у савезничке.[2] По интуицији је осетио да ће се судбина српства решити савезничком победом. Његова машта је била увек активна, скоро визионарска. Био је и остао борац за веће идеале. Овај човек је још и данас духовно активан. Још ствара витешку песму, пословицу, причу. Преживљава још херојско доба, још је увелико у националној мистици. Његове визије још иду далеко. Ово визионарство потенцира љубав за Русе и све што је руско, ма да се у данашњици, по извесним манифестацијама, сасвим погрешно суди о љубави ове шаке горштака за највећи словенски народ.

У етичком погледу, у српској породици Црногорац још стоји на највишој лествици. Породичним моралом, респектом за туђу имовину и личност другога, далеко је отскочио и од браће и других суседа. Породица се још сматра светињом. Чува се част дома и чистина породичних односа. Прекршаји се у овом правцу још плаћају животом. Крађе и преваре су ређе него у ма ком српском крају. Поштовање личности је изнад свега што се види у нас. Крадљивац се

[1] Црногорци, који су били на послу у Јужној Африци, у енглеско-бурском рату борили су се на страни Бура. Сматрали су да је правда на страни овог малог народа и помагали су их својом крвљу. Да се боре на стани Бура нису их никако руководили материјални интереси. Да су ишли за ћаром, борили би се на страни Енглеза.

[2] Црногорци који су били у печалби махом су се сами јављали у војску земаља где су били на послу.

сматра најгорим човеком и поготову најпрезренијим.[1] Разбојништва су скоро непозната. Ако се десио такав случај, он се препричавао с колена на колено, излажући презрењу његовог извршиоца и његово потомство. Рђаво је забележено и насиље према личности. Насилници нису били на цени, нити су поштовани. Насрнути на туђу личност сматрало се допуштеним само у случају озбиљног повода. То је могло бити у одбрани части, живота или имовине. У тим случајевима реаговало се како је то по природи чинио овај виолентни човек.

Нема сумње да у психи Црногораца има и несимпатичних црта. Оно вечито индивидуалистичко поентирање сопствене личности и тежња да се умање заслуге других, да би се своје јаче истакле, није ни најмање симпатично. Некадашњи велики респект за личност другога, као да се код нових генерација претвара у отужну хвалу сопствене личности или породице![2] Некада су овакве особине приписиване никоговићима. Изгледа да се број ових међу Црногорцима доста брзо множи...

Несимпатично је често упорно и јогунасто остајање при свом мишљењу. Упорно дотле, да се готово прелази и на најтеже неправде или увреде, понекад штетне и за идеале своје и националне, и то због тежње да се покаже пред светом како се чврсто и непоколебљиво стоји на свом гледишту. Не би се могло рећи, да у црногорском друштву није тешким животом изграђен и тип човека који тежи да се заима, да се обогати, макар и по цену моралних жртава. Срећом таквих је у Црној Гори одувек било најмање.

Али, за овај наш рад од интереса су главне особине духа, јер су оне кључ за разумевање акције, о којој ће бити речи. Народ који је с тешком муком одбранио своју слободу, љубоморно чувао своју малу државу, готов увек на највеће жртве за њу, у једном историском моменту жртво-

[1] У овом погледу са њима се равнају јужнохерцеговачка и бокешка племена.

[2] Доста је последњих неколико година читати полемике кроз локалну црногорску штампу, па да се види колико су Црногорци почели да заборављају на добре старе одлике својих предака.

вао је лака срца, да би се створила уједињена Југославија. Како је овај конзервативни човек дошао дотле, могуће је објаснити само тако, ако се у објашњењу пође од његових карактерних особина. Патриотизам, уобличен у вечној тежњи за ускрснућем српског царства, дубока љубав за слободу и вазда шња готовост на несебично жртвовање свега свога за нешто веће и узвишеније, одвеле су Црногорце до схватања Црне Горе као земље мисије, предестиниране да испуни завет, и да се утопи у уједињено српство, у царство српско. Стари зетски сепаратизам избледео је кроз векове. Њега су током XV, XVI и XVII века највећим делом уништили нови дошљаци из свих српских крајева. Тако се током времена подигао један сој људи, који је у свом херојству визирао врло далеко, у сваком случају до на крај међа Душановог царства . . .

•

Услови живота и њихов утицај на психу

На формирање психичког типа утицали су животни услови. Они су били изванредно тешки. Окружени с једне стране Турском империјом, с друге Венецијанском републиком, доцније Аустријом, Црногорци су били као на једном каменитом острву, остављени сами себи и својој сиротињи. Од завојевача су сматрани нежељеним бунтовницима пред којима се добро затварају врата и чува улаз у кућу. Неблагодарно и планинско земљиште, окружено уз то непријатељем, чинило је њихов живот невероватно тешким. На овом планинском и неплодном земљишту и у много бољим политичким приликама, живот мора бити врло тежак. Једна сушна година или друге временске непогоде, изазивале су читаве поморе и десетковале народ. То је утицало да се мири са смрћу и живот не прецењује. Тешке епидемије, које су каткад допирале до ових планинаца, као колера и велике богиње, пустошиле су док помор сам не престане. Лекови и лекари, до пред крај XIX века, тамо нису допирали.

Раније су Црногорци углавном живели од сточарства. Аграрним културама бавило се само у мањим удољицама и крајевима ближе мору. Земљорадња се, историски посма-

трано, осим око Скадарског Језера и у долини Зете, развијала са умножавањем популације. Обрађено је било, најзад, све слободно земљиште. Прављене су њивице отимањем земље од камена. Али и сав тај труд није био довољан да их исхрани. Становништво је било пролифично, умножавало се и поред свих невоља. Отуда су миграције из Црне Горе биле скоро сталне, нарочито током последњег столећа. Оне су понекад досизале чак до Русије. Одмах после ових миграција прираштајем се убрзо достизао ранији број, и наново отпочињале сеобе. Овај вечни циклус није престао до данашњег дана. Тако је живот стално био оскудан и тежак, човек се морао челичити да би га издржао. Мислим да је у културном свету непознат случај да на онаквом терену, и под онаквим условима, може живети онолики број људства. Свуда куд год се окренуо црногорски горштак видео је могућност бољег живота. Ипак је остао на дому, у својим горама. Остао је углавном из љубави за слободом. У свом планинском гњезду осећао се слободним и заштићеним. Нема сумње, да је привржености своме племену и својим обичајима, поред слободе, био мотив да се потпуно не раселе.

Тежак и мучан живот формирао је човека уздржљива, с малим задовољна, скоро ни најмање материјално заинтересована. Стога се могао видети чудан појав да Црногорац с тешком муком заради, а лака срца потроши. Видео сам их у емиграцији по Сједињеним Државама Америке, где су као радна снага цењени и плаћани као најбољи и најиздржљивији. Радили су тешке послове, а своју крваву зараду лако трошили као да су је наследили.

Код њих је развијено гостољубље до расипништва. Тежак и сиромашан живот на дому није ни најмање утицао на умеравање ове особине. Мислим да је то дошло отуда, што је у овом крају као нигде на другом месту развијен култ предака. И из поштовања према прецима сваки се старао да не умањи стару традицију гостољубља, већ да јој и сам дода. Пошто је било опште мишљење да је врлина угостити пријатеља и намерника, то се морало потрошити и више него што се има, да би угошћени био задовољан и причао о гостољубљу домаћинову. Тако су чували старе традиције и дода-

вали нове.[1] У овом гостољубљу и малом уважењу материјалних добара има нечега што се може наћи само код старих, отмених аристократских породица на западу.

Црногорци су живели на најнеблагодарнијем терену у Европи, па ипак их нису сломили ни физички ни душевно њихови изванредно тешки услови живота. Одвојеност од света отежавала им је живот, али је учинила да очувају многе добре особине, и не приме многе мане и пороке, које су попримали њихови суседи. Остали су примитивци дубоко везани за свој крај, своје обичаје и своју породицу. Али и са чудесно способном главом да се науче, да подигну своју интелектуалну личност до завидне висине. Као да су високе планине које су насељавали отварале видике овоме човеку, оружајући га речитошћу, која изненађује, и ванредном способношћу да се научи.

Да би побољшали живот, већ у XIX веку (а нарочито у другој половини) Црногорци почињу да иду у печалбу. Прве миграције крећу се Цариграду и Турској, затим Грчкој и најзад енглеским колонијама, Сједињеним Државама и републикама латинске Америке. Проживевши у овим земљама често коју деценију, и зарадивши штогод, враћају се у свој крај, побољшавају колико толико животне услове, и остају док потроше оно што су донели. По правилу, кад нестану донети новци, поново крећу на исти пут. Поред нешто средстава и културних навика, које су доносили, ови печалбари донели су и прве заразне болести. Тако прва туберкулозна обољења падају по повратку печалбара из Цариграда, у другој половини XIX века. Донете болести су нашле погодно земљиште и заразиле читаве породице. Тако су нешто бољи живот врло скупо платили. Привредни живот, и поред донетих средстава из иностранства, остао је назадан и неразвијен скоро као што је био. Земљиште се више није могло увећавати, а земљишне културе су индоленцијом и неспособношћу њихове управе остале какве су биле од искони.

Током векова пасмина стоке се дегенерисала тако, да се принос од сточарства морао умањити. Како је сточарство

[1] Људи негостољубиви називани су »хорјатима«. Они су били најмање цењени ма какав положај заузимали, или ма како били храбри, паметни или од добрих кућа. Из таквих породица су се нерадо женили.

била основна грана народне привреде, народ је самим тим сиромашио. Земљорадња, воћарство и виноградарство ширили су се нешто у екстензитету. Начином рада остало се тамо где се било. На тај начин принос од рада није био ни приближан уложеном труду. Народна привреда је углавном остала петрифицирана. Узрок је у првом реду у општој заосталости земље и управе. Црногорска државна управа није ишла за временом, нити је била способна да га разуме.

Занати и трговина у целој земљи били су у рукама странаца. Све до пред крај XIX века Црногорци су сматрали да су трговина и занати посао недостојан за њих.[1] Тако је оно нешто зараде од размене добара већином ишло у иностранство. Са оваквим редом ствари ушло се у XX век. То је, нема сумње, повећавало општу сиротињу и кочило привредни развитак земље. Стари Црногорац је с висока гледао на варошане. Сматрао их је слабићима. Уопште у граду није хтео остати. Можда је мржња према граду и презирање грађана дошло отуда, што су некад околни градови били страни, турски и млетачки. То је, опет, узрок што се у Црној Гори врло доцкан развио град и градска радиност уопште, а у исто време и један од узрока онако дуге привредне заосталости. Само веће градске агломерације подобне су да се развије нешто више културе и радиности, и да се тим самим утиче на подизање села.

Традиције

Неговати традиције као да је био један од великих циљева живота ових горштака. Традиција је била издигнута до култа. Ценили су се и уважавали преци као нигде међу Србима. Још и данас црногорске породице знају своје претке

[1] Скоро до најновијег доба једини занати којима су се бавили Црногорци били су пушкарски и терзиски. Карактеристично је, да су коваче и браваре до скора звали циганима. То је сигурно дошло отуда, што су прве такве занатлије били турски цигани, дошли махом из Скадра и Подгорице (онда турске). Стога кад је кнез Никола почео са организацијом војних радионица са мајсторима из Србије, морао је, да би придобио Црногорце да уче занат, први дохватити чекић и почети да кује.

по 10 до 15 колена. Често и више.[1] Сваки члан породице уме о сваком претку да исприча понешто или бар да да основне карактеристике. А све ове генеалогије завршавају се каквим племићем или војводом из доба Немањића, Балшића или Црнојевића. Скоро свака црногорска фамилија живи у уверењу да је њен родоначелник био неки знаменити ратник или племић или знаменита личност уопште. Овај култ за традицију нема религиозну форму као у Кини, али зато не делује мање на психу ових људи све до данашњег дана. Традиције су се *училе на дому, на домаћем огњишту*, затим у братству, племену и нахији. Кроз столећа се памте виђени људи из братства, племена или нахије. По њиховим узорима израђивала се морална форма млађих генерација. Сви су се старали, према својим могућностима и способностима, да не изостану иза предака, и да пренесу на млађе све што су сматрали вредним код себе. Памћено је држање у тешким моментима, начин изражавања у свечаним приликама, често читаве фразе из говора или дијалога. У својој средини Црногорац је, у погледу традиција, свакојако најконзервативнији човек у Европи. Он не само што још памти своје претке, него још добрим делом осећа са њима. Породице чији су се преци мрзели још се и данас, у најмању руку, не трпе. И данас нерадо се међусобно пријатеље.

Ово љубоморно чување традиција очувало је њихов слободарски дух, њихове националне тежње, израђивало њихово чојство и јунаштво, које је ванредно лепо запазио и делом описао стари црногорски војвода Марко Миљанов.[2] Богати прилог за разумевање ових горштака дали су и најновији скупљачи анегдота и афористичких дијалога значајних људи Црне Горе. Али највећи и најзначајнији спис за карактеристику овог жилавог и упорног чувања традиције пружа »Горски вијенац«. Даровити црногорски владика исклесао је црногорске типове какве је видео на дому и метнуо им у

---

[1] О црногорским племенима и традицијама писали су: Ердељановић, Шобајић, А. Јовићевић, Лубурић и други. По млетачким архивама о њима има у радовима Ј. Томића: Из историје Црне Горе; Две расправе: Цетињски владика Висарион и Црна Гора у Морејским ратовима (издање Српске краљевске академије).

[2] Примјери чојства и јунаштва.

уста мудрости и истине, које су живеле у њима. Заиста, оно што је најлепше у традицијама Црногораца забележио је Његош и дао му свој генијални колорит. Јунаци из »Горског вијенца« тип су старих Црногораца, који сањају о српству, љубоморно чувају своју слободу, морална схватања и своју филозофију живота; увек динамичних и увек жељних да прошире своје огњиште и загрле ослобођену браћу. За ове идеале генерације падају, нове се подижу да и оне падну, и све тако док се не испуни заветна мисао, док се не види слободно и уједињено српство...

У традицијама овог чудног човека запажају се неколике појаве, које имају огромни значај не само за њих, него и за њихову браћу. Оне су: *љубоморно чување личне слободе, и осећање једнакости.*[1] Као што су се некада грчке демократије управљале по законима, тако су се и Црногорци вековима управљали по обичајима. До последња два кнеза Петровића не може се рећи да је неко управљао Црногорцима. Они су живели својим слободним животом, одлучивали сами својим главама, а о заједничком већали на заједничким саборима. Земаљским саборима је по правилу владика претседавао. Он је био духовни шеф и световни саветодавац. Ако је

[1] 1769 Црногорци пишу претставку кнезу Долгоруком, изасланику царице Катарине, у којој траже:

а Да се Црногорцима остави њихова слобода коју они уживају од пропасти царства српског досад;

б Да се не принуђавају никаквом раду па ма он био и државни;

в Да се по њиховим становима никакви војници не намештају;

г Да се не лишавају оружја, не бију и не вешају;

д Ако буду пресељени у друго место да уживају све данашње слободе;

ђ Да се по нахијама не постављају никакви судови, но да се изаберу неколико чланова и остану на Цетињу ради саветовања и управљања пословима.

Ове захтеве анонимни писац дневника мисије Долгорукога у Црној Гори зове »глупом молбом«. Она је вероватно глупа са гледишта једног Руса или балтичког барона оних дана. Али је симптоматична реакција ових горштака на неке уредбе с којима је мислио Катаринин генерал да усрећи Црногорце! Они ни Русима, од којих су очекивали помоћ и уздање, не допуштају да дирају у њихову слободу и лични понос како га они схватају. (»Прилог историји Црне Горе времена Шћепана Малог«, приопштио Љуба Стојановић, издање Чупићеве Задужбине, књига XI, 1889).

био способан и мудар човек, вршио је велики утицај. Такав је био случај најдаровитијег државника из куће Петровића, Св. Петра. Иначе је био само молитвеник и саветник. Једно време је саборима претседавао гувернадур. О општим пословима Црногорци су уопште сами одлучивали. Мишљење владичино и гувернадурово није их обавезивало. Традиција ових људи била је слобода и они су је љубоморно чували од свакога, па и од себе самих. Главар је могао само наговорити племе за неку одлуку. Сам је није могао донети. Исто тако скуп главара упознавао је народ са оним што су сматрали корисним да се предузме, старајући се да га придобије. Не успеју ли, одлуке су стајале неизвршене. У пастирским писмима Св. Петра види се да народ није примио многе одлуке, и није их извршио.[1] Пре њега је таквих случајева било вероватно много више. Одлуке су углавном имале значаја тек кад их народ прими и да реч да ће их извршавати.

Народ је на скуповима именовао своје главаре и судије. Он је одређивао и кога ће владика запопити. Обично су бирали које бистрије момче и од боље куће. Таквог је владика био дужан да поучи и запопи. Поп је скоро увек биран за старешину племена и најстаријег судију. Он је у ранијим епохама најчешће био и војни вођ. Судити слободним људима била је најчаснија дужност. Суд и судије у миру били су највећа и једина власт. Племенски старешина био је само најстарији судија. Оваква организација видела се доскора само у Арбанији. Разлика између Арбанаса и Црногораца у овом погледу била је у томе, што је код Црногораца било живље национално осећање и што је оно доминирало у сваком њиховом послу и свакој њиховој организацији. Стога, ма колико да су били поштоваоци предака, њиховог витештва и старих обичаја, нису постали робови традиција као Арбанаси.

Ведра црногорска глава примала је новине, добро их промеравала, узимала оно што је сматрала вредним и додавала га својој традицији. Из традиције је избацивала оно што се показало штетно или некорисно или што није доприносило њиховом чојству и њиховом херојству. Тако је, ако не стара борба за првенство, а оно стари зетски сепаратизам, неста-

---

[1] Д. Вуксан је сакупио и објавио једну књигу пастирских писама Св. Петра.

јао из психе ових људи. Они теже српству великом и неискомаданом. Свако ослобођено племе примано је и третирано као и стара племена. Њиме су управљали његови главари, а примало је само црногорско обичајно право и начин суђења, у колико га и раније није имало. Црногорци нису никад покушали, све до Св. Петра, да успоставе какву своју централну власт уз владику.[1] Свако племе је живело својим животом, а сва она заједно чинила су савез племена, углавном за заједничку одбрану. Отуда се у психи ових људи још и данас опажају елементи слободе и независности, који, по нашем мишљењу, нешто користовани, могу постати база једне добре народне управе.

Осећање независности, а нарочито слободе, ствара добре традиције. Оне су противтежа традицијама ропства. Црногорцу је традиција слобода. У његовом духу нема примеса које ропство рађа. Он не мрзи, није неповерљив до бестијалности, какви су потомци робова. Само се у ропству надоји мржњом, које се кроз генерације треба ослобађати. Потомци робова, ма колико културом чистили ове ниске особине, вуку их кроз генерације. Приличнo генерација треба да прође па да се добије племенитији тип човека, поверљивији и социјалнији. Само слободан човек без зависти гледа бољега и већега. Ропски потомак мора га мрзети и мора му завидети. Мислим да је у наслеђу ова два типа људи добрим делом узрок многих невоља данашњице. Ропском потомку није лако схватити слободне људе. Ми немамо шта да светимо, наше рачуне смо давно пречистили. Они нису. То је трагедија данашњице. И стога не могу бити ни високо душевни људи, ни прави џентлмени!

Мислим да су слобода и традиција изградиле Црногорца каквим је био до овог новог југословенског Вавилона. Изградиле су господина сељака, какав се у Европи нигде није видео. Господина у опхођењу са људима, човека од срца и душе, отмена у разговору као што је отмен за софром, чврста

---

[1] Једно време, у крајевима где је био већи млетачки утицај, били су гувернадури нека врста најстаријег световног старешине. Али, њихов утицај није био ни колико владичин, осим случаја кад је гувернадур био крупна личност и достојан народног поверења. Са последњим гувернадуром је пречистио владика и песник, Његош.

у врлини и отпорна пороцима, скромна и неразметљива бар уколико су његови школовани синови пожурили да се што пре приближе средини која сматра анахронизмом добре особине њихових предака, — човека који лично достојанство пење изнад свих вредности. Ово је још једини крај, где се сматра да је допуштено лишити живота у одбрани моралних вредности. Модерно законодавство још није стигло да искорени ову дубоку и исконску духовну особину црногорских горштака.

Први психички сукоби

Први писани закони у Црној Гори потичу од Св. Петра. Он је 1796 (јуна) споразумно са главарима издао своју »Стегу«. Она је имала свега шест параграфа, и стварно је била међуплеменски уговор о савезу. Затим је на скупу главара и старешина, »и остале браће наше слободне области Црне Горе и Брдах«, 1878 (18 октобра), донео »Законик општи црногорски и брдски«. Овај законик имао је свега 33 »точке«. По овом закону и обичајима управљано је Црном Гором све до 1855. Владика песник није успео да донесе свој законик, који је био израдио. Ове године (1855) кнез Данило је прогласио »Законик Данила I књаза и господара слободне Црне Горе и Брдах«. То је стварно допуњен законик Св. Петра. Има свега 95 параграфа. Издат је »у согласију са главарима и старјешинама од све Црне Горе и Брдах«, а у уводу се наређује да се у будуће по њему суди свакоме Црногорцу и Брђанину »маломе и великоме, богатом и сиромаху, једнако по разлогу, да сваки своју правду имати може«.

Овај законик је потписао кнез и »државни секретар« М. Медаковић. Законик у прва два члана доноси одрдбе, које су стварно елеменат уставног права. Чл. први говори о једнакости пред законом свих Црногораца и брђана. Чл. други, опет: »Сваком Црногорцу и Брђанину по наслијеђеној и до сад сачуваној слободи остаје и до данас и у напријед, част, имуће, живот и слобода његова обезбијеђена, нити може ни један Црногорац нити Брђанин нити суд праведноме брату Црногорцу и Брђанину у ове светиње дирати«.

Прва, опет, организација централних државних власти стварно почиње са владиком Радом. Владика је установио Сенат 1831 године. Свако важније племе имало је свога претставника у Сенату. Он је поставио и прве власти по племенима. Ове претставнике власти назвао је капетанима. Капетани, као претставници централне власти, били су свакојако највиђенији људи у племену и од најбољих кућа. Први сенатори били су искључиво племенски главари, које је народ као такве сматрао и поштовао као праве своје вође. Доцније, како је јачала централна власт, постављани су и други виђени људи. Ови сенатори и капетани били су не само цивилне власти, већ и војни вођи.

Кнез Данило постепено врши деобу власти. Он поставља специјалне војне старешине. Али и он и његов наследник задржавају територијалну организацију свих власти. Они обојица постепено крше традиције у погледу постављања војних и грађанских власти. Старе главаре, од народа изабране, и из главарских кућа, постепено су заменили главарима постављеним од кнеза. Пазили су само да се очува територијална база власти. У почетку се строго водило рачуна да главари буду највиђенији људи у племену; доцније најоданији кнезу.[1] Оваква патријархална државна организација на племенским базама трајала је скоро пола века. Сва власт је била сконцентрисана у кнежевим рукама. Као помоћни и извршни орган кнез је имао Сенат, а овај племенске капетане. Из овог Сената који је у почетку био судска и делом управна власт, уколико су сенатори били племенске старешине, развио се Велики суд и министарски савет (1879). Народни сабори нису више позивани. Кнез је суверено управљао свим државним пословима. Ово отступање од традиције изродило је прве сукобе између кнеза и неколико виђених главара, који су још били поборници старог наслеђеног схватања да се и народ пита о важнијим народним и државним пословима. Сукоб се завршио емигрирањем ових првака.[2] Они су један за другим остав-

[1] Кнежеви Петровићи обично су женили виђене племенске главаре својим одивама. Тако су постајале крвне везе између Петровића и виђених породица, што је за оно време било необично важно.

[2] Из ових побуда су емигрирали: Марко Миљанов, Јоле Пилетић Пеко Павловић, Машо Врбица, Ђоко Пејовић и други.

љали Црну Гору, правећи места новима, више оданим господару него старим народним традицијама. После њих је емигрирало неколико млађих, нешто школованих, људи.[1] То је први протест против свемоћи кнежеве и његове аутократске владавине. Емиграција за време Данилово има сасвим другу тенденцију. Она је делом борба за чување традиције, а делом династичко прогоњење.[2] Али, све до најновијег доба Црногорци су своје незадовољство изражавали једино емигрирањем. На револуционарне мере уопште нису ни помишљали. У оном крају нормално је било борити се и бунити против туђина. Против својих нису се борили. Склањали су се, и тим као да су скидали одговорност са себе.

После ових првих протеста старијих генерација убрзо ће настати много значајнији и много озбиљнији протест млађих генерација. Кнез и његови доглавници били су се уживели са устаљеним начином владавине, не старајући се да спазе ново доба, нове идеје и њихову реперкусију на психу Црногораца. Они за дуго времена нису запазили да је светом дунуо нови ветар и да је захватио и њихове горе. Омнипотенција уопште омета одређене духове да виде своје доба и уђу у психологију народа.

Са отварањем школа у Црној Гори се постепено шири писменост. Преко ње су постајале доступне идеје новог доба. Затим, крајем XIX века долазе у Црну Гору неколико школованих Срба и писаца. Они су самом својом појавом и својим књижевним творевинама, преко писмених људи, вршили утицај и на масу, поготову на писмене људе. Најзад отпочиње у масама кретање Црногораца у печалбу. Ови сироти печалбари по повратку кући постају проповедници нових идеја и нових схватања. У страним културним срединама з
су да су оне не само богатије, него и боље организоване, боље се њима управља, и да народи у тим земљама утичу на своју управу. Упоређујући ове народе, нарочито Англосаксонце, међу које су крајем XIX века махом одлазили, увидели

[1] Млађи емигранти су: Томо Ораовац, Максим Бацковић, Саво Ивановић, ађутант кнежев, Исаило Томић, новинар, Лазар Божовић, учитељ и други.

[2] Из овог доба је емиграција Петровића, Ђорђија и Пера, браће владике песника; сердара Мила Мартиновића, сенатора Радоњића, војводе Анта Даковића и других.

су колико су они на дому заостали. Англосаксонци су својом локалном самоуправом и парламентарном владавином вршили на њих огроман утицај. Прво што су разабрали било је, да су њихови аутократи сасвим обични људи и поврх тога незналице, иначе земља не би била онако назадна.

Почетком XX века долази у Црну Гору неколико људи, који су редовно завршили више школовање у Европи или у Србији. Ови млади људи, по сили прилика, постају чвор око којега се окреће црногорска опозициона мисао. Они су, делом и противу своје воље, постајали не само поборници нових идеја, него и непријатељи старих.

Утицајем ових фактора добар део црногорске масе увиђа да домаћи диктатори нису крупне личности. Кнез Никола, који је некада умео задобити љубав и поштовање масе, одједном постаје обичан смртни човек. Скида се са престола идола и седа на обичну столицу. Дискутује се о његовим поступцима и уочавају мане његове управе. Одатле до уверења да диктатура малих људи служи њима лично, није далеко. А то фатално води закључку да диктатуре не могу дати добре резултате. Масе су већ после 1900 постале зреле да траже нов поредак. О реформама се већ увелико говорило. Са појмом реформе сваки је везивао оно, што му се чинило корисним за државу. У сваком случају, ишло се даље од обичне реформе администрације. Не бих рекао да још онда није било формирано опште уверење, да би школовани људи много боље водили државне послове, него кнез и његови безмало полуписмени помоћници.

Неподударност између општих схватања већине народа и кнеза са његовим главарима, била је очигледна. Он је наслућивао, али је није разумео. Још је мислио да су Црногорци већином његовог схватања. Они старији, који нису излазили из земље, добрим делом су делили његове погледе. Веровали су, да је за Црну Гору још најбољи облик управе патронатска кнежева диктатура (нешто на форму диктатуре, о којој говори Аристотел на четири века пре хришћанске ере). Она се састоји у овоме: кнез је извор и утока власти. Од њега потиче све, он је изнад закона које суверено укида или даје. Он поставља власти које су дужне да га безусловно слушају. Чиновници остају на местима где су, све док он

хоће. Једина контрола власти били су јавни пријеми и жалбе директно њему упућене.[1] Његова патронатска диктатура није допуштала никакав разговор или дискусију у питањима опште државне политике, нити је уопште било форума за то. Она се само није мешала у домен личне слободе, ни мењала дубоко уврежену територијалну базу војних и управних власти. Црногорац се осећао потпуно слободан човек. Допуштено му је било да мисли и говори о свему, само није смео дискутовати о свемоћи кнежевој. Отуда је овакав поредак могао тако дуго живети у Црној Гори. Да је ударено по личности или по личним слободама или територијалним базама власти, као што је ударено по политичким слободама, сукоби и крах настали би много раније. Овако, неспутана лична слобода и у моменту разлаза два схватања, задржала је старе Црногорце уз кнеза, док су млађи прешли на другу страну шанца.[2]

Од овог првог великог и дубоког сукоба у схватању Црногораца почиње нова ера у животу ових горштака и њихове државе. Отада настаје лагани преокрет у психологији масе. Он се изводи скоро нечујно, постепено, да га нису довољно запазили ни кнез, ни његови људи, а најмање његови главари. Онда кад су га запазили, као сви који закасне, начинили су грубе погрешке.

Крај старог доба и старог схватања

Кнез Никола није схватио да су све установе плод прилика под којима су постале, и онда кад се прилике измене да се морају изменити и установе. Не измене ли се на време, оне

[1] Кнез је на пријемима публике говорио Црногорцима да они, који не би хтели доћи да му се жале на одлуке главарске које вреде један грош, не вреде ни грош!

[2] Израз »стари« и »млади« не узима се временски и апсолутно. Било је по годинама старих људи, који су пристали уз младе и обрнуто. Најцрњу реакцију углавном је вршило неколико млађих људи, који су били пришли старима и ушанчили се иза старих схватања, док су уз нова схватања и младе људе пристале неколике старе црногорске војводе: Сочица, Церовић, Вуковић, Шако Петровић, Ђуро Петровић итд.

фатално постају излишне и морају пропасти. Институција његове патронатске диктатуре постала је у времену кад је одговарала менталном нивоу Црногораца. Током времена Црногорци су осетили да је за њих дотадашњи начин владавине неподесан. Он им се током дугог времена приказао као несавршена организација, која за народ није ништа озбиљно учинила. Њихови услови живота остали су исто тако тешки и неподношљиви, какви су били вековима, — а администрација незналачка и неспособна. За недирнуту личну слободу, узета им је политичка слобода. Увидели су, да само непросвећени и властољубиви људи сматрају да су штетне политичке слободе. Цивилизовани људи допуштају слободу другима, ограничавајући своју сопствену. Најзад, зашто би се плашио дискусије о јавним и општим пословима онај, који се осећа супериорним?

Крајем XIX и почетком XX века политичке слободе Николине значиле су слободу за једнога, део за оне којима је допусти, и бесправље за све друге. Државна политика и државна управа биле су његова домена, у коју се није смео мешати нико осим колико и како он допусти. У души народној ово схватање је доживело потпуни слом. Чак и стари људи увиђали су да је дошао крај старог схватања, да се мора ипак почети са нечим новим. Идеје демократије, допрле до црногорских гора, присилиле су бистру црногорску главу да размишља како се може изменити окамењени и преживели систем њихове управе. То је значило потпун слом старог схватања.

Да је кнез Никола запазио овај појав кад се збио, политичка историја Црне Горе другојаче би изгледала. Црногорци су били већ толико духовно измењени, да су могли примити нов поредак. У том времену кнез је, са најстаријима, остао у идејама из доба тројецарског савеза. Остао је усамљен, са искрзаним ауторитетом, патријархалном и незналачком администрацијом. То је изазвало трвења и сукобе, учинило је да се непаметно ликвидира једно доба, које је користило Црној Гори. Користило стога, што је немирне горштаке провело из неке врсте савеза племена и увело их у државу, и што је за доста дуги период времена вршило културну ми-

сију. Овај период је оставио Црногорцима писане законе,[1] организоване основне школе, школе са средњом наставом, организован државни суд, проведену милициску војну организацију и стављену потпуно у службу државе, побољшана и делом израђена саобраћајна средства, и почетке развитка трговине и заната. Али овај посао једаред проведен, остао је тамо где је завршен. Није било способности да се развитак стално наставља, да се иде за добом и потребама народним. Стога је и дотужио народу, да му доцније није признавао ни оно што је уистини добро урађено. Крај старог схватања завршен је са горчином, са нечим опорим, што ни најмање није обећавало добри и мирни развитак догађаја.

Гипкост и еластичност једног државника могла је уштедети Црној Гори многе тешке дане који су овако неминовно наишли, и енергију ових горштака упутити кориснијим правцем. Нажалост, таквога није било.

Ново доба и нова схватања

Људи су направили гигантски напредак на пољу материјалне културе. Савладали су простор и време. Изумели су средства којима се издижу изнад свих предака, и стварају погодности живота које се до скора нису могле ни замислити. Човек XX века је развио свој разум и своју науку, и оба ставио у службу општег напретка човечанства. С развијеном науком победио је природу, а примењујући научне изуме створио је погодније услове за живот који су допринели умном развићу и уздигнућу моралног достојанства човека. Чега год се латио на пољу материјалне културе пошло му је за руком. Нажалост, чак и оно што му није требало! Например користећи своју умну снагу за проналаске који олакша-

[1] Дугогодишњи црногорски министар правде, даровити и учени правник, Валтазар Богишић, израдио је »Имовински законик« (1888); »Законик о ванбрачној дјеци« (1892), по духу од најмодернијих у Европи оног доба; његов заменик, др. Лујо Војиновић, донео је: »Закон с јавним продајама непокретности« (1900) и »Закон о истражном затвору« (1900). Они обојица, поред ових закона, донели су многобројне министарске наредбе са законском силом, које су регулисале и организовале црногорско судство.

вају људски живот, савлађујући често негостољубиву природу, пронашао је и средства за уништење људи. Тако, општи напредак прате као тамна сенка убилачки изуми за што лакше усмрћавање. То је ваљда највећи парадокс душе људске. Колико се човек развија у добру, толико се развија и у злу. Општа просвећеност није ни најмање савладала ниже инстинкте. Отуда деправација карактера и делом устук у моралном погледу. Сваки степен цивилизације доноси и одговарајуће преступе и злочине. Човек је у односу на себи равне и на друштво, врло мало коракнуо напред. Његов напредак је много већи у односу на природу и на мртва добра природе.

По свему изгледа, да је човек најмање одмакао у вештини управљања себи равнима. Он ванредно управља машином, авионом, рудником, фабриком, паробродом, радњом ма како разграната била, најзад и домаћим животињама. Но ни у ком случају не може се рећи да и приближно добро управља собом и сличнима себи. Још и данас људи један другог стежу за гушу да не изговоре оно што им не годи. Још и данас један другом међу челични обруч око главе и оловну плочу на теме, да не би изрекли мисао, која оспорава господарство оних који владају!

Платон и Аристотело, ма колико велики мислиоци били, веровали су да се људско друштво не може одржати без робова. Ни на крај памети им није било, да је роб човек, да је и по физичкој и по психичкој структури раван ґосподару, и уколико међу њима постоје разлике, да су оне плод животних услова, а никако конституционалне. Стога су оба ова стара мислиоца дала ванредне форме управљања, али само за слободне људе. Према робу препоручују само боље поступање, бар као са сваком домаћом животињом. Од њих до данас било је много мислилаца и много угледних људи, који су проповедали поделу људи на политичке робове и слободне људе. Робу се вековима нису признавале духовне особине господара. Најзад, деветнаести век је разбио вековну заблуду, ослободио је човека, изједначио је људе и народе.

Нажалост, старе предрасуде су много дубље укорењене него што се то мисли. Теориско ослобођење и изједначавање човека као да је кратко трајало. Изнова се јављају покрети који проповедају духовну неједнакост и политичко ропство људи. Старе теорије оживеле су у новој опреми. Властољубље

и тежња за неограниченом влашћу фатално води култу водећих личности и ропству грађана. Па и код нас, у једној сељачкој и полупримитивној средини, где су сви људи били једнаки и сви подједнако слободни, властољубље је одвело обесправљењу слободних људи и култу личности. Мислим, од старих грчких држава-вароши горе деправације није се видело! Од људи једнаких, једнако слободних и једнако куражних, вођство је створило људе који могу све и имају све, и друге којима се одриче способност да мисле и већају о општим пословима!

Црногорска слободна управа била је организована на вођству паметнијих и одважнијих, на чојству и јунаштву, на једној врсти духовне аристократије у једној сасвим демократској средини. Као таква носила је клицу болести, која је временом задавила оно демократско, и изметнула се у тиранију једне фамилије. Племенске старешине народ је бирао на својим скуповима. Бирао је оне које је сматрао најбољима и из најбољих породица. Једаред изабрани остајали су стални не само као личности, већ је главарство остајало у породици ако је била достојна да га одржи. Привикавајући се да имају главаре из најбољих породица уврежили су традицију наследства за вође. Одатле, са нешто вештине, и нешто стране помоћи, није претешко било доћи до господарства једне породице. Ово господарство, једаред устаљено, изметнуло се у апсолутну монархију. Први почеци свакако су били добри, иначе би се пракса прекинула, изменила. Навика је чудна ствар. После добре, трпела се и рђава. Николина диктатура изметнула се најзад у владавину која у првом реду себи служи. Тек кад је дошла дотле, морално је спремљен терен за промену. Скоро четрдесет и пет година апсолутне владавине био је исувише дуг период да се не би уочиле очајне празнине владавинског система. Уочили су их и Црногорци, ма колико за све то време били одани своме вођи.

Прво што је уочила бистра црногорска глава, у погледу начина управе, било је да добра управа не бежи од критике. Старе црногорске саборе ликвидирао је кнез Никола. Последњи су се састали у почетку његове владавине (1868), да се

више никад не састану.[1] Тек 1905 Црногорци су поново позвани да већају о општим, заједничким пословима!

Место да сазива саборе кнез је реорганизовао Сенат (1871).[2] У њему су још били претставници скоро свих старих нахија и нових племена црногорских. Како би главари претстављали племена и на скупштинама, то је народ ову пермаментну институцију примио без роптања. Сенатори су били дуго времена највећи суд у земљи. Ови скоро неписмени али угледни људи били су драгоцени саветници и помоћници кнежеви, нарочито у првим годинама његове владавине. Као људи из народа знали су да дају савете и препоруче одлуке, које се не би косиле са општим расположењем и интересом масе.

Али ни ова институција од најугледнијих првака, нарочито у прво време, није могла заменити народне саборе. Народни захтеви и народне жеље нису се више чуле као раније. Народне потребе и народне захтеве преносили су сенатори и други главари. Ма колико они били савесни људи, ипак нису могли заменити јавне скупове и пренети оно, што би се на њима чуло. Тако се власт постепено одмицала од народа. Овај се процес све више изводио, уколико је Николина владавина дуже трајала. А нарочито од оног доба, кад је почео суверено постављати главаре по племенима и нахијама. Ови нови главари били су далеко више везани за шефа, него за народ. Стога су најчешће доносили извештаје, који су могли годити. Овај ред ствари најзад је морао одвести у сукобе, чим нису проведене реформе које је поставило ново доба.

Човек почетком XX века више није био онај из краја XIX века. Тим пре што су Црногорци већ ишли у масама ради зараде у прекоморске земље, а нарочито у Сједињене Државе Америке. У контакту са већом културом и бољом управом у овој великој демократској републици, разумели су да је њихова управа не само патријархална, већ и незналачка. Осетили су да су исувише заостали иза културног света. На њих

[1] На овом сабору одређена је кнезу цивилна листа и одељена кнежева благајна од државне.

[2] Смањен је број сенатора и место старих постављени су млађи људи, и са мање ауторитета у народу. За претседника овога Сената постављен је Божо Петровић, још врло млад човек и тек дошао из школе, коју није био ни завршио.

су нарочито утицали слободни скупови и дискусије о политичким и социјалним проблемима. Дивили су се тамошњем богатству као и бољем животу. Пишући својима на дому најпре су будили њихову пажњу, а по повратку личним утицајем на околину, нарочито на сеоску омладину, сасвим су разоравали стару идеологију и са њом стари поредак. Приче о добром животу и великим политичким слободама, будиле су у машти ових горштака нове тежње, а својој држави наметали су нове дужности. Сасвим лагано и сасвим сигурно сазрела је идеја о реформама и жеља за народним скупштинама.[1]

У ово доба пада и долазак неколико школованих Црногораца. Сама њихова појава деловала је на машту и тежње нових генерација. Отпочело се отвореније говорити о учмалости старих институција и шапутати о злоупотребама власти. Народ који је тешко живео лако је примао да су неспособност и злоупотребе главара узрок свему злу. Како је кнез суверено постављао главаре и штитио их, то је страдао и његов углед. Пажљивом оку није смело измаћи, да је углед и престиж патријархалног самодржавља на измаку. Дужност је била саобразити се новом добу и новим тежњама. Стари Црногорци и кнез нису још увиђали да се морају извести реформе, иначе је предреволуционарна психоза неминовна. Идеје западне демократије и западне цивилизације већ су биле увелико зашле и у црногорска брда. Ушле су на капиџик, ако не на главна врата. Али су ипак ушле. Постепени али сигурни преокрет у психи народној био је извршен. Кнез је овај преокрет запазио тек кад је већ био завршен. Да га је уочио на време, могао је себи и својој земљи уштедети многе непријатности. Требало је на време предвидети, да би се уштеделе борбе и са њима осећање да је мање дато него што је требало. Раздобље два света и два века нису схватили ни кнез, ни његова околина. Тако се десило, да су тежње Црногораца отишле даље, него што је кнез мислио, — и да Цр-

[1] Нема сумње да је извесним делом на схватање Црногораца утицала и стара емиграција. Сукцесивно емигрирање прво старих виђених ратника, доцније и људи са нешто школе, озловољило је читаве породице и читаве крајеве. И ма колико се ова емиграција објашњавала личним мотивима и личним незадовољством, објашњавана је и на други начин и другим разлозима. Ова друга објашњења нису ни најмање ишла у прилог кнезу и његову режиму.

нотгорци нису били задовољни оним што им је дао. Он им је дао реформе администрације, кад је већ била зрела мисао о претставничком систему и политичким слободама. Учаурен у омнипотенцију, особито због пријатељства са руским двором и због руске помоћи, — није се старао да схвати да је време попуштати народном расположењу да би се избегла борба и неминовна понижења његова или народна.

Реформни покрет

Никола је запазио да се европски човек носи идејом реформе целокупног друштва. Развитак индустрије наметнуо је нове проблеме. Отпочела се осећати и пресија широких радничких маса на законодавство европских земаља. Све више се тражило да држава социјализира функције, и да се укине цензус за бирачко право. Тежило се пуној политичкој равноправности, и назирале се тежње за економском једнакошћу. И једном и другом, а нарочито другом, упорно су тежиле огромне агломерације радног народа. Николином оку нису умакле ове тежње европског човека. Он их је запазио, али их није довољно разумео, нарочито није схватио њихов замашај. Ни у ком случају није мислио да ће наћи одјека у његовој Црној Гори. Схватио је свега толико, да се ни у његовој земљи не може више остати при патријархалној аутократији. Али ако није осетио колико су ове велике западне идеје дубоко зашле у дух Црногораца, ипак је осетио да су допрле до њих. Природно је, да су оне у црногорским брдима узеле нешто другојачију форму. Далеко од тога да се у Црној Гори крајем XIX века тежило економској једнакости. Она је углавном тамо постојала. Већег богатства, осим кнежевог, у земљи није било. Није се тежило ни широко схваћеној политичкој једнакости, јер се сваки Црногорац осећао једнак оном другом. Али, тежило се реформама и контроли државне машине, која је била сасвим застарела. Западне идеје о социјализацији функција државе у Црној Гори су се изметнуле у захтев да држава узме у своје руке привредни живот земље, да се постара да га унапреди и омогући живот и рад на дому. Захтеви у основи врло скромни, али ипак за црногорску државу немогући. Скромни стога, што се још није тежило на-

родној власти, а тешки што је људски материјал за једну планску и паметно организовану привреду био врло скроман, као што су и средства била више него скромна.

После мирно преспаваних неколико деценија кнез је могао решити питање паметније него што је то учинио. Могао је препустити народу контролу државне управе, припремивши претходно нешто школованих људи, који би помогли и њега и народ. Ово друго није учинио, оно прво није хтео. У својој омнипотенцији гледао је на Црногорце с висока и као да се у својој дугој владавини старао да их се што мање школује. По свој прилици је мислио да му виша интелигенција може пре сметати него помоћи, и да је довољно да он сам мисли о држави и народу. Стога је, кад су настали моменти за промене, закаснио. Место да почетком XX века изведе корените реформе и препусти народу контролу државне управе, уставио се на реформи администрације. Па и то је извео више на захтев царске Русије, која је тражила реформу администрације, иначе је претила обуставом субсидије. Реформу администрације требало је да је извео много раније. Међутим, он је почиње онда кад се већ тражило много више. У духу Црногораца била је оживела идеја о старим саборима и формирала се далека свест о претставничком систему.

Неподударност између намера кнежевих и тежњи школованих људи и маса, припремала је сукобе који ће се доцније видети. Свака и најбоља акција добра је ако је на време учињена. Да је кнез провео реформу судства и администрације нешто раније можда да би постигао задовољавајуће резултате. Овако је закаснио и постигао је мали политички ефекат. Рекло би се да се целом његовом реформном акцијом није задовољило много људи. Стари су били незадовољни, јер су реформе добрим делом погађале њихове интересе; млади што су више очекивали, а мање добили. Спор се окретао много више око политичког, него административног. Кнез то није увиђао, а око себе није имао људе са већом спремом и државничким способностима, који би га правилније саветовали.

Реформе су обухватиле судство, финансије, војску и унутрашњу управу. Да би извео судске реформе, кнез је позвао на Цетиње далматинске Србе, прво Луја Војиновића, а овај Луја Бакотића и С. Кнежевића (првога 1899). Њима је

поверио овај посао. Ови стручни људи срели су се са проблемима које није било лако решити. Реформу законодавства још и није тешко било провести. Професор Богишић, Цавтаћанин, израдио је био »Имовински законик за књажевину Црну Гору«. Овај учени и даровити правник израдио је на базама обичајног права један законик, који чини част његовом творцу. Законик је обнародован и уведен у живот 1888 године. Али, од доброг закона до правилне и добре примене далеко је отстојање. У земљи није било школованих и стручних људи, који би умели применити законе. Судије су били стари, једва писмени, главари. Стога је и по доношењу законика суђено по савести и по обичајима. Ако је судија био савестан човек, још је правда изрицана. Полуписмени капетани и судије овај фини инструменат нису умели применити, и поред врло бројних министарских наредаба са законском снагом, које су објашњавале и упућивале ове неуке судије у примени овог и других закона.

Војиновић, Бакотић и Кнежевић требали су да уреде судство, и са ондашњим оскудним правним људским материјалом обезбеде бољу примену закона. Не би се могло рећи да нису постигли можда и неочекиване резултате. Извели су реформу судства, која се задржала све до пада црногорске државе. Донет је »Основни закон о судској власти«, »Закон о устројству судова« (1902), »Закон о грађанској судској надлежности«, и »Закон о кривичној судској надлежности«. Увели су две судске инстанце. Капетански суд је задржан као примирители. Организован је Окружни суд као првостепени. Велики суд је остао као Апелациони и Касациони суд. Изрицање правде било је бесплатно. Адвоката још није било. После ових реформи кнез није више долазио да претседава Великом суду, како је то раније у доколици чинио. Уведен је писмени поступак код свих судова. Неколико свршених правника добро је дошло да се поставе било као претседници окружних судова, било као великосудије. Примена закона је несумњиво боље ишла. Поступак је такође био нешто измењен. Судски рад је био јаван. Парничари су сами пледирали своје процесе.

Не би се могло рећи да су Црногорци били незадовољни новим редом ствари у правосуђу. На примену закона најмање

се жалило. Судије још нису имали сталности. Кнез их је, на предлог министра правде, постављао, премештао или отпуштао. Па ипак суд је још био најбоља институција у земљи. Добрим делом и због опште развијеног осећања правичности људи овога краја. Судска реформа је, по свему изгледа, најбоље успела. Она је, поред свих недостатака, и због нестручности особља, дала понајбоље резултате. На реформи правосуђа од домаћих људи највише је радио млади и даровити правник Милош Шаулић. Он је после одласка Војиновићевог наставио његов посао, прво као »управитељ« Министарства правде, затим као вршилац дужности министра.

Финансиске реформе изведене су на руску иницијативу. Царска влада је давала кнезу субсидију за одржање војске и нешто за просвету. Током времена до Петрограда су допирали гласови да се са овим средствима врло рђаво рукује, чак да се не троше на сврхе за које су намењена. Поред тога, кнез је стално тражио повећање субсидије, а каткад зајмове. Најзад се руска влада решила да преко свог експерта прегледа црногорске финансије и донесе одлуку о даљој помоћи. Тако се 1900 обрео на Цетињу руски изасланик Милер. Он је нашао да је црногорски начин финансирања као ни у једној европској земљи. Државно рачуноводство није постојало. У Министарству финансија били су неки тевтери у које су бележени приходи и расходи. На крају тевтера се једва могао извести салдо и видети колико се примило, а колико издало. Државног буџета и финансиског закона у европском значењу речи уопште није било. Кнез је био врховни наредбодавац и његове одлуке или налоге за исплату министар је само реализовао. У одлукама није био ограничен никаквим законом или каквим прописом. То је било неко средњевековно финансирање, које није делило државну од кнежеве благајне. Контроле над расходима није било. Кнез је каткад преко поверљивих људи вршио неке прегледе државних расхода, истина, врло ретко. Какво је ово финансирање било види се по томе, што је први буџет израђен тек 1901, а објављен тек 1907. Закон о Главној контроли донет је тек 1901. Са државним приходима кнез је располагао како је хтео, савест му је била једина бремза, као што је стварно он био и једини контролор.

Онда кад су недостајала редовна средства, обично се обраћало Русији или Аустрији за помоћ, каткад с молбом за

зајмове. Ови зајмови су, у овом периоду, износили за Црну Гору осетно задужење. Они су прављени по правилу да покрију буџетске дефиците, који су од 1880 па до 1902 били скоро латентни. Дефицити су проистицали највећим делом као последица рата 1876—1879, због трошкова око оружања и потреба двора. Према томе, највећи део њихов утрошен је на непродуктивне сврхе. Са њима нису осетно побољшане комуникације, нити су подигнути економски извори земље. Народна привреда је остала каква је била.

Са оваквим финансирањем и финансиском политиком морало се престати. Финансиска администрација мења се после 1901. Уводи се књиговодство које се приближава европском. Делом се мења и пореско законодавство (1903). Капетани и даље остају као једина пореска власт. Мења се и царинска тарифа. У царинску службу прима се неколико млађих људи и са нешто школе. Што је најглавније установљава се Главна контрола и израђују државни буџети. За извршење буџета прави се одговорним влада; кнез није више директни наредбодавац, нити је извршење буџета зависило од њега. Истина, његов утицај на владе био је тако велики, да се не би смело рећи да је државно финансирање ишчупано из његових руку. Али, земљи је дат буџет и његово извршење пренето на владу, а за правилно извршење буџета установљена је Главна контрола, као највећи рачунски суд. Њој је стављено у дужност да бди над владиним финансирањем. За све државне издатке контрола је морала дати своју визу. За првог претседника Главне контроле постављен је Лазар Мијушковић, доцнији први претседник владе у уставној ери. Године 1903 уводи се и монопол дувана. Он се увео углавном из фискалних разлога.[1] Државни приходи морали су се повећати пошто по то.

Све ове законске и друге мере у области финансиске политике изазвале су доста добру импресију, осим монопола

---

[1] Монопол је уступљен Италијанима. Италијанско друштво је уговором било обавезно да од прихода унутрашње продаје да држави 80 од сто, а од зараде од продаје у иностранству 20 од сто. Централа друштва је била у Италији. Сматра се да је уговор био штетан за државне интересе, и да није у довољној мери заштитио произвођача. Монополско друштво је дало зајам од 1 милион франака црногорској држави.

дувана. Монополи, где год се уведу, од народа се приме врло рђаво. За моменат је учињен крај оном злогуком шапутању о новчаним злоупотребама и малверзацијама са државним новцем и страним помоћима. Веровало се, да су неповратно прошла времена кад се могло трошити колико се хтело и како се хтело. Мислимо да је за овај моменат учињена грешка што државни буџет није публикован, и што нису после прве године редовног буџетирања објављени завршни рачуни. На Цетињу се још није могло схватити да се тајанственост у рачунима интерпретира много горе, него и врло тешке чињенице јавно публиковане.

У овом добу изведена је и реформа унутрашње управе (1903). Наместо ранијих началстава, која су поред управне службе вршила и судске послове, установљене су обласне управе. Њихов делокруг рада био је чисто управни и полицискн. Отпочео је и нешто живљи рад на изради комуникација и побољшању пољске привреде. Тако је установљена обавеза рада. Рад се могао заменити новцем. И рад и новац трошени су на израду нових путова и побољшање старих. У периоду од 1901 до 1907 израђен је приличан број путова у Црној Гори. Тада је образовано и привредно одељење при Министарству унутрашњих дела. Ово одељење је набавило нешто бољег семена, неколико приплодних грла, и нешто расне живине. Рађено је и на подизању воћарства. Отворена је била и једна средња пољопривредна школа у Подгорици. Сви ови напори нису донели ни приближне резултате који су се очекивали. Узрок је делом у заосталости црногорског привредника, делом у недостатку средстава, делом у нестручности особља које је требало да проведе и помогне ове реформе, а делом у несрећним политичким приликама које су се ускоро појавиле и апсорбовале целокупну пажњу државне управе и самог народа.

Неколико школованих људи који су се онда бавили на Цетињу, а на чијем је челу био Милош Шаулић, били су уверени да су овим реформама ипак постигли знатне успехе. Држали су да је први корак у ограничавању самодржавља учињен. Испод директног утицаја кнежевог ишчупано је судство, а затим финансије. На реду су биле политичке слободе, о којима се већ доста гласно говорило и на Цетињу и у унутра-

шњости земље. Тако је почетак XX столећа, по мишљењу ондашњих школованих људи, обећавао прилично миран и нормалан развој прилика, и реформе управно политичке које би аутократски режим кнежев замениле другим, бољим.

Паралелно са реформама грађанске управе извођене су и војне реформе. Крајње је време било да се војска модернизује, како би могла одговорити потребама новога доба. Стари систем милиције и нешколованих официра био је потпуно преживео. Војска слабо обучена, рђаво оружана, без модерне техничке спреме и доброг командног елемента, поред ванредне куражи и пожртвованости војничког елемента, није пружала никакву гаранцију за будућност. Да би се подигао ниво командног елемента, нешто раније су слати младићи из виђенијих кућа на војно школовање у иностранство. Кад су се ови младићи повратили основана је на Цетињу прва подофицирска школа (1895). Одржана су свега четири курса: 1895, 1898, 1902 и 1905. Артиљериска подофицирска школа имала је свега три курса: 1896, 1903 и 1905. Први батаљон пешадије обучава се 1896, а прва батерија 1897.

Од 1903 знатно се повећава руска субсидија за војну спрему Црне Горе. Руски војни изасланик, генерал Потапов, постаје инструктор црногорске војске. Године 1910 оснива се и прва официрска школа на Цетињу. Питомци подофицирских школа први су школовани официри из домаћих школа. Питомци официрске школе нису произведени пре балканског рата.

Од раније је било неколико официра који су свршили ниже војне школе у Русији, Италији (двојица и вишу војну школу у Италији), Турској, Бугарској.[1] Тада су била на Цетињу и два србијанска официра.[2] Ови официри су били наставници у подофицирским и официрској школи. Јасно је, да ова мала екипа није могла дати неке нарочите резултате. Прво, највећим делом ни они сами нису имали неко веће војно образовање; друго, они нису имали јединство погледа. Сваки је од њих давао преимућство ратној школи земље у којој је учио. Настава није била хомогена, нити је била на висини

[1] Свега по један официр је био из аустриске и француске школе.

[2] Од Србијанаца су били: капетан Јанковић и поручник Ј. Ненадовић.

ратне вештине новог доба. То су Црногорци осетили у првим сукобима са непријатељима. Па ипак је учињен напредак од онога што је раније било. Да су обуке пешадије и артиљерије стално вршене знатно би се учинило за дисциплину и обуку војника. Нажалост, ови батаљони и батерије — школе, често су прекидане и војници нису довољно увежбани. Ови су се прекиди дешавали добрим делом и стога, што су средства одређена на ове цељи, трошена на друго, а поглавито на оружање и дворске потребе. Тако се десило, да војне реформе нису биле на висини модерног рата. Црногорска војска је и даље остала милициска, слабо дисциплинована, рђаво технички опремљена и са командним елементом недораслим за модерни рат. Оно што је чинило снагу ове војске, било је као и раније: патриотизам и херојство војника и официра. Човек је истина оно централно у сваком послу, а поготову у војсци. Техничким средствима не освајају се земље и градови. Ипак пешак мора да их прими! Човек рукује машином и он треба да победи и освоји територије. Али, ни сама кураж и патриотизам нису довољни да би се извојевала победа у модерном рату. Треба комбиновати храброст и техничка средства у висини опреме евентуалног непријатеља. Црногорска је војска у погледу опреме остала иза сваке војске у Европи. Овај недостатак је скупо платила у сва три рата.

Реформни покрет судства и администрације повукао је и реформу школе, нарочито средњешколску наставу. У то време долази на Цетиње као инструктор чувени просветни и национални радник Лука Зоре, Србин Дубровчанин. За његово време дошло је још неколико Далматинаца и Херцеговаца. Нема сумње да је њихов рад, уз напоре домаћих људи, подигао ниво наставе и помогао општем културном подизању Цетиња. Настављен је просветно-културни рад ранијих година, делом прекинут одласком оно неколико виђених људи и књижевника који су били дошли у Црну Гору осамдесетих и деведесетих година.

Реформна акција је у неку руку наставак културно просветног кнежевог покушаја осамдесетих и деведесетих година прошлога века. Оних година он је био окупио неколико виђених књижевних радника и писаца из разних крајева српства. Тако су, било сукцесивно било једновремено, дошли били на Цетиње: Матавуљ, Лаза Костић, Симо Поповић, Јо-

ван Павловић, Јован Сундечић, Лазар Томановић, С. Чутурило и други. Из ове периоде остало је неколико ревија, неколико литерарних списа, који обележавају цветну литерарну периоду Црне Горе. Ови људи су се убрзо разочарали и један по један напуштали Црну Гору. Са њима је престао озбиљнији литерарни рад и цео овај замах. Да се продужило отпочетим темпом, нема сумње да би се лакше и брже створио прелаз из патријархалног у модерно доба. Овај рад је био кнезу подигао престиж међу Србима, и Цетињу као трећем културном центру (после Београда и Новог Сада). Како изгледа, ови људи су постали тешки кнезу, као и он њима, и зато су га напуштали.[1] Колико се зна, он за њима није много зажалио. На Цетињу су остали само Симо Поповић и Лазар Томановић. Овај последњи је остао до краја и позајмио своје име најгорем режиму, који је икада имала Црна Гора.

Као што је бедно завршио овај културни замах ширих размера, а поготову већих планова, и изметнуо се на крају у серију дворских историописаца, химнопеваца и безначајних литерарних почетака, — тако је делом омануо и цео реформни покрет. Или он бар није дао резултате које је требало да да. Никола је био исувише осетљив на своју личност. Желео је да се види овуда и у сваком послу. Није дао да се међу међе његовом активитету. Реформе су имплицитно наређивале ограничење апсолутне власти. Он то није трпео. Хтео је да свуда утисне своју личност. А то је слабило снагу реформи, изазивало трења и добрим делом неповерење у његове намере. Поред тога, десио се у Србији 29 мај 1903, догађај од неизмерних последица не само за Србију, већ и за сав српски народ и словенство. Спор Србијанаца са династијом Обреновића око демократије и спољно политичке оријентације, завршен је официрском завером. Династија је униште-

[1] *Понајдуже је остао на Цетињу Лаза Костић.* Скоро десет година. Са Цетиња је отишао разочаран и као љути непријатељ кнеза Николе. По одласку с Цетиња није престајао да оптужује кнеза да је опљачкао Црну Гору и друге на њен рачун. Тврдио је, да кнез има имовину од 10 милиона круна. Ова оцена кнежева богатства можда је фантастична. Али отада се ове Лазине оптужбе врло често понављају, и оне су основица доцнијег општег уверења да је кнез сиромашне Црне Горе био нека врста српскога Креза.

на. Народ је дао инструменат, који је завршио двадесетпетогодишњи период унутрашње опресије и девијација у спољној политици. Србија је после 29 маја повела унутра демократску политику, а споља се наслонила на Русију. Из ње је дахнуо национално-револуционарни дах широм српске и југословенске земље. То је учинило да су се очи српства и словенства окренуле Београду. Србија је једним замахом постала Пијемонт Срба и Јужних Словена.[1] Овај крупни и значајни догађај имао је реперкусију и на Црну Гору.

Србијине политичке слободе, а нарочито национално револуционарна живост, снажно су утицале на црногорску омладину и све млађе Црногорце. Са Николиних реформи државне администрације, поглед је упућен на политичке реформе. Њима се није више придавао значај као у почетку. Визирало се много даље. Одушевљење из Београда за слободе и демократску владавину, обухватило је и Црну Гору. Црногорци су поверовали да је снага Србијина у њеној слободи, да је она узрок њеној националној динамици.[2] Одушевљење је расло све више, уколико се сазнало да је Никола противан и да се окреће противу србијанске демократије и Србије, којој је на челу био његов зет. Рђаво скривано Николино расположење најзад је постало фатално за његове реформе, а нарочито после Шаулићеве смрти, која се десила под врло чудним околностима. Милош Шаулић се у оном

[1] Због рђавих режима и дворских скандала два последња Обреновића, и због веза кнеза Николе са руским двором, његов престиж у српству је био већи него Обреновића. До пада ове династије многи су мислили да је Никола предестиниран да уједини српски народ. Уопште се рачунало више са Црном Гором него са обреновићевском Србијом.

[2] Она је то фактички и била. Снажни патриотски дах из Београда пренео се овуда где Срби живе. »Српска Ријеч«, орган српске народне организације у Босни, маја 1906 пише: »Не може се један народ срушити и уништити, који је показао и у ропству да је жив, челичан и одважан. Не може се онај народ оборити и прегазити у ком се рађају ђетићи и соколови, који »главу дају, Крајину не дају«. Такав народ треба и мора да живи јер је његова будућност... Нека ради ко год шта хоће, ми остајемо тврди као клисура; нека се удруже противу нас сва зла, ми се не бојимо пропасти, — а и да пропаднемо славно ћемо пропасти« (Овај чланак је написан поводом објаве царинског рата Аустрије Србији, и аустриских претњи Србима).

добу сматрао вођом црногорске омладине и главним борцем за управне и политичке реформе у Црној Гори. Отуда је његова прека и изненадна смрт изазвала револт омладине и постала претеча једне борбе, која је завршена тек 1918 године. Ондашња српска штампа, инспирисана младим Црногорцима, са Цетиња и из Београда, сумњичила је чак и старог кнеза за изненадну смрт Шаулићеву. Тврдили су онда, да је Шаулић по наредби кнежевој отрован. Од онда је прошло тридесет и пет година и ова страховита оптужба се још подгрева.[1]

---

[1] Гђа Шаулић ми је саопштила ово неколико чињеница и извесна опажања, која нису без интереса за расветљавање смрти њенога мужа:

а) Шаулић је одржавао везе са људима из Србије, нарочито са Веснићем и Драшковићем. Дописивали су се преко Стевана Лукачевића. Једним писмом известио је Лукачевић Шаулића да је говорио са његовим пријатељима и саветовао да ради, да не клоне и да пријатељи о њему воде рачуна, а ако му се само деси штогод, да ће доћи да га избаве. У ово доба, саопштава гђа Шаулић, код њега је најчешће бивао г. Јанко Спасојевић. Кнез се старао да сазна шта ради и са ким се дописује његов в. д. министра правде.

б) Сукоб између кнеза и Шаулића отворено је избио на питању политичких притвореника. У затвору и без пресуде, лежали су Исаило и Владимир Томићи. Шаулић је захтевао да се Томићима суди и тек по пресуди задрже у затвору. Кнез је његов захтев одбио и Шаулић је поднео оставку. Кнез није уважио оставку већ је наредио да и даље обавља послове. Шаулић се тада спремао за Србију.

в) Негде убрзо после тога, а пре смрти Шаулићеве, служавка је у поверењу саопштила госпођи да је једно јутро разговарао са њом сам кнез. Питао је кад ће јој доћи »газда« и саветовао да њему (кнезу) буде верна »па ти неће бити рђаво«. Овај разговор и без других објашњења саопштила је госпођи смушено и бојажљиво, молећи је да господину не каже ништа. После тога Шаулић је убрзо умро са симптомима тровања.

г) После Шаулићеве смрти ова служавка је са госпођом отишла на Дурмитор. Тамо је покушала да изврши самоубиство. Госпођа мисли због грижe савести, јер је она морала знати за покушаје противу Шаулићевог живота, ако и сама није штогод предузимала.

д) Шаулићка тврди, да су јој сви лекари којима је саопштила под којим је симптомима умро њен муж казали да је отрован.

ђ) Онда кад је требало вршити секцију, гђа тврди да је намерно забавио г. Јанко Спасојевић тако да не оде до болнице. Секција је извршена без њеног присуства, и тврди да су узели утробу другог једног човека, а не Шаулићеву, и послали на анализу у Беч.

е) Бечки лекари су нашли у утроби која је њима послана, минимални траг отрова бакра. Међутим, званични билтен издат на Цетињу говори о тровању алкохолом.

ж) После балканског рата гђа Шаулић је нашла своју некадашњу служавку на Ловћену. Том приликом служавка је рекла госпођи да су јој деца болесна, да су у Котору на лечењу и да их издржава принц Мирко. Нема сумње да је доста интересантно да један принц води рачуна о туђој деци, а нарочито о деци некадашње служавке Милоша Шаулића.

з) После европског рата ова служавка је била поручила гђи Шаулић, која је тада била на Цетињу, да јој дође јер је много болесна и имала би нешто да говори са њом. Убрзо затим је умрла. До разговора међу њима није дошло.

и) Владимир Поповић, сестрић Шаулићев, онда студент права у Београду, уверавао је нас, његове другове, да је његов ујак отрован. Био је чак донео, како је то тврдио, део течности коју је Шаулић пред смрт повраћао, и дао на анализу.

Опште уверење је било не само код омладине, већ и јавности онога доба, да је Шаулић отрован, у најмању руку са знањем неког члана двора.

Међутим, др. Перазић, дворски лекар кнеза Николе и шеф црногорског санитета, говорио ми је ту скоро да је утроба послана на анализу у Беч била Шаулићева и да је анализом утврђено да је Шаулић умро од тровања алкохолом, како је у своје време и званично објављено.

Обе верзије сам донео по хроничарској дужности.

II Два света и два века

Октроисање устава

»Реформисати да би се сачувало,
поука је из великих догађаја«.

Маколеј

Почетком XX века биле су у Европи свега три земље у којима се аутократски управљало: Русија, Турска и Црна Гора. Оне су са гледишта политичких слобода биле анахронизам новог доба и стога изложене честим нападима у светској јавности. Просвећена европска јавност нерадо је гледала средњевековни чир на европском политичком телу. У добу кад се у Европи борило за опште право гласа, кад су се јасно разабирале тежње огромних радних маса за економском једнакошћу, живела су три државна организма у којима је политичко бесправље била аксиома. Самим тим су изазивали нападе и замерке. Нити су цењени ови режими, ни народи који су их трпели. Ови напади и ово потцењивање вређали су носиоце самодржавља као год и њихове народе. Стога су горњи слојеви друштва и интелигенција, на упорно остајање при самодржављу, одговарали манифестацијама које су биле израз менталитета ових народа. Понегде врло виолентно, као у Русији, атентатима и револуционарним покушајима; другде пасивним отпором, као у Црној Гори. Црногорци су били противу самодржавља, осећали су да је његово време прошло, али се нису лаћали виолентних мера. Очекивали су много од увиђавности старога кнеза. Скоро су били уверени да ће он увидети тежње народне и тежње новог доба, и извести промене. Уколико су ове наде временом слабиле, утолико се прибегавало моралној пресији. Како је у земљи било немо-

гуће јавно дискутовати о проблемима које је време поставило прибегло се дискусији пред ширим форумом српске јавности. Изношене су мане старог аутократског режима и саветовано кнезу да уведе нови поредак. Уколико је време више одмицало, утолико је ова дискусија постајала оштрија, а нарочито после 1903. Просвећени Срби су је прихватили и са своје стране препоручивали кнезу да се прилагоди новом добу, и аутократски режим замени уставним, у интересу престижа Црне Горе и свог сопственог.

Развој политичких прилика у Србији врло много је утицао на ову кампању. Србијина демократија и елан који је изазвала не само у самој земљи већ и у целом српству, убрзавали су темпо ове публицистичке акције. Све енергичније су наглашаване потребе демократске владавине не само са гледишта унутрашње политике, већ и због великих националних идеала, којима је требало да послужи.

Кнез је био необично осетљив на ову акцију. Изгледало му је да је више уперена противу њега лично, него из жеље да се ради за саму ствар. Истина, он је увидео да ни у његовој Црној Гори више није стање онакво какво је било, да су Црногорци изменили мишљење о дотадашњем начину управе. Постало му је јасно да се више не може по старом. Само није желео да промене, на које је почео мислити, дођу као плод моралне пресије на њега. А, опет, он је сву ову кампању јавности сматрао као пресију на њега. Стога је одуговлачио са одлуком. Остављао је времену да му пружи погодан моменат и да добар савет. Но преварио се. Кампања је постајала све живља, и све више се истицао пример Србије и његовог зета краља Петра. Његов престиж је почео брзо и стално опадати међу Србима, а делом и у самој земљи. Време је радило противу њега. Пропустио је драгоцене моменте. Преврат у Србији био је као поручен да и он проведе уставну реформу. Још док су у Србији били ауторитативни режими два последња Обреновића, могао је и остати при свом самодржављу, али после слома сличне политике у Србији, морао је и он пожурити са променама. Он то није схватио. Ошљарио је још две године на чисту своју штету. Сачекао је да и руски цар, под пресијом несрећних унутрашњих прилика, да устав Русији. Тек кад је вековно руско самодржавље при-

морано на уступке и он се решава на акцију. На Лучин дан, 18 октобра 1905, кнез Никола је прокламацијом позвао Црногорце да изаберу народне посланике, пошаљу му их на »договор«, да са њима заједно донесе устав за Црну Гору. Ова прокламација гласи:

»Кад је човјек члан просвијећеног човјечанства, он и слободан грађанин мора бити — тако држи ваш стари књаз и господар, који се у тијем осјећајима родио, растао и настануо. Што је загријавало груди мојијех и вашијех предака? Што је једној шаци горштака омогућило да на висовима својега јуначкога стана очува своју златну слободу и отален задахне унаоколо себе некад повезаној браћи на Балкану свој дух прегнућа и крепост наде? — Љубав слободе и ништа друго. Она је све наше благо и наша животворна моћ; њом се поносимо, за њу живимо; а кад би нам је нестало, ми бисмо били сви мртви, били бисмо сви покојни. Је ли, јунаци моји?

Слобода, дух слоге и беспримјерна послушност вашијех ђедова спрам мојијех, завргла је ову кршну нашу државицу, прославила је, те је данас љубљена и, Богу хвала, угледна и уважена од јаких и силнијех. А да би се не само одржала на овој висини, него и да се још више попнемо, треба нам удружити сву нашу моралну и физичку снагу и моћ за добро и напредак домовине. То од нас захтијева и дужност и дух потребе савремености.

О идућем Никољудне (6 дец. тек. год.), а преко вашијех посланика, слободно изабранијех по начину, којим ће вас моја влада упознати, слетите се око мене, моји витезови, да вас на то упутим, да заједно видимо, да заједно сами снађемо и изаберемо што је најбоље за нашу отаџбину и њен слободни развитак.

Набавио сам вам у изобиљу оружја: сабаља, топова и џебане, и у руке вам предао, јер видим и знам, да ћете тијем, као и до сада, превасходно умјети руковати, затражи ли то част и сигурност домовине.

Али њој је требало и другога оружја, те сам се у четрдесет и пет година мога трудног владања старао да јој узгојим синова, којима бих с поуздањем могао повјерити и то друго оружје за напредак миле нам Црне Горе.

Вријеме је дошло, синови моји, да вас и с тим упознам и наоружам у размјеру прилика, околности и културнога развитка нашега. Дођите, дакле, около мене на Никољдан, да вас саставим с мојом владом, да се у срећном дослуху с њом и преда мном разговорите, и снађемо сви заједно, што је најбоље за прави и здрави напредак отаџбине.

Ми ћемо се за то послужити примјерима просвијећених и од нас напреднијих народа, и што год се буде тамо искуством доказало, да је боље у њиховом политичком животу, него ли у овом нашем патријархалном режиму, ми ћемо то полагано примјењивати на наш живот. Тијем прерадосан, а опијен ваздашњом жарком љубави наспрам вас и државе ми, ја хоћу, из савршено слободне ми руке, да вам дарујем извјесна права за ваше судјеловање у народнијем пословима и управи, остављајући нашијем нашљедницима, да их вазда у духу времена и добро схваћеној народној потреби усавршавају и раширују.

За ови пут раздашност моја неће бити веома велика, али ни мања од вашега свјеснога очекивања. Јер сви, увјерен сам, мислите као и ја, да у слободној земљи и слободнијем грађанскијем животом живимо, а да нам наш здрави и јуначки стан треба најбрижније сачувати од непромишљених скокова и заразних појмова, па ћемо тек онда бити једри и снажни.

»Јаје здраво добије сломљено!«

Овај вам проглас издајем и упућујем данас, на Лучин дан, дан престављања Св. Петра, славног господара црногорскога, молећи му се, да закрили ваш заказани састанак и у Бога испроси вишњи његов благослов на наше родољубиве одлуке тога и свакојег дана за срећу, напредак и славу црногорску«.

Кнежева прокламација примљена је од народа са много живости, поред свег наглашавања, да »за ови пут раздашност моја неће бити велика«. Ипак су се надали, да ће се кнез са изабраним посланицима бар посаветовати, као што је обећао, и углавном задовољити опште тежње, које су се почеле кристалисати.

Црногорска универзитетска омладина у Београду отпочела је одмах чарке поводом кнежеве прокламације. Незадовољна и сумњајући о добрим намерама, она такође издаје

неку врсту прокламације и обележава свој став. Овај напис назива: »Ријеч црногорске универзитетске омладине«. Напис је предат штампи, доцније отштампан и разаслат као летак по Црној Гори. Омладина у својој »Ријечи« каже:

»Поводом манифеста, који је Њ. К. Височанство Књаз Никола I, 18 октобра текуће год. упутио Црногорцима, црногорска универзитетска омладина у Београду изјављује:

1 Лучиндански проглас изазвала је пријека потреба за измјену личнога режима, који је деценијама ништио најелементарније услове за развитак бољег друштвеног и политичког живота. Проглас је дошао на заходу једнога режима из чијег даљег упорног и насилног одржања неминовно су морали наступити крах и трзавице с кобним пошљедицама по опстанак наше отаџбине.

2 Вјерујући да се само борбом, пожртвовањем и истрајним радом задобијају, одржавају и чувају права и слободе потребне за истински напредак свакога народа, омладина жали што јој се домовина налази у таквом стању, да се у њој поклањају права народу, који је њену слободу и независност бранио и очувао неуморном и херојском вјековном борбом.

3 Што и у кратковременом мирном животу народ није могао схватити политичке и друштвене слободе онако, као што захтијевају његови прави интереси и човјечанска права, највећа је кривица у досадашњој управи у Црној Гори.

4 Признање самога прошлога режима да је у основи преживио и неспособан да одговори савремености, омладина цијени као добит за све напредније елементе, који су свагда сматрали као потребан услов за истински напредак: сузбијање примитивног, уског живота, а чији је најизразитији претставник досадашњи режим у Црној Гори.

5 Омладина сматра обећања и уступке у прогласу као значајне и од стварне вриједности тек онда, ако се одмах, у почетку новога доба створе такве погодбе, којима ће се омогућити правилан развој у свестраном интелектуалном препорођају народа у Црној Гори, како би се досадашња аутократија са свима својим одликама и прелазима уништила правом уставношћу.

6 Омладина налази, да само трезвеним и озбиљним радом може народ, прилагођен новоме животу, бити оспособљен за

потпуно и правилно схатање својих права и дужности, те да истих свјесан може одати поштовање својој *династији* са којом је, са пуно љубави и слоге, у временима најтежих искушења радио.

7 Омладина увјерена да у препорођеној Црној Гори, а у интересу њенога мирнијега и правилнијега развитка, треба у самом почетку предати забораву сву досадашњу мржњу и заоштреност, — тражи и са сигурношћу очекује да се с пријестола црногорскога чује ријеч, којом ће се дати амнестија свима политичким кривцима.

8 Здраво схваћање националних интереса у новом животу Црне Горе, учиниће да све сепаратистичке тежње, антагонизам и провинцијални интереси, у колико би се косили са стварним потребама Српскога народа, морају устукнути пред идејом слободе и уједињења Српства«.[1]

Очигледно је, да омладина ставља до знања кнезу, да сматра да је, притиснут околностима, решен да да устав, и да »даривање« слободе није баш сасвим од слободне и добре воље. Она незавијено осуђује што је народ доведен дотле, да му се могу даривати политичке слободе. Устаје противу »примитивног и уског« живота, за који прави одговорним дотадашњи режим, другим речима самога кнеза. Ова »Ријеч« је у суштини осуда аутократског кнежевог режима, и у исто време програмска декларација о слободи и уједињењу српскога народа. Омладина истављa гесло: противу сепаратизма и за јединство. Овом идеалу она ће остати верна током целокупног свога активитета, и најзад завршиће га уједињењем Црне Горе и Србије.

Избори за несуђену конституанту проведени су потпуно слободно. Народ је углавном послао у скупштину људе које

[1] »Ријеч црногорске универзитетске омладине« потписали су: Владимир Поповић, правник, Гаврило Церовић, правник, Ђуро Војводић, правник, Илија Прелевић, правник, Јован Ђоновић, филозоф, Лазар Дамјановић, правник, Љубомир Гломазић, правник, Марко Даковић, правник, Марко Тодоровић, правник, Михаило Јовановић, правник, Михаило Пламенац, правник, Момчило Костић, техничар, Петар Мајић, филозоф, Петар Ражнатовић, правник, Радоје Чобелић, правник, Ристо Ненезић, филозоф.

»Ријеч« је публикована 8 новембра 1905.

је хтео. Са овима, од народа изабраним људима, кнез се уопште није »споразумевао«, ни »договарао«. Он је просто отворио скупштину, прочитао устав, натерао је да га прими, заклео се на њ, и одмах је распустио. Није дозволио ни најмању примедбу, а најмање дискусију. У својој речи посланицима наново је подвукао да устав даје од своје сопствене воље. Наговестио је: »Пође ли се странпутицом, а на штету трудом и муком зарађених тековина, нека свак зна данас па унапријед, да ћу се вазда наћи са цијелим и најбољим елементом ове земље на бранику праве уставности и спреман да свим средствима заштитим свете *народне тековине*«.

То је било обећање да ће чувати устав, али и претња за оне који би хтели нешто више него што је дао. Црногорци су били изненађени и незадовољни далеко више процедуром него самим уставом. Тако је ефекат промашен. Тешко је било разумети, зашто је кнез обећао договор, а поступио обратно. *Ако није хтео договор са претставницима народним*, како је био манифестом обећао, није га морао обећавати. Могао је просто *октроисати* устав. Није морао почети са обманом. То је учинило да се одмах у почетку посумња у његове намере. Ја лично чуо сам Црногорце како су објашњавали овај кнежев поступак намером да лакше може повући устав, ако и кад то буде хтео. Сам га је дао, сам повукао! Ако би га дао споразумно са народним претставницима, то би већ било теже — мислили су Црногорци.

Затим, Николин устав, после слободоумног србијанског устава, није много одушевио, нарочито млађе, школоване људе. Он их је потсећао на намеснички устав противу којега је у Србији вођена онолико дуга и онако оштра борба.[1] Са њим се уопште није било задовољно од првог момента. Веровало се да је кнез, у најмању руку, правио етапу ка парламентаризму и демократији. Та етапа, по његовим сопственим речима, требало је да траје до краја његовог живота. А баш то се више није хтело. Опште је мишљење било, да је време

[1] Кнежев саветник приликом прављења устава био је Стеван Ћурчић, новинар и политичар из Београда. Ћурчић је познати конзерватиеац и, сасвим природно, устав који је он са кнезом правио, није могао бити слободоуман. Овај кнежев устав у многоме је потсећао на србијански намеснички устав од 1869.

да се иде директно и најдаље што се може. Етапе се нису хтеле. Очигледно је, да су ово била два схватања савршено опречна и готово непомирљива. Стога је упорно остајање при сваком од њих будило код друге стране сумњу у чисте намере. Кнез је сумњао у млађе људе и мислио да их потстрекава Србија, с циљем да умањи његов значај и углед у српству и словенству. Млађи су, опет, сумњичили кнеза да је дао устав само да камуфлира своје самодржавље, али да нема озбиљне намере чак и да допусти контролу народа над управом и политиком земље, а камо ли да му препусти да је води. Тако је одмах у почетку створена психоза, која није обећавала ништа добро.

Кнез уопште није успео да извуче поуке из догађаја. Он није на време реформисао своје самодржавље да би сачувао лавовски део власти ни најмање не излажући своју личност. Напротив, експонирао се доста рђаво од првог момента. Нову еру је отпочео сумњичењима и сукобима, који нису били потребни ни земљи, ни народу, ни њему лично. Велики државници избегавају сукобе што је више могуће, нарочито почетком великих периода и озбиљних одлука. Он то није хтео или није умео. Земљи је дао један конзервативан устав, и на начин којим нико није био задовољан од почетка, а почео га је примењивати тако, да се све више стицало уверење да га је дао параде ради.

По уставу Црна Гора је била уставна, али не парламентарна монархија. Владе нису зависиле од скупштине, већ од кнеза. Он је задржао за себе право да именује владе и да их смењује. Кнез је именовао све министре и једнога од њих постављао за претседника. Поред тога (по чл. 8) он поставља све државне чиновнике и све власти врше дужности не само у његово име, већ и »под његовијем врховнијем надзором«. У оваквом реду ствари остало би буџетско право скупштине као једини коректив свемоћи владаочеве и његове владе. Али ни ту скупштини није дато право да одобрава издатке и намете. Например, Народна скупштина нема право да смањује издатке које је влада предложила. И све што је могла учинити било је, да своје мишљење »разлозима поткријепи« и поднесе влади. Влада ово мишљење скупштине није била обавезна усвојити. Ако га не усвоји, онда је, као и у случају

распуштања скупштине, буџетирала по ранијем буџету (чл. 91 и 92). Да не би било двоумљења скупштини је изрично забрањено да условљава одобрење буџета »другим предметима, који с њим не стоје ни у каквој вези« (чл. 90). Тако ако се влада разиђе са скупштином на каквом питању из области спољне или унутрашње политике, скупштина не сме измену владиног става или владине политике узети као разлог да не одобри буџет. Влада је, према томе, потпуно извучена испод контроле народног претставништва. Кнез је поготову задржао право да претставља земљу у иностранству, »оглашује рат, закључује уговоре мира и савеза«, али без обавезе да их саопшти народном претставништву. У чл. 7 каже се, да ће овакве уговоре саопштити скупштини само »у колико и кад интереси и сигурност земље то допуштају«.

Од принципа изборног права у устав је ушло само толико, да је активно изборно право опште и непосредно, да је избор по мајоритетном принципу и по капетанијама. Слобода штампе и зборова принципски је загарантована, али је остављено закону да регулише ову слободу. Народни посланици нису имали имунитет. На 65 изабраних посланика долазило је 14 вирилних: по положају или од кнеза постављених.

Дух устава уопште је такав да је народу и његовим претставницима допуштено само оно што је изричито набројано, а све друго забрањено; а владару и влади све допуштено што није забрањено. Како народу није допуштено скоро ништа, а владару није забрањено ништа, то је њему све допуштено, а народу скоро све забрањено, сем да пошаље на Цетиње своје изабранике (уколико није било наређено кога ће изабрати), да се тамо сити наразговарају! Ма колико устав био конзервативан добром применом могао се учинити бољим. Али, ни то се није хтело или није умело.

Прва уставна влада

(Лазара Мијушковића)

Кнез је исувише дуго остао при старим схватањима. Држао се исувише дуго старог поретка, па је сукоб старих и нових генерација учинио неизбежним. Са старом аутократ-

ском владом издао је прокламацију, са њом је сачекао скоро и састанак скупштине. Он се још није могао одлучити. Тек уочи самог састанка скупштине отпушта стару владу и поверава састав кабинета Лазару Мијушковићу.

Мијушковићево име везно је за реформни покрет. Овај релативно млад човек брзо је испливао у први ред политичара своје земље. Редовно школован у Паризу, врло живе интелигенције, доста ауторитативан, био је као предестиниран да у овом периоду одигра улогу човека који би апланирао сукобе и увео Црногорце у нову еру без великих потреса. Он је требало да балансира између притиска две силе: конзервативне и демократске; да првој умањи претензије, а другој отупи нокте. Мора се признати да његов положај није био ни најмање лак. Околности су постале јаче од њега, и он није успео. Ма колико био интелигентан и даровит, пропао је са својим покушајем. Пропао је у првом реду стога, што је још одмах у почетку невештим ставом створио импресију да је ближе кнежевом него народном схватању. Затим, за његово име су везани уговори са Италијом (Италијанским безименим друштвом), о изградњи барске железнице и барског пристаништа, пловидбе по Скадарском Језеру и монопола дувана. Монопол је био нарочито непопуларна институција. Монополи нигде нису поздрављени од народа као нарочита благодет. Нарочито ако се дају у експлоатацију странцима. У сиромашној Црној Гори поготову је примљен рђаво. Поскупио је дуван, а у исто време је изгледало да су дошли странци да јефтино купе произведени дуван и да га после, као прерађен, скупо продају и на тај начин ћаре од њихове сиротиње, и зараду однесу у иностранство. Да је монопол био државно предузеће отпала би ова последња замерка. Најзад, ма да је Мијушковић био париски ђак и отпочео каријеру у дипломатији (био је конзул у Скадру), не би се могло рећи да је такт био једна од бољих његових особина.

Црногорци су наслућивали, да пенетрација италијанског капитала у њихову земљу има неки скривени политички карактер. Замашај му нису видели, али су осећали да се преко њега Црна Гора увлачи у неку политичку игру, која им се није чинила чистом. Изгледало је чак да се напушта или лабави традиционална веза са Русијом. Више се није чврсто веровало

да кнез Никола не би, због својих личних интереса и комбинација, довео у питање интересе српства. Све је то, у неку руку, везивано за Лазара Мијушковића. А то му није ни најмање олакшало положај према народу. Са оваквим наслеђем и оскудицом такта није могао далеко отићи.

Мијушковић је провео изборе за обичну скупштину, пошто је прва скупштина, несуђена Конституанта, била распуштена. Избори су вршени по октроисаном изборном закону, и били су јавни. Проведени су слободно. Свака капетанија бирала је по једног посланика. Вароши: Цетиње, Подгорица, Никшић, Колашин и Бар такође су бирале по једног посланика. Углавном су изабрани кандидати које је народ хтео, осим неколика случаја за које се влада нарочито интересовала. Од непомирљивих опозиционара била су свега неколицина. Али, како нису раније изведене идеолошке формације, тешко се могло рећи уз кога је већина скупштине. У први моменат је изгледало да је Мијушковићева влада на изборима од 18 октобра добила већину, и да је користан и миран рад владин осигуран. Нема сумње, да је требало доста такта и вештине да се тако лабилна већина, политички неискристалисана и идејно неповезана, одржи. Претседник Мијушковић овај такт није имао. То ће се убрзо видети.

Мијушковићева влада донела је први закон о штампи у Црној Гори (ступио је на снагу 1 фебруара 1906). У закон су унети либерални принципи: штампа без цензуре, без кауције, и са одговорним уредницима. Примена овог закона ускоро је била таква, да се још једаред утврдило да ни најбољи законски текстови не могу спасти оно што гарантују од рђаве примене!

У кабинет Мијушковићев ушли су као министри: Јанко Вукотић, генерал, за војску, Андрија Радовић, за финансије, и београдски правници, Лабуд Гојнић и Мило Дожић, први за унутрашње послове, а други за правду.

Први омладински процес

Црногорска омладина на школовању у Београду будно је пратила догађаје у земљи. Она је све више добијала вољу да утиче на политику своје земље. Хтела би да буде и сејач

идеја и борбена машина. Њој се није допао проглас кнежев и о њему је рекла своју реч. Још мање јој се допао начин доношења устава, а најмање сам устав. Сумњала је у добре намере старога кнеза и његове околине. Чинило јој се, да је цела уставна игра срачуната да прикрије старо самодржавље. У таквом уверењу утврђивала ју је и политика уставне владе. Политички кривци још су остали у затвору, нису откривене и расветљене ружне новчане афере о којима се јавно говорило на Цетињу, и које су директно тровале унутрашњу ситуацију. Оптуживани су високи државни функционери да су злоупотребљавали државни новац на личне сврхе и да су направљени огромни поштански дефицити. Постанак ових дефицита није расветљен, нити су кривци кажњени. Влада није стигла или није смела да удари на праве кривце. А јавно мнење ове кривце је доводило чак до кнежевог двора. Уопште је било опортуно дићи копрену бар са ружних малверзација са државним новцем. Место тога понеки, које је јавно мнење обележавало као главне кривце, или чак и они од најтежих, били су врло утицајни и на високим положајима и у новом добу.

Мијушковић је вероватно хтео да тактизира и у згодном моменту да пречисти и ова питања. Омладини се његово тактизирање учинило као намерно затрпавање ствари. Она је мислила да је потребно одмах у почетку повести енергичну акцију на чишћењу администрације и кажњавању криваца, који су по њеном уверењу срамотили Црну Гору и поштено име црногорско. Стога, после живих дискусија у самом омладинском клубу, омладинци пишу другу »Ријеч црногорске универзитетске омладине о приликама у Црној Гори«, којом мисле да пречисте рачун са старим поретком и упру прстом на оно што им се не допада у садашњици. »Ријеч« је објављена 7 априла 1906 у Београду. Из дневне штампе прештампана је у брошуру, разаслата осталим студентским организацијама и протурена у земљу. У овој »Ријечи«, којој је дат тип једног прогласа, омладина каже:

»Пуних је тридесет година како наша слободна отаџбина Црна Гора проводи свој живот у миру. Послије толиковјековне и неуморне борбе наступило је доба мира, потребно

да се под бољим околностима да маха и полета бољем и напреднијем друштвеном животу; да се створе погодбе за културни преображај у нашој отаџбини; да се код храброг заточника и вјековног мученика одрже и развију сва она својства и особине, које га могу красити као човјека способна за бољи, напреднији живот.

То мало вријеме мира обухвата један самовољан облик владавине. Из малог, сиромашног, патријархалног народа нарочито се истакао црногорски двор, чији је сјај и раскош превазишао снагу и моћ народну. Прикупљањем и узимањем потпуне власти у своје руке, владалац постаје за народ свемоћним, оличава у себи снагу, моћ, име народно; постаје васпитач и заштитник, а у очима народа символ јунаштва и правичности, у кога су полагане све наде, коме су упућивани сви уздаси, од кога се очекивала заштита и потпора. Уздизање ауторитета владаочева одскочило је до на ступањ обожавања.

Између свемоћног владаоца и наивног свијета појавили су се читави редови удварача и ласкаваца, који су могли изникнути и напредовати само под режимом какав је код нас за пошљедње вријеме био.

Та оруђа лажног сјаја владавине и самовољства, својим кобним и корумптивним радњама створили су, обдржавали и експлоатисали код народа појмове о натприродности и свемоћи владаочевој, те је народ сваком свом раду морао давати обележја, која би најбоље могла одговарати владалачким назорима.

Под таквом владавином морале су се одомаћити мане и пороци. Под њом су рушене све боље одлике народне; она је угушивала у основи сваку искренију и слободнију ријеч, спутавала сваки полет, убијала у клици ма какву приватну иницијативу и вољу и спречавала сваки напреднији покрет. Мјесто ма каквог напретка створио се општи застој; никаквог живота, покретљивости и развоја није било; нијесу се могли створити појмови о правима, слободама, дужностима,[1] изукрштаним интересима, па шљедствено ни принципи за културни преображај једног скроз патриархалног

[1] Мисли се на политичка права, слободе и дужности.

народа. Сама централна државна управа носила је у себи племенски карактер. Заједница наша није се оличавала у тежњама и заједничким напорима за општи развитак и уздизање наше народне снаге. Није било ни једног добра, које би се могло сматрати да је опште и заједничко свима нама. Убојна труба и ратне пољане биле су свима заједничке, а послије тога остали смо да и у миру представљамо мали логор, чији простор и сиромаштина ипак су били повољно поприште нашим власницима у свим њиховим жудњама и прохтјевима.

Локалном, скученом, непросвијећеном, неразвијеном животу нарочиту је боју давала, поред самог склопа владавине, и престолница наша. Заснована и очувана међу најсиромашнијим и најдивљијим предјелима Црне Горе, због свог имена и прошлости, а чувајући »знамења и светиње«, Цетиње је насилно и вјештачки одржано, док се другим природним и стварним центрима државним и трговачким није поклањала никаква пажња.

Оно је било символ мука и борбе у прошлости, остаје као центар државе и у садашњости, али ипак, поред свега тога, својом неприступачношћу, сиромашном околином, слабом трговином, неразвијеним саобраћајем није могло и не може дати потстрека ма за какав јачи и живљи полет, није се могло развијати и ако се у њему утрошила готово сва материјална снага народна. Ту се сав, с муком стечени новац црногорски, бацио у бесцјење за производе који ништа национално нијесу имали сем потрошача; оно и даље остаје, поред свих усиљавања, одвећ скучено и сиромашно мјестанце, да се поноси прошлошћу и да нам у садашњици исповљава, од све снаге и живота, од културе и напретка, само неколико дворова, неколико надлештава, и од свега тога више арбанашких дућана!

Животворна снага, којом се загријавао, крије пио и кретао наш народ у неравној борби са непријатељем, наступањем мира постепено се губи; строгост и морална јачина у народу опадала је свуда, докле је могао допријети дах аутократске владавине; отвореност и понос пали су. Мјесто свега тога, мјесто свих врлина уносио се кварež у душу народну; над истинским и отвореним погледима и убјеђењима истицала се и препоручивала подлост, незнање и сервилност, које

су достигле врхунац у представницима данашње уставности у Црној Гори.

Сама пак наша вајна интелигенција долазећи у народ за најглавнију дужност је сматрала и срећном се осјећала, кад се могла ставити у наручја носиоцима личног режима.

Млади школовани синови народни знање и науку одбацивши, част, понос и мушку одлучност одбацивши, никад не покушаше да се свом светом и намијењеном им узвишеном задатку одуже. Пред њима су почели избијати у најсветијој боји себични, лични интереси и локални патриотизам »освјештаног искуства«. Додирујући европске центре, а највише живећи и развијајући се на врелу српског живота, претварали су се у Црној Гори у тијесто којим се гладио, лијепио и тврдио прошли, а из кога се рађа и изграђује данашњи режим. Изван Црне Горе носећи маску слободних, напредних људи и реформатора, они несмједоше ни преко јавности ни са министарских мјеста, ни у Народној скупштини, подићи глас противу очајног стања у нашој отаџбини, а дрско се хвалећи да крче пут и уводе уставност. Не смију се ни сјетити, поред толико безакоња, да им неиспитани и неосуђени људи, а дојучерашњи њихови другови и пријатељи, труну у јазбинама казамата подгоричких.

Назори наших управљача и њихових помагача вјечито су се косили са свим оним што у себи има нечега културнога; и у том судару, правдајући своју политику сиротињом и простотом народном, немилице су расипали сву народну зараду. Државну касу сматрали су за своју тековину, из које су остваривали све своје амбиције. Сматрајући себе да су насљедници оних ага и бегова, који су негда у појединим крајевима Црне Горе господарили, порез су као харач купили, *и од њега се ниједан грош ма у ком добру народу није вратио*. Брига о просвјећивању и благостању народном неће се свакојако моћи огледати у одржању оваквог неспособног, несавјесног, непродуктивног чиновничког кадра. Нити ће се ваљда као тековина по напредак наше отаџбине сматрати нагло исељавање Црногораца за вријеме овог тридесетогодишњег режима. Јер ови мученици притијешњени, исцијеђени и истиснути, расprсли су се на све стране. У најтежим напорима потуцају се од немила до недрага по свијету, да

под теретом најгрубљих радова стеку крваво зараду за исхрану и одржање своје напуштене породице. У исто вријеме, с друге стране, не спречава се зеленашка трговина над тијем жртвама и њиховом зарадом. Шта више, у том учествују и носиоци виших звања, и налазе власници да је то један поуздан извор за државне (односно своје) приходе! Страшно је и жалосно кад сјај и господство наших великаша пада на грбачу осиротелог нашег радника, који се дневно ноћно превија по дубоким америчким рудницима!

Лична владавина, и поред тога што је народ интелектуално сакатила, морално понизила, економски осиромашила и упропастила и таквога упућивала изван своје отаџбине, ипак је уз обмане и махинације постигла да стави себе у службу све и свакога почев од пониженога радника по најудаљенијим крајевима и рудницима, па до највећих власника, извиканих и маркираних клетвама и сузама напаћене сиротиње. Једном ријечи, ова тридесетогодишња владавина без икаквих културних трагова, без и најмање човјечности и справедљивости, оставила је на свим пољима државног и друштвеног живота, у свим приватним и јавним односима, тежак застој, голу пустош и дубоке провалије, из којих се тешко извући и кренути напријед. Она је толико угушила сваки покрет у народу да и поред свега, није било, сем појединих изузетака, јавног и личног народног протеста, осим клетве сиротиње, вриске и плача нејачи, и страховитог исељавања Црногораца.

Податци и цифре које би се наводиле у потврду овога биле би само још страшнији и грознији пораз за све учеснике у нашој народној пропасти.

После систематског рушења, достигнув врхунац у оном облику, *владавина се није могла даље корисно по власнике* продужити. Почела се из темеља трести под теретом кобности и својих грехова, па да не би наступио потпун слом потражи се други излаз. Сад наједанпут бацила се анатема на све оно што је тридесет година упорно брањено и као добро чувано; а у исто вријеме да би се сва тридесетогодишња недјела сакрила и избјегла одговорност употријебила се неискрена исповијест, обиљежио се тобож нови (у ствари по новој форми јаче изражен стари) пут, на коме ће радити исти

људи и исте послове, надајући се да ће овакав за њих бити пречи и поузданији.

Та попустљивост и исповијест у потреби за промјену личног режима дошла је у почетку као добит свима елементима, који су увијек у личној самовољи гледали највећи извор несрећа народних и највећу сметњу сваком напретку, у толико прије што се наговијестило да ће наступити ново доба у животу наше отаџбине. Но ново доба требало је и нове људе, нове раднике и побордике. Природно је, да се подржаоци старога режима нису трудили да их нађу, већ напротив покушали су и успјели да прашином још више заспу очи иначе до сада обмањиваном народу, увјеравајући га да је досадањи облик владавине потпуно измијењен тиме што је сазван један скуп људи, што је пред њим прочитан даровани устав, и што је на мјесто старе владе дошла нова, њој подобна, *влада којој је први задатак, односно посао, био да* растјера скупштину. Варка којом је требало постићи привидан успјех одмах се дала примијетити. Увиђело се, да се није искрено ни жељело ни радило. Прави пут је избјегнут, није се ишло на то, *да се на првом уставотворном и законодавном послу сусретне воља владаочева и народна, од чије би заједнице зависио миран и истински преокрет у животу Црне Горе*. Није се дошло узајамно до једног основног државног закона — устава, на коме би се послије засновали сви остали закони, којим би била одређена и огарантована права и дужности грађана, суверена власт владаочева била сведена на мјеру, коју јој права уставност опредјељује. Напротив, устав је поникао и донесен једнострано. Формално присуствовање народних посланика томе акту владаочевом не даје никаквог правног карактера његовој вољи.

Начин давања Устава није ни онакав, какав се Лучиндански прогласом обећавао. Устав је, као једна самовољна и врховна наредба, објављен пред јавним скупом људи, којима се **забранило да га** узму у претрес и наредило, да га приме онакав какав је дат. По овом »дарованом« уставу Народна скупштина *нема никакве законодавне моћи:* Свако право иницијативе одузето јој је, она је само форме ради и служи као играчка у рукама владе. Све законске пројекте и предлоге поднесене јој, и против своје воље ***мора примати***

(чл. 88 и 89). Најбитније право Народне скупштине у суделовању у изради буџета њој је одузето. Буџет онакав какав јој се поднесе *мора усвојити* (чл. 91 и 92), а тако исто и све својевољне издатке владе мора одобрити (чл. 93). Посланичког имунитета нема. Посланици немају права управљати питања и интерпелисати министре. Међутим, уставом је створена само јака бусија за владаоца и њему одговорну владу. До сада је владалац, као неуставни — апсолутни монарх и самодржац сносио бар моралну одговорност за сав рад у земљи и споља, а по овом уставу скида сада са себе и њу и преноси је на владу, која према саставу суда пред којим би имала одговарати, одговорна је само владаоцу, *у ствари неодговорна,* док су уставом владаоцу зајемчена неограничена права, која је и до тада имао. По свом личном нахођењу поставља државне савјетнике (чл. 118), а Народна скупштина за чланове Главне контроле мора изабрати она лица која јој Државни савјет као такав предложи (чл. 171). Дакле, владалац по свом нахођењу склапа та два најважнија државна тијела. Владалац има право да распушта Народну скупштину на неодређено вријеме, а акт којим се распушта не мора садржати наредбу, нити је предвиђено у том случају, кад би се и како извршили нови избори и састала Народна скупштина (чл. 17). По овом нахођењу влада предвиђа и ствара ванредња стања (чл. 75). Уставом није дата никаква гаранција за самосталност и независност судску (чл. 145, став 2), дочим су предвиђени пријеки и ванредни судови и судске комисије (чл. 148). Исто тако нема гаранција за слободно изражавање мисли — за слободу штампе (чл. 210).

Поред све своје слабости и ништавности и свих недостатака које не треба више наводити, устав је закићен и правом владаочевим, које му се, ваљада, у интересу напретка и савремености у нашој малој и сиромашној Црној Гори признало, а то је право давања титула! (чл. 11).

Кроз цио устав јасно се подвлачи и види да воља владаочева задржава потпуну силу законску. Владаоцу је дата моћ да све оно, што се не би слагало са његовим погледима и назорима, у име неке надприродне воље, може да сруши. Владалац господари и располаже сваким радом, покретом, тековинама и државним и друштвеним. Његовој се вољи

потчињавају све установе, а свака независност од њега избегнута је. *Воља владаочева и даље је остала извор и уток сваке власти.* Устав је и по својој форми унакажена, осакаћена, несистематска компилација и крпеж појединих ставова из српских устава са приновом специјално црногорском, која му потпуно ништи оно што би случајно добро преписом унешено било. По свему даје слику једне врховне наредбе, којом су огарантована сва права једног апсолутног владара и дужности бесправних грађана, и на тај начин постаје горе зло по народ ометајући, изругујући и *ништећи све здраве подлоге за развитак праве уставности.* Та врховна наредба (устав) свој веома провидни смјер запечатила је тиме, што је по чл. 220, 17 и 45, а с обзиром на нову владом пројектовану подјелу и смањење броја капетанија, *апсолутно не би никако могуће било законитим путем промијенити.*

Наглашавајући и признајући да досадашњи режим у Црној Гори не може да одговори савременим потребама народним, желећи ипак да се одржи у новој одјећи, није се хтјело или смјело радити у договору с народом, није се образовала једна установа, једно тијело, из чије би средине поникао устав. То се избјегло. Мјесто тога, а да би се донекле дао тој самовољној радњи неки правни карактер пред свијетом, прибјегло се једној мјери помоћу које се као покушало тражити одобрење и пристанак народа на заједнички рад. То се учињело сазивом Народне скупштине. Из прогласа владаочевог, којим се обраћа Црногорцима и говори о изборима народних посланика и сазиву Народне скупштине, види се да је задатак скупштине тобоже требао да буде да у договору с владаоцем, а према приликама и потребама народним, изради устав. Тиме се хтјело Народној скупштини дати уставотворни карактер.

Прави и искрени пријатељи наше отаџбине поздравили су то као једну велику добит и неопходну потребу за правилан и миран развој Црне Горе. Мислило се, да је већ и самим носиоцима аутократије постао тежак и несносан терет који носе, а под којим стење и ближи се крају свога живота и сама Црна Гора. Повјеровало се и донекле очекивало, да владалац мисли своју власт са народом подијелити мирно, без трзавица и без крви. Послије владаочевог прогласа народни посланици

изабрани су мирно, без агитације, без јавности, без зборова и договора, без обавијештености, као по некој команди, позвани на Цетиње. Прије отварања Народне скупштине саопштено им је, да су позвани једино као гости, који имају да чују шта им спрема њихов домаћин — господар.

Пријестоном бесједом, поред набрајања свих тековина и заслуга почев од Царева Лаза па до »дјечијег сада« и једне четвороразредне гимназије на Цетињу, наглашено је Народној скупштини уз устав и неколико закона, који ће се поднијети на рјешење. Тиме као да је скупштина оглашена и за законодавну. Не претресајући и не саслушавши мишљење народних представника владалац је и прије прочитања устава положио заклетву, давши тиме знак да су му то доиста били гости, а то је мишљење изражено и преко једног народног посланика (активног официра сталног кадра). Сама пак Народна скупштина и ако састављена већином од племенских главара, старјешина и чиновника, ипак је обратила на себе велику пажњу од стране народа. Народ је очекивао да је наступило вријеме кад ће бити изнесени његови болови, захтјеви и потребе, да ће опште и потпуно незадовољство изгубити једном у својој јачини и учинити се крај досадашњем расипању и неодговорном вршљању власника. Но од свега тога општег гњева, притиска и незадовољства које влада у цијелом народу, а које је знала Народна скупштина, само су искочиле мале варнице, које не бјеху у стању пламен произвести. Народна скупштина прими поклон и не гледајући какав је. Чим га је својим *нијемим присуством примила, одмах је противно самом владаочевом проглсу и пријестоној бесједи, као и основним принципима уставности и парламентаризма, оглашена да није ни уставотворна ни законодавна,* па јој је тиме одузето право да путем писмене адресе изрази ма и најмању своју жељу.

Први корак владе био је што је одмах погазила устав и дата обећања у прогласу, а осјетивши неко мало негодовање у Народној скупштини разјурила ју је, *и тиме је освјештан темељ уставности државним ударом,* како би се то обично назвало, а који је код нас у ствари за последњих тридесет година сталан био.

Томе су донекле уз владу помогли и *наши млади школо-*

вани људи, у које је народ имао повјерење и спремао их да га достојно и истински представљају и бране његове интересе, а чијим су се теоријама повели и остали народни посланици. Стога, не само што нијесу испунили своју дужност, него су с *малим изузетком припомогли и учествовали у једном освједоченом владином безакоњу.*

У стијешњености, стези и застоју, није се могла појавити и избити на површину струја, која би у оваквим моментима могла из темеља раздрмати сву лажну снагу аутократије, пречистити рачуне са досадашњим режимом и поставити поуздану основицу за развијање новог живота Црне Горе. За такве тешке и велике задатке потребни су били људи који су преданији напретку својега народа, јаче прожети чистим појмовима о правима и дужностима слободног грађанина, боље упознати са свима приликама и потребама народним, одређенијих и јачих убјеђења, са већим образовањем и узвишенијим моралом него што су представници данашњег режима у Црној Гори. Људи који су за вријеме четрдесетогодишње владавине »узгојени« за нове прилике, и из којих је поникао данашњи преображај и »ново доба«, били су у ствари најјачи и најопаснији стубови и извршиоци свега што је од њих лични режим изискивао. Они су га најбоље утврђивали, они су га најстрасније бранили. Са врло мало спреме и интелигенције ти »одгајивани« синови дошавши под лични режим брзо су му се почели привикавати, и мирне се савјести растајали са оним што им је дала школа и друштво. Јер, слаби и биједни, налазили су да им школа живота отвара љепшу будућност. Прошав кроз све фазе и формалности потребне за безопасност и лични режим, повезани звањима, почастима и положајима, немају ничега заједничког што би их као људе од школе, од начела, спајало, до заједничке сложне и одане службе једном режиму, који их је све својим чудотворним задахом окадио. Оно мало стеченог знања губило се. Дати појединим наредбама и рјешењима мало писменију форму то им је једина заслуга, једини траг као школованих људи. Слијепо удварање и сувишна готовост за остварење свих прохтјева владаочевих, то је заједничка и најјача црта људи из којих се ствара скрпљена уставност, и из којих је поникла данашња влада у Црној Гори. *Досљедни својим погледима и*

убјеђењима данашњи представници Црне Горе били су и остају противници и непријатељи праве уставности. На прву ријеч владаочеву о новим и намјераваним промјенама они су ропски пали пред Књаза молећи га, да не упропасти народ, да не сруши Црну Гору, увјеравајући га у највећој послушности и доказујући му, да је он и његова воља најбољи устав, а његова ријеч најбољи закон за Црну Гору. То су чинили по дужности, по занату, мислећи да су стављени на искушење. Нијесу се преварили. Од свих млађих људи у Црној Гори, који су се на ту ријеч владаочеву мјесеца августа у великом суду прошле године показали највећи противници ма и најмањих промјена, добили су најугледнија мјеста у држави, а према дубини поклоњења поједини су и ранжирани на министарским и осталим положајима.

Поред таквог *пријатељства и наклоности* слободама и новом времену, ти наши државници непрестано су творци, радници и учесници у политици која се обележава потпуним расулом народним, подржавањем зеленашких трговина, закључивањем и тајанственим радом у трговинским уговорима и давањем пљачкашких концесија, растројством у официрском кору, затварањем војних школа и касарна, набављањем шкартираног ратног материјала, давањем просјачких, понижавајућих и недостојних изјава, увећавањем шпијунског апарата, шиканирањем просвјетних завода и радника, отпуштањем учитеља и смањењем народних школа стварањем нарочитих мјеста и протекцијских положаја, одређивањем ванзаконских плата, обдржавањем по тамницама годинама несуђених људи, ортачким харањем и пљачкањем огромних сума народног новца, награђивањем себе и осталих јатака, и поврх свега грозним и одвећ осјетним исељавањем Црногораца. С таквом политиком, без и најмање моралног угледа и ослонца код народа, они су изашли пред Народну скупштину. Положивши заклетву, примивши устав, а усвајајући предлог владаочев исказан престоном бесједом да се Народној скупштини поднесу извјесни закони на рјешавање, они су одмах осјетили потпуно неповјерење народних посланика, те смећући с ума заклетву владаочеву и своју, газе устав, ругају се Црногорцима и њиховим представницима, ти људи који чине данашњу владу, да би крунисали сва своја недјела

и навике и дали правац даљем раду и парламентаризму, — распуштајући Народну скупштину.

С постанком владе, а послије првих њених »успјеха«, појављује се њен орган, који као нека страшна авет смушено сипа своју жуч и немоћ, и презајући од сјенке својих недјела, у име својих госа објављује унапријед смрт сваком напредњијем покрету, сваком раду, сваком напретку.

Реформе које су потекле на сумраку једне сурове владавине затекле су народ у потпуном растројству. Све су то биле власничке варке и обмане, јер сва та новачења претпостављају интересе власничке истинским потребама Црногораца, ометају сваки правилан развој, убијају код Црногораца вјеру и наду у бољу будућност. Та новачења и све те нове махинације власничке дискредитоване су лакомисленим и дивљачким пљачкањем народне имовине. Поред јединствене оданости своме владаоцу, својој династији, поред онакве љубави и пожртвовања за свој слободни крш, Црногорци нијесу слободни за свој живот. Част, имање, увјерење у своју снагу које их је толико вјекова бодрило, пало је пред фактом да му отаџбина не може зајемчити и дати најбитније потребе за одржање егзистенције, и све што би пружило слику бољег и културнијег живота није се ни осмјехнуло на неуморног мученика. Лажни сјај и извјештачене новине нијесу могли засјенити све патње и невоље, сав бол и сиротињу, сву биједу и очајање у којима данас живи наш народ. Селећи се јатомице и разбацани широм бијелога свијета они нијесу повезани националном свијешћу ни заједничким интересима. Силна животна снага разбија им се у најгрубљим радовима. Оно што нијесу могли вјекови да униште: понос и свијест о својој слободи, и одлучну борбу на свом огњишту, из основа је раздрмао лични режим.

Тако по свим странама растурени они престају бити народ, они престављају разбијену младунчад, коју борба живота на све стране разбацује. Наша отаџбина остала је без снаге, скучена и разривена ћефовима; расипањем и харањем народ је доведен до просјачког штапа. Отаџбина се налази у тешком и безизлазном положају, *да таквом политиком долази до одрицања своје државе — независне егзистенције.* Увјерење о жалосном раду наше управе и очајање за свој

опстанак ухватио је дубока коријена. И тако, незадовољство и потмули шум нестрпљења, са осудом досадашњег рада, обухватио је такве размјере да може наступити страшни лом и потреси, који лако могу бити с кобним последицама по опстанак наше независне и напаћене отаџбине. У то жалосно и очајно стање доведена је Црна Гора досадашњим начином рада својих управљача. Болу се томе нијесу тражили искрени и потребни лекови. Посљедње новине и лажне реформе могу увећати ране болеснику, који ће у агонији и смртним мукама, свјесно или несвјесно, постати сам себи лекар и спаситељ.

Вријеме је да се код нашег народа удруже све силе, да се појача свијест и уздигне морал, да падну привидности личнога успјеха и локалног сепаратизма, пред истинским потребама и стварним задатцима које од свих правих својих синова очекује наша отаџбина. Лажну владавину, којом се деценијама љуљушкала наивност црногорска, треба једном открити; болесне ћефове, који су разривали сву снагу нашег народа, треба сузбити; све експерименте и власничке махинације треба уништити и досадашњу аутократију са разним њеним именима и фазама прекратити, и замијенити чистом и правом уставношћу. Тим начином живот заснован на самовољи, сујети, обманама и укоријењеним навикама и појмовима, треба уздрмати и створити тежњу за новим, напреднијим, хуманијим животом пред којим падају све лажне величине засноване на страху и предрасудама.

Даље се не може. Тежак положај наше отаџбине, бол и рђава судба нашега народа притискују нашу омладинску душу. Против овакве управе, а у интересу угледа и самог опстанка наше отаџбине, у име нашег огољеног народа, по савести и светој дужности, подижемо глас!«[1]

Овај елаборат младићске жустрине, чија је писменост у правом односу са тактом, био је чудне среће. Отворио је се-

[1] »Ријеч црногорске универзитетске омладине о приликама у Црној Гори« потписали су: Владимир Поповић, Ђуро Војводић, Иван Јовићевић, Илија Љумовић, Илија Прелевић, Јован Ђоновић, Лазар Дамјановић, Љубомир Гломазић, Марко Даковић, Михаило Јовановић, Марко Тодоровић, Момчило Костић, Павле Ивановић, Петар Ражнатовић, Радоје Чобељић и Ристо Ненезић.

рију сукоба у Црној Гори, који ће се продужавати даље за све време трајања ове српске државе. Мијушковићева влада узела је врло трагично овај омладински напис, стога је потписнике тужила суду. Није схватила или није умела да схвати да је омладина, понета својом младошћу и речитошћу, и идејама свога доба, можда учинила тактичке грешке, али да у процени прилика у основи није много погрешила. Од омладине се уосталом не може тражити да догађаје и људе мери практичном политичком мером. Она по природи ствари идеалистички гледа на све, и доноси суд не руководећи се практичном рачуницом. А кроз овакву призму многи поступци и многи људи често изађу гори, него што су у ствари. Мијушковић је примио на себе и оно што му омладина није стављала на терет. У неку руку је постао бранилац старих режима од својих млађих земљака, а с друге стране се претстављао као човек новог доба! Погрешио је. Посејао је семе раздора и мржње, које ће из темеља потресати Црну Гору све до њеног пада.

Омладина је, сасвим природно, оптужбу Мијушковићеве владе сматрала као бачену рукавицу. Налазила је, да јој је дужност понети одговорност за оно што је написала. Стога је решила да претстане суду. Позвана за почетак октобра 1906, одмах је објавила да путује за Црну Гору. Српска штампа је стала на страну омладине, похвалила њен поступак и њену куражу. Кнежеви судови у заграничном српству нису имали неки велики углед, стога је омладинска одлука схваћена као нарочита куража. Оваквом ставу српске штампе треба тражити узрок, у првом реду, у националној ноти прве омладинске речи, и отвореној и мушкој критици друге. Тако је од првог момента дат велики значај овом процесу, не само с обзиром на унутрашње прилике у Црној Гори, већ и са српског народног гледишта.

Омладинци су осетили да је настао моменат да се обрачунају са прошлошћу и отворено изађу са својом великосрпском политиком. Њихово држање на суду било је сасвим политичко. Оптуживали су место да се бране. Изнели су своје погледе отворено и незавијено. Рекли су, да је стари режим био режим опресије и корупције, да је гњечио народ и материјално га искоришћавао,ослабио Црну Гору место да је ојача.

Црногорци живе у беди и бесправљу како се не живи нигде на другом месту у Европи. Неумешност да се економски подигну отерала је у печалбу најбољу радну снагу. То је ослабило борбену моћ Црногораца за српске идеале. Црногорци су вековима сањали да ослободе и уједине српство, и веровали да је то њихова историска намена. Они ће њој увек тежити. А да би је извршили треба да им се врате политичке слободе и да се државом управља према њиховој вољи. Да се економски оспособе, као што су морално оспособљени. Зато власт треба вратити народу у интересу самог народа, његове државе, а нарочито у интересу српства.

Овакво отворено и куражно држање прибавило је омладинцима опште поштовање Црногораца. Судска сала, ходници суда и цео простор око њега, били су закрчени светом. Речи изречене унутра пренешене су све даље и даље, најпре у масу на Цетиње а одатле у земљу. Машта је надовезивала на омладинске речи оно што је већ гомилано у души. Симпатије маса очигледно су биле од самог почетка процеса са омладином. То је, уосталом, била прва јавна реч и мушка критика политике Николиног самодржавља у земљи. Стари кнез се колебао. Он је вероватно инсистирао да се омладинци ставе под суд. Али кад је видео резултат овог акта, није знао шта да реши. Ако нареди да се позатварају омладинци, било му је јасно да ће изгубити и у српству и у Црној Гори. Најзад се решио да их ослободи. Одговорност је свањена на Мијушковићеву владу. Она се показала као неспретна и неспособна да предвиди резултат једног политичког процеса, који је потресао Црну Гору и српску јавност. Ово је био први озбиљни ударац првој уставној влади, како се она сама називала. Значај и углед омладине и у земљи и на страни скочио је. Отада се она афирмира као засебна и значајна снага у земљи. Њен утицај и њена морална снага убрзо ће се увидети.

Сукоби у скупштини

Кнез је Народну скупштину отворио престоном беседом. У беседи је набројено све што је његова влада учинила током једне године и шта све намерава учинити. Осврнуо се на од-

нос са другим државама. Омашком или намерно изостављено је да се штогод специјално каже о односима са Србијом. Скупштина се конституисала и изабрала адресни одбор. Она је у почетку била без политичке боје. Влада је имала сигурну већину. То је било опште уверење, а и владино. Али, убрзо су отпочеле интриге и сукоби. Не би се могло рећи, да нису потпиривани и из двора. Опозиционари почињу прибирање и издвајање из већине. Прве чарке отпочињу на питањима корупције и спољне политике.

На свим овим захтевима опажа се утицај омладинске речи и омладинског процеса. Тражи се, да се испитају злоупотребе, које су раније учињене. Ово питање прихватају не само љути опозиционари, већ и ноторни пријатељи двора и династије. Чак су ови други непомирљивији него ови први. Претседник Мијушковић, ваљда раздражен овом чињеницом, излази пред скупштину са изјавом да у Главној контроли, којој је он био на челу, постоје докази о многим злоупотребама. То је раздражило скупштину и убрзало сукоб. Пао је захтев о именовању скупштинске анкете, која би испитала учињене злоупотребе. Непомирљиви су тражили да преглед обухвати период самодржавља, а дворски агенти период од последњих ратова (од 1878). У овом апсурдном захтеву могла се само видети намера да се претераним захтевима онемогући и оно што се могло постићи. Крајњим захтевима ишло је на руку и неколико наивних опозиционих људи, који нису видели куда циља ова игра. Дворски људи су хтели да на овај начин раздраже кнеза, збаце владу, растерају скупштину и можда униште нови режим. Тако би се вратило на старо, и избегла одговорност и за оно, зашта се још и могла испословати.

Какво је било стање духова у национално политичком погледу види се из предлога др. Марушића, који је скупштинска већина примила. Марушић је предложио да у будуће званични назив скупштине буде: »Српска народна скупштина књажевине Црне Горе«. Предлог је примљен акламацијом и једнодушно. Отуда није чудо, што је Мијушковићу замерано да у престоној беседи није поменута Србија. Војвода Гавро Вуковић, дугогодишњи министар спољних послова, тешко је замерао Мијушковићу што није поменута Француска, Енглеска, Италија и Бугарска. Нарочито замера што се нису

сетили Србије. »Без обзира на нашу и њихову крв, каже војвода, наши заједнички интереси и интереси словенских земаља захтијевају, да ту равнодушност владе најоштрије осудимо«. Своју реч је војвода завршио: »Ми треба да будемо уз Русију и Србију«.

Већина скупштине је делила мишљење војводино. Да се овако брзо формира већина противу владе припомогла је и полузванична »Уставност«. Овај владин лист (чудан и по томе, што га нико није потписивао и нико за њ није одговарао) донео је био оних дана један чланчић, у коме пледира за преоријентацију спољне политике Црне Горе. Влада се оградила од овог чланчића свога полузваничног листа, преко »Гласа Црногорца«. Овом демантију придавана је врло мала важност, а чланку »Уставности« врло велика. Зато су замерке влади за њену спољну политику биле врло жустре. Схваћено је да се она одваја од Русије и од Србије. Мијушковић је одговорио на замерке изнете у скупштини врло виолентно. Чак је рекао, да је он ликвидирао инцидент са Русијом који је наследио од раније владе. Ранију политику назвао је политиком бакшиша.[1] Гађао је Гавру Вуковића, а погодио је цео

[1] Тошев, некадашњи бугарски посланик на Цетињу, у својим мемоарима пише како су кнез Никола и Риза паша, турски посланик на Цетињу, преварили султана и узели му 6.000 златних турских лира. Једнога дана, каже Тошев, паша је приметио неко кретање у двору, које је личило на припреме за пут. Одмах је отишао до војводе Гавре, ондашњег министра спољних послова, и упитао га да се кнез не спрема на пут и ако се спрема куда мисли. Гавра му је рекао да се кнез збиља спрема некуда, али да му он не може рећи. Саветовао је пашу, као дугогодишњег посланика и кнежевог личног пријатеља, да се лично обрати кнезу. Овај је одјурио у двор. Кнез га је одмах примио. После малог устезања рекао му је, да се спрема да врати посету Фердинанду Кобургу, онда још вазалном, бугарском кнезу. Паша је замолио кнеза да не иде, јер ће се то на Порти примити врло рђаво, а довело би у питање и његов, пашин, положај на Цетињу. Кнез му је саопштио да уважава његову молбу, али да му је сад, после толико припрема, тешко одустати од пута. Натласио је, да је око тога имао и приличне издатке. Паша је разумео кнежеву алузију, и рекао је да ће одмах депеширати у Цариград да се трошкови накнаде само ако кнез пристаје. Споразумели су се, да се тражи за трошкове 3.000 турских лира. Како сам паша није био одавна плаћен, дометнуо је за свој рачун још 3.000. Порти и султану било је онда много стало до тога да кнез, као независан владар, не направи посету њиховом вазалу Фердинанду. Зато су

стари режим. Народни посланици били су сведоци једнога двобоја, који је у суштини изнео сву мизерију наше спољне политике.

Мијушковић у овим турбулентним данима није био моћан да устави скупштину на резонску линију у погледу анкете за злоупотребе, а изгубио је њено поверење и на питањима спољне политике, тако, да му је скупштина (већ 5/18 новембра) изгласала неповерење. Он је одмах кнезу поднео оставку и она му је уважена.

У доба кад су се морале неминовно сударити две идеологије, на челу послова требало је да буду људи са много више рутине и такта, него што их је имао Мијушковић, а и са много више одлучности. Његова влада је требало да буде громобран, који би спровео стреле и с десна и с лева, и не би допустио да ударе у кућу коју је штитио. Он за то није имао способности. Својим сопственим изјавама погоршао је скупштинску атмосферу и допустио да стреле погоде његову владу. Требало је направити прелаз и припремити кнеза и народ за практиковање уставности. То би користило и једном и другом. Место тога, Мијушковић је само убрзао сукоб који је донео нежељених последица свима, утолико пре што су га наследили људи који нису имали већих способности, а у сваком случају су имали мање искуства од њега.

Народњачке владе

Одмах у почетку скупштинског рада отпочело је издвајање опозиционара Мијушковићевој влади. Они нису проводили никакву организацију, али су се засебно састајали и договарали. Претседник скупштине и рођак кнежев, војвода Шако Петровић, постао је и претседник ове групе посланика.

Риза пашин предлог примили оберучке. Тражени новац дозначен је телеграфски. Тако је, каже Тошев, кнез добио за одустанак 3.000 златних лира, а паша за неисплаћене плате 3.000. Причајући ову анегдоту Тошеву паша је завршио, задовољно протрљавши руке, са уобичајеним: »Бериђат версун!«

Говорећи о политици бакшиша Мијушковић је ваљда мислио и на овај подвиг старе дипломатије, о коме се на Цетињу са подсмехом говорило у дипломатским круговима.

Они ће нешто доцније образовати т.зв. Народни клуб. Углавном, акцијом ових људи оборена је у скупштини влада Мијушковићева. На одлуке њихове добрим делом су утицали омладинци, који су ових дана били на Цетињу. Ови су били под утицајем србијанске слободе и демократије, које су желели да виде и у својој Црној Гори. Стога су, колико су више могли, утицали на народне посланике да осу политичку помере више у лево. Мијушковић и његови пријатељи изгледали су им исувише конзервативни, а са националног гледишта недовољно загрејани за колаборацију две српске државе и рад на уједињењу српскога народа. Противу њих су приредили и уличне демонстрације, прве које су се уопште виделе у Црној Гори. Под утицај ових младих људи пао је био и стари војвода и претседник Петровић. Њему је ласкало што омладина рачуна са њим, и тражи његову потпору да гура што више у лево. Јавне манифестације омладине почињу после процеса, који се био изметнуо у процес режиму. Оних дана створена је била сасвим левичарска атмосфера. Народни посланици утркивали су се са омладином ко ће бити више левичар и више опозиционар старом поретку. Дошао је био моменат да се овим опозиционарима повери власт или оде правце у сукобе.

Под утицајем општег расположења кнез је поверио састав кабинета Марку Радуловићу, судији Великог суда, народном посланику и члану Народног клуба (11/24 новембра 1906).[1] Овај млађи човек, на изглед врло марцијалне фигуре, интелигенције доста живе, радљивости сасвим осредње, са опортунистичком цртом у карактеру јако наглашеном, успео је да састави кабинет од млађих људи, дојучерашњих млађих чиновника. Они су скоро сви били школовани у Србији, Загребу и Русији.[2] У његову владу су ушли: Митар Ђу-

---

[1] Кнез је препустио скупштини да да кабинет. Претседништво и спољне послове понудили су Андрији Радовићу. Одбио је, јер му је кнез изнудио обећање да се неће примити за министра у наредни кабинет. Онда су посланици гласањем наименовали министре. Претседништво је преузео Марко Радуловић, као најстарији по годинама (саопштење А. Радовића).

[2] Радуловић и Митар Ђуровић свршили су права у Београду, Михаило Ивановић је дипломирао у Загребу, Милосав Раичевић у Русији. Данило Гатало, министар војни, такође је био руски ђак.

ровић за финансије, Михаило Ивановић за унутрашње послове, Милосав Раичевић за правосуђе, и мајор Данило Гатало за војску.

Јавно мнење је ову владу примило врло добро. У скупштини је већина посланика пришла влади, тако да је влада и у скупштини имала већину. Народ и омладина су сматрали да је оваква влада победа младе Црне Горе. За моменат су заборављена сумњичења у искреност кнежеву, поверовало се да се решио да иде новим путем. Задовољство је само постало веће кад је влада у адреси скупштинској изнела свој програм рада у унутрашњој и спољној политици. Унутра је подвукла рад на свестраном препорођају земље, реформама законодавства и администрације, а споља политику наслона на Русију и Србију. »Народно претставништво жели да између две српске слободне земље — Црне Горе и Србије — буде потпуна солидарност. Одржавање чврстих и сталних братских веза са једнокрвном браћом у Краљевини Србији гаранција је боље будућности српскога племена, и само у тој вези можемо гледати остварење наших заједничких идеала и заштиту наших народних интереса« — каже се у адреси.

Ово наглашавање добрих и братских односа са Србијом нарочито је добро примљено. Распре између Београда и Цетиња болно су се осећале у души народној. Црногорци нису могли разумети зашто два сродника на престолу не могу водити политику као два брата, политику потпуно једнаку. Интереси српства су једни, зато и политика две српске земље мора бити истоветна. Место тога, запажало се да се Цетиње ни најмање не мења, да његов мало пријатељски став према Београду, из доба Обреновића, остаје какав је био.

Кнез је раније објашњавао антагонизам Цетиња и Београда својом русофилском и Обреновића аустрофилском политиком. Кад је његов зет у Београду повео такође русофилску политику, он је остао при ранијем ставу према Београду. Раније су биле две концепције и два начина рада. Једни су мислили да се српству може најбоље послужити наслоном на Русију, други наслоном на Аустрију. Сада се обе државе и обе династије наслањају на Русију. Поред тога су у крвном сродству. И опет се не слажу! То се заиста није разумевало у црногорским брдима. Стога се дошло на идеју, да брат-

ској политици две земље истога народа сметају династички интереси. Можда први пут у новој историји Црне Горе настају дубоке сумње да династије могу бити штетне општим српским интересима. Јер, кад и две сродничке династије, које уз то још иду истим великим линијама у спољној политици, не могу сарађивати, онда је тешко наћи лек са обе заједно. То је дубоко заболело Црногорце, и утолико пре су се обрадовали владиној изјави да ће у спољној политици ићи са Србијом. Поверовало се, да је кнез одобрио ову изјаву владину и да је решен да је примени.

Али, добра импресија у земљи и на страни као да је постала отежица за њу. Оне силе које су обориле Мијушковића, ојачане са њим и његовим пријатељима, отпочињу интензиван рад противу владе. Опет се јавља питање анкете. Сам кнез инсистира код владе да се »одреди анкета и похватају народни лопови и издајници«, иначе јој прети »изобличењем пред народом«. Влада осећа шта јој се спрема. Стога предлаже да се анкета врши само од 1901, као године кад је донет први какав такав буџет. На питању времена које анкета треба да обухвати, не могу се сложити. Влада одлаже питање, да га после пада преда својој наследници. Настају спорови и на другим питањима. Претседник, наочит човек, али без великих способности, министри без икаквог политичког искуства, били су врло погодна мета за нападе. Ситни и крупни сукоби ређали су се један за другим. Министру војном невидљива рука буни чак и трупе. Побуњеници траже да министар отступи. Кнез све више постаје нетрпељив према министрима. Њихов обимни законодавни програм не свиђа му се. Можда најмање од свега, што јавност у Србији симпатично пише о раду и намерама владиним. Почиње да их малтретира. Враћа им непотписане указе. Министру војном чак преправља указе, производи и унапређује официре које министар предлаже за пензију. Сцене из двора и министарских седница излазе на улицу и шапућу се по Цетињу и Црној Гори. Атмосфера се све више погоршава и у скупштини. Посланици се позивају у двор и саветује им се какво би држање требало да заузму. Живот владин постаје све краћи. Њен неокретни претседник, поред свег личног опортунизма, тоне са њом заједно.

Ова влада је прилично радила на доношењу нових закона и измени оних који су раније постојали. Већином се преписују закони из Србије. Израђен је пројект буџета, са једним добрим и модерним финансиским законом. У њ уносе новину да министри, који рукују и одлучују о државној имовини, могу одговарати за злоупотребе или причињене штете не заклањајући се за закон о министарској одговорности. Овај рад ни најмање није појачао позицију кабинета. Ненормална ситуација се продужила још врло мало, да је прекине сам кнез. Он изазива кризу владе. Радуловић подноси оставку кабинета са мотивацијом »да се рашчисти ситуација« (14/27 јануара 1907).

После пада владе кнез позива у двор посланике већине. Саветовања трају три дана. На предлог претседника скупштине и клуба већине, кнез даје мандат члану већине Андрији Радовићу, бившем министру у кабинету Лазара Мијушковића. Радовић је био млађи човек ванредне радљивости, еластичан, инжењер по струци, са особином да све испита и објасни. Његова објашњења се каткад претварају у невероватну множину детаља који често сметају да се види главна ствар. Он исувише верује да онај који пренебрегава детаље гине од њих! У сваком случају он је добро познавао кнеза и разумевао финансије и економију више него ма који Црногорац његове генерације.

Нови кабинет[1] се претставља скупштини 21 јануара. Влада у својој изјави каже да ће наставити политику своје претходнице. Сама ова изјава била је довољна да и она буде осуђена. Ни прилично еластични и обазриви претседник, ни чињеница да су у влади два зета Петровића (Радовић и Церовић), нису је могли спасти. Опозиција наново покреће питање анкете. Влада то избегава тим, што одређује да она прегледа рачуне тек од 1903. Посланици по положају и од кнеза именовани по мигу из двора редовно гласају противу владиних законских предлога.[2] Они устају и противу свих владиних одлука за које се тражи одобрење скупштине. Најзад једна безначајна ствар изазива буру у скупштини. Претсед-

[1] Нови кабинет чине три члана: Радовић, Михаило Ивановић и Гаврило Церовић.

[2] Изузетак је учињен за закон о таксама и закон о орденима.

ник скупштине и клуба већине, војвода Петровић, пева неку песмицу, у којој каже, да »клуб народни тешко страда« (свакојако од камариле). Опозиција налази да се ова песмица односи на њу, да већина и влада страдају од опозиције! Стога почиње опструкцију и омета рад у скупштини. Односи се заоштравају тако, да се очигледно види крај народњачког режима.

Радовић и његове колеге из клуба виде да је спору основица кнежево неповерење у млађе људе. Кнез их сумњичи да су у дослуху са Београдом. Да би парирали ова сумњичења и изнели чему теже, решавају се да образују странку. Тако је марта 1907 образован »Клуб народне странке«, и израђен програм странке. Пре него што би овај програм публиковали, подносе га кнезу да прочита. Кад га је прочитао, изјавио им је да *би га и он потписао да није владар*.[1] »*Народна Мисао*« из Никшића постаје званични орган странке. Овај лист је пре неколико месеци било покренуло неколико млађих и напреднијих људи у Никшићу. Тада је ускоро покренута и »Слободна Ријеч« у Подгорици. И овај лист је у почетку био народњачке оријентације. Доцније га влада преотима и најзад постаје лист Мијушковићеве групе.

Али, ни ова помирљива тактика, ни изјава лојалности од стране владе и њених виђених посланика, нису помогле. Кнезу је већ било дотужило оволико слободе и решио се био да рашчисти са владом и њеним народним клубом. Отпочео је да зивка у двор посланике, и да их наговара да напусте владу и њену странку. Тако је »убедио« 14 посланика да пређу у опозицију. Последњи који је напустио Народни клуб назван је »спасиоцем«. Да није пришао, речено му је, влада би својом већином »изгласала предлог да се господар прокера«. Тако је запечаћена судбина другог народњачког кабинета. Узалуд се Радовић довијао да искамчи од кнеза одлагање скупштинских седница за извесно време, и да је доцније, кад се духови мало смире, сазове да изгласа буџет, како се не би одмах у почетку погазио устав, а чим изгласа буџет да се распусти и иде на изборе. Док су још вођени ови разговори кнез наређује обласном управитељу на Цетињу да

[1] »Црна Гора и напредни покрет« од Т. Божовића и Ј. Ђоновића

известн власти у земљи да је влада поднела оставку. Тако је земља обавештена о демисији пре него што се она стварно десила. После тога, влада је и сама поднела оставку.

Период народњачке или, по посланичком клубу популарно назване »клубашке«, владавине, обележен је пуним политичким слободама и администрацијом чистих руку. Обе клубашке владе за неколико месеци спремиле су читаву серију закона, којима су делом гарантоване политичке слободе, а делом се предвиђале реформе администрације. Кнез је одбио да их потпише и остали су само као пројекти. То су: закон о буџету, о народним школама, о пошти и телеграфу, о општинској самоуправи, о административној подели земље, о зборовима и удружењима, о избору народних посланика, и о пословном раду у народној скупштини. Али, потписао је предложену измену кривичног закона, којом се укида смртна казна за све злочине осим политичких!

Да би се смањила емиграција у иностранство и да би се *запослила незапослена и оскудна сиротиња*, отпочео је био рад на колском путу Подгорица—Колашин—Андријевица.

Клубашке владе биле су повеле преговоре са Италијан*ским безименим друштвом о измени уговора о концесијама*. Ови уговори су били штетни за Црну Гору и са економског и са политичког гледишта.

*У једној скупштинској дискусији (1910) С. Вулетић из*носи рђав рад овога друштва и каже: »Читава књига би се могла написати о рђавом начину рада тога друштва од самога почетка до сад ... *Рад* Барског друштва уопште до сад показао се као штетан по нашу државу и наше народне интересе«. Претседник владе Томановић, одговарајући му, вели: »*У* раду владином била је то једна од најтежих тачака око које смо највише времена трошили, највише идеја имали и ако хоћете, борили се непрестано с тијем друштвом«.

Тежину ових уговора (о барском пристаништу и барској железници) осећамо још и данас.

Обе владе су показале активност која је за респект. Уколико ови људи нису имали великог политичког искуства,[1]

---

[1] О њиховом малом политичком искуству сведочи и измена у кривичном закону, којом се укида смртна казна за злочине осим политичких. Уочи једне оштре борбе, оваква измена је добродошла само њи-

имали су патриотизма и љубави за земљу. Хтели су да послуже својој земљи колико су боље могли и умели. На том путу нису нашли подршку круне. Напротив, што је њихов активитет био већи, утолико су и сметње од круне и њених слугу биле веће. Свака грешка ових младих људи била је исувише надувана, а свака евентуална нетактичност узета као увреда. Како је на Цетињу сазревала мисао да се са Србијом не може, да је она опасна за независност Црне Горе, и да све зло долази од ње, — то се, сасвим природно, нису смели ојачати они, који су били за тесну сарадњу са њом.[1] Према томе, требало им је чинити сметње, а никако их помагати лојалном потпором. Зато су од почетка наилазили на препреке, да се најпосле претворе у сукобе, који су сломили њихов режим.

Оно што је сигурно наџивело клубашки режим било је осећање политичких слобода, које су за њиховог режима имали Црногорци. А то је, ако и једина, али велика и позитивна добит од њихове краткотрајне владавине. Ниједан започети, а корисни, посао нису завршили. Нису им допустили. Али су зато, у току пет месеци, допустили омладини и слободоумним људима да политички делују у маси, да упознају са политичким слободама и оне Црногорце који нису видели стране земље и окусили њихове слободе. То је крупна добит, која им се мора признати, као што се може рећи лепа реч и о њиховим намерама. Вредност ових резултата осетиће се ускоро, одмах чим настане реакција, на коју се заиста није дуго чекало.

ховим непријатељима. Јер, убије ли когод неког истакнутог народњака не може бити осуђен на смрт, пошто је смртна казна укинута. А предузму ли они ма шта, што се може назвати политичким злочином, или им се подметне нешто тако, могу бити поубијани. Овакву измену они су предложили и примили!

[1] Народњачка владавина била је србофилска и доста изразито противаустриска. Орган странке, »Народна Мисао«, у марту пише: »За само три дана отишло је за Америку 363 Црногорца. Људи причају да Аустрија помаже ову емиграцију, даје путни трошак без признанице! Упрла си на Балкан, али ту ћеш наћи — гроб!«

Полузванични орган странке која је на власти овако се обраћа Аустрији, а у исто време пледира за братску и тесну сарадњу са Србијом. То се, по мишљењу одлучујућих фактора, морало сузбити.

Народњачка Радовићева влада издејствовала је од кнеза амнестију политичких криваца. Пуштени су из затвора људи, који су годинама лежали у тамницама не суђени и не осуђени (Исаило и Владимир Томићи и Ш. Калуђеровић).

Реакција

(Томановићева влада)

Посланичка група Лазара Мијушковића није могла заборавити пораз у скупштини, који су јој приредили »клубаши«. Стога је активно сарађивала на обарању њиховог режима. Без резерве је помагала кнеза и старе у овом послу. Вероватно су мислили кад оборе народњаке да ће опет доћи на њих ред. Преварили су се. Кнезу је Мијушковић изгледао неподобан да рашчисти створену атмосферу. Он се био решио да пригњечи слободарски дух и тежње млађих за слободама и парламентаризмом, а нарочито да устави опште симпатије Црногораца за Србију, и јасно изражене тенденције за тесном сарадњом у националној политици. Зато су му требали људи који су имали мање скрупула и више чврстине. Стога је поставио за шефа владе Лазара Томановића, врло пристојног, врло оданог и врло послушног Бокеља. У његову владу именовао је министрима: генерала Митра Мартиновића, Лакића Војводића, полуписменог старог војводу, Јована Пламенца и Душана Вукотића. Мартиновић је примио Министарство војно а Војводић Министарство полиције. Углавном ова четири човека требало је да изведу његове планове. Томановић је као одан човек имао само да позајми фирму целом овом послу, и као добар правник нађе, по могућству, правну одећу за оно што се одозго буде тражило.

Влада је требало прво да компромитује клубаше у очима народа, да их прикаже као дилетанте који чине штету свему чему приђу; да их обележи као агенте Београда; да натера њихове бираче да се десолидаришу од њих; да проведе своју организацију и изврши изборе. Да би имала времена да сврши овај посао, влада је прво одложила скупштинске седнице за три месеца. По истеку овог рока расписала је изборе. Ово

је био сигнал за тешке борбе и мучне дане, које никад раније није доживела Црна Гора. Она је много пута страдала од страних инвазија и беспоштедне борбе са непријатељем, али никада у овом обиму од насиља својих синова. Апсолутистички режими два последња кнеза учинили су на жао и зла појединцима, каткад и породицама, али се никада раније нису овако окрутно сручили на масе народне.

Службени »Глас Црногорца« приликом промене владе објавио је, да је кнез уважио оставку кабинету Радовића стога, што је Радовић тражио да распусти скупштину и распише изборе, а кнез није хтео да распусти своју прву скупштину! Стога је, каже његов официјелни орган, поверио састав владе Лазару Томановићу и његовим друговима, који су обећали да ће радити са скупштином. Према томе, скупштина је обећала »да ће најсавесније помагати владу« и зато је само одгођена. Ова званична мистификација није била дуга века. И уопште је чудно зашта је кнезу Николи требала ова обмана?

Скупштина се уопште није састала. Влада није ни имала намеру да је сазива. Она је просто одложила скупштинске седнице да не би морала одмах расписати изборе. Хтела је да добије у времену, и то је све. Тако, скупштина је распуштена крајем јуна и избори заказани за 18 октобар.

Прве чарке између клубаша и нове владе отпочеле су у народу чим је скупштина одложена. Влада је препоручила властима у земљи да сазивају бираче и од њих издејствују изјаве неповерења народњачким посланицима. Цетињска »Уставност« и подгоричка »Слободна Ријеч« помажу владу и објављују изјаве из народа. Не преза се чак ни од фалсификата. Владини листови објављују изјаве неповерења, а народњачки орган »Народна Мисао« доноси демантие и протесте потписаних људи на изјавама неповерења. Због тога је нападнута и први пут разорена од владиних присталица (11 априла). У борби се уопште не бирају средства. Влада назива опозиционаре »теразиским агентима и плаћеницима«. Поставља дилему: Ко је за господара тај је за владу, а ко је противу владе тај је »противу господара и отаџбине«. Местимично се

хапсе опозиционари и опозициони посланици. У Подгорици је проливена прва крв у овим међусобицама.[1]

Све ове оптужбе и сва ова насиља и подметања нису успела да поколебају масе и да их одвоје од изабраних претставника. Први напад је народ мушки издржао. После првог је дошао други. Сам кнез, по повратку из Беча, силази у масу и води политичку борбу. Томановић са дружином објављује да оснива странку. За разлику од народне, назвали су је »Права народна странка«. Да би новопеченој странци дали више угледа, наговарају кнеза да сађе у народ и странку прогласи својом. Кнез иде од вароши до вароши и окупљеном народу држи политичке беседе. Дешавају се призори који се у новој политичкој историји Европе нису видели. Круна проглашава на јавним скуповима једну странку својом, и све који неће у њу назива издајицама и личним непријатељима. Народ са ових зборова носи својима на дому чудну причу, да је кнез објавио рат његовим претставницима, да повлачи раније дато обећање да ће препустити народу да слободно бира за посланике људе које хоће, и да у будуће, као и раније, целокупна политика земље има да се води како он хоће. Уставност и реформе нису зато да ограниче његово самодржавље, већ да му постану инструменат.

Резултат ове, чак и за Балкан беспримерне, кампање дао је мршаве резултате. Агитација кнежева дала је мало боље резултате него она владина. Народ, иако збуњен, остао је већином на истој линији. Виолентни динарски човек дао је био реч и није имао намеру да је опозове. Симпатије његове остале су са гоњенима. Кнез је ово осетио. Али, једаред направивши погрешку, остао је при њој. Чим је увидео да са убеђивањима не може даље, решио се на крајње мере. Морао је прибећи насиљу до крви, или је крах био неминован. Да би га сигурније применио, потражио је наслон споља. Отишао је за Беч, током маја, и потражио подршку у Аустрији.

Кнез је врло добро знао да су Аустријанци разочарани

---

[1] Риста Пејовић, барјактар и угледни домаћин из Подгорице, тешко је увређен приликом демонстрација од команданта жандармерије, Марка Газиводе. Сутрадан је Пејовић у освети убио из револвера команданта Газиводу, а обласног управитеља, Јова Мартиновића, тешко ранио. Жандарми су убили Пејовића.

држањем Карађорђевића и Србије. То је већ отварало перспективе за једну другу политику. После преврата у Србији Калај каже Викему Стиду, уреднику »Тајмса«: »Карађорђевићи имају у својој политици две особине — да се не кавже ни с Аустро Угарском ни с Турском, својим најмоћнијим суседима«.[1] Већ 1905 потпуно су разочарани Србијином и Карађорђевића политиком. После састанка краља Петра и кнеза Фердинанда у Нишу (мај 1904) постављене су базе за српско-бугарски споразум, и доцније за пројекте уговора о царинској унији, поштанско телеграфској и новчаној конвенцији. Доцнијом бугарском индискрецијом Аустрија је сазнала за пројекат царинске уније. Како је 1905 истицао српско аустриски трговински уговор, Беч, огорчен, извештава Београд да се уговор неће обнављати, чак да ће затворити границу, ако царинска унија буде проведена. Овим је српско бугарска царинска унија торпиљирана. Аустрији ни то није доста. Она 1906 ипак затвара границу, ма да продужава започете трговинске преговоре. У току преговора из Беча се наређује покрет трупа дуж Дрине, Саве и Дунава. Врши се у неку руку војна демонстрација. Војна партија почиње отворено да говори о силаску на Солун, али не више кроз Санџак, већ долином Мораве и Вардара. Из тих кругова се чује, »да се са Србијом мора рашчистити«. Царински рат се продужава. После комбинованих поморских и сувоземних маневара 1906 Аустрија се решава на живљу акцију. Том приликом се састају у Дубровнику Франц Фердинанд и кнежевић Данило. Дубровачки Срби хучно акламирају Данила, а аустриског престолонаследника дочекују са једним јединим »живео«. То је откривало стање духова међу Србима и убрзало догађаје. Ерентал тражи од султана железничку концесију Митровица —Солун, и добија је (1907). Годину дана доцније назива је »новим важним путем из Средње Европе за Мисир и Индију«.[2]

Доцније, током анексионе кризе, у Бечу се спремају за рат са Србијом. У том циљу воде преговоре са Софијом. Нуде деобу Србије и пристају на стварање велике Бугарске. Не могу се погодити око Ниша. Бугари га траже за себе, а Аустрија га сматра неопходним за даљу пенетрацију на исток. По мишљењу утицајних бечких кругова Србију треба у сва-

---

[1], [2] J. M. Јовановић, »Стварање заједничке државе«, књига I, стр. 4, 5.

ком случају уништити. Да би се уништила треба је прво компромитовати. Стога Беч ревносно прича Европи о 1903 години и »краљоубицама«. Не допушта да падне прашина заборава на овај трагичан догађај из историје српскога народа, а нарочито после састанка краља Петра и Фердинанда у Нишу. Али им то није довољно. Потребно је додати још штогод. Србија се морала претставити културном свету као »земља убица и револуционара«. Тек тада се могла уништити.

Кнез Никола је морао запазити преокрет у аустриској политици према Србији. Њему се ни у ком случају не може спорити способност да уочи значајне спољнополитичке моменте. Стога је 1907, маја месеца, посетио Беч. Ова посета тешко да је без икакве везе са акцијом противу »великосрпских агената и бунција«. Отуда изјаве његових пратилаца о наслону на суседну монархију, у случју злих последица услед акције коју је већ предузео у земљи противу »великосрпских агената«, како се то онда говорило. Догађаји који су се ускоро развили утврдиће ову претпоставку.

Личности из пратње кнежеве дају интервјуе аустриским новинарима, да је опозициони покрет у Црној Гори дело великосрпске пропаганде, и да је унет са стране. Директно се оптужује Србија као легло ове пропаганде. То су у исто време и прве оптужбе ове врсте против Србије од претставника братске Црне Горе! Ове оптужбе су оних дана имале нарочити значај што су долазиле баш од стране Црногораца. Аустриска и немачка штампа их прихвата са очигледним задовољством. Отада па надаље званично Цетиње, као год и Беч, за све тегобе и непријатности проузроковане неумешношћу или злом вољом претставника режима, криве Београд и великосрпску пропаганду. Ова спрега у оптужбама запажена је не само у српству, него и у Русији. Очигледна је била намера и Беча и Цетиња да Србију прикажу свету као огњиште завера и комплота, вечито немирну и готову на нереде. То је опет оправдало аустриску тезу, да се са таквом земљом и таквим народом мора што пре рашчистити, а цетињску да се мора бранити од опасних рођака.

После повратка из Беча кнез, као што смо рекли, силази у народ и наставља борбу са појачаним еланом. Увећани аустриски гарнизони по црногорским границама бацају зрачак

светлости на разговоре који су вођени у Бечу. А они дају и нарочиту снагу кнежевој претњи Црногорцима, да му стоје на расположењу и ћесарове трупе да их умири, ако то буде требало! *У Никшићу, у времену када је кнез био тамо*, владине присталице предвођене официрима народне војске, па чак и свештеницима, нападају на домове и радње опозиционара. Демолирају их и пустоше. Тада, по други пут и дефинитивно, руше штампарију »Народне Мисли«. Стога кнежеве претње и погроми извршени током септембра утичу на вођство народњачко да објави 12 септембра изборну апстиненцију. Хтели су да избегну крвопролиће и евентуално мешање страних трупа.

Али, ни ова одлука није смирила започету борбу. Насиља се настављају. Вођство се повлачи у племена. У једном моменту је изгледало да се земља налази пред грађанским ратом.[1] Непомирљиви и са једне и са друге стране гурали су у том правцу, а нарочито кад су власти отпочеле да одузимају пушчану муницију од присталица опозиције и да је деле својим присталицама.[2] Атмосфера је била толико наелектрисана, да су се крвопролића очекивала свакога момента. Кнез и влада били су се решили да по сваку цену сломе народни отпор, а овај да брани личну слободу, која му је први пут у историји Црне Горе доведена у питање.

Срећом, утицај опозиционог вођства још је био велики. Оно је утицало да овај период прође без већег крвопролића и да се избори на миру заврше. Противукандидата уоп-

---

[1] Какво је било стање у земљи види се и из речи претставника »лојалне опозиције«, С. Вулетића, речене у скупштини 1907: »Ми живимо у једној бесправној земљи, у којој нема ни заштите ни одбране за оне, који нијесу у котерији данашњих власника«. Затим ређа извршена насиља и каже: »Пала су мртва два човјека у канцеларији Обласне управе (Подгорици), а трећи је тешко рањен. Била су два случаја са штампаријом у Никшићу, гдје је маса разрушила приватну имовину. Нападнута је кафана Михаила Јовановића овдје на Цетињу, а разрушена кућа др. Марушића на Даниловом Граду. Похаран је дом старог домаћина и пријестолу вазда оданог чиновника Јагоша Радовића, у Мартинићима. Пљијењено је и *поклано живо (стока)* Спасоја Пилетића, а спаљена кућа неког Божовића у Пиперима« (Павла В. Божовића, оца Тодоровог).

[2] Црна Гора је имала милициску војну организацију. Сваки војник је имао пушку код себе и са њом део бојне муниције.

ште није било, сем у неколико племена, и влада је добила већину. Ова оштра и дотада невиђена борба, раздражила је до тог степена духове у земљи, да су се у будућности неминовно морали развити догађаји, који су на крају проузроковали слом династије Петровића.

Покушај оснивања странака

Пре уставне ере у Црној Гори није било политичког живота, па према томе ни странака. Странке се развијају тамо где има развијене политичке свести и политичких слобода. Стога се у Црној Гори све до пада нису организовале странке у правом значењу ове речи. То не значи да није било покушаја страначког организовања. Оно пада, као што смо раније напоменули, током трвења у скупштини између Мијушковићеваца и чланова Народног клуба. Неколико млађих школованих људи предлажу својим посланичким друговима да израде програм и статут странке, да је назову Народном странком, и да проведу организацију у земљи. Чим је предлог примљен, изабран је одбор са Михаилом Ивановићем на челу, да изради програм странке. За базу програма ове странке узет је програм радикалне странке у Србији. Као руководећи политички принципи узети су: демократија, парламентарни облик владавине, општинске самоуправе, слобода штампе, слобода збора и договора, гарантија за личне слободе, итд. У погледу културном и економском унете су одредбе, које се могу наћи у свим партиским програмима на Балкану. Призната је монархија и династија Петровића. Статут страначки није израђен.

Пре публиковања творци овога програма, као што смо рекли, показали су га кнезу Николи, и тражили његово мишљење. Он им је одговорио да је врло добар, и да би га и он потписао да није владар. Тек тада су одлучили да га штампају. Ову одлуку су привели у дело тек по паду владе Радовићеве. Организација странке уопште није ни провођена. Опозиционари су знали за програм странке и сматрали су се њеним члановима, ма да нису били организовани. Они су се тако сматрали, а тако су их држали и политички противници.

Присталице Томановићеве владе и људи под утицајем двора, обзнанили су били да оснивају своју странку. За разлику од Народне назвали су је »Права народна странка«. Програм странački није израђен али је влада ипак наредила да локалне власти уписују присталице странке. Тако се видео на једној страни израђен програм без проведене партиске организације и са масом која се сматрала члановима странке, а на другој провођење организације, али без израђеног програма и без добре воље народа да приђе овој странци.

Група Мијушковићева до краја је остала по страни. Она није покушала да изради партиски програм, још мање да проведе организацију. Она је до краја била састављена од неколико школованих људи и нешто мало људи из народа.[1] Овој групи је припадао и генерал Јанко Вукотић, један од најдаровитијих људи ове епохе. Он је био најспособнији црногорски официр. Човек виших духовних особина, али са љубављу за кнеза која је ишла до слабости. Стога је осенчио своју личност, готово јој дао боју коју није имала. Вукотић је био врло еластичан човек, конзервативан али не реакционаран. Из љубави и поштовања према кнезу вршио је послове које вероватно није желео ни одобравао. Испао је крут реакционар. Мијушковићевци су се звали странком, али само они сами себе. У народу и од других група, звани су Мијушковићевцима.[1]

Томановићев режим није допуштао опозиционе стра-

---

[1] Саво Вулетић у једној полемици са Митром Вукчевићем у »Слободној Мисли« тврди, да су и Мијушковићевци били страначки организовани, и да се њихова странка звала »самосталском«. Да је таква странка уистини постојала позива се и на Народну енциклопедију.

Можда су се они звали странком и опозицијом. Можда су себе сматрали врло напредним људима. У Црној Гори су били познати као дворски људи и људи без страначке или идејне дисциплине. Народ их је стално звао Мијушковићевцима. Сам тај факат сведочи, да их није сматрао странком.

Ј. Продановић је у енциклопедији заиста написао да су они били странка. Али, информације о томе Продановић је добио од самог Вулетића, како ми је он то казао. Према томе, Вулетић је Продановића завео у блудњу, и писање Продановићево не може служити као доказ да је странка уистини постојала, као што не би могло служити као доказ да су они били заиста слободоумни људи и народњаци, како су то они о себи говорили, а можда и мислили.

начке организације, а за друге није марио сам народ. Тако се о страначком животу у Црној Гори, у правом смислу ове речи, не може говорити. Овакво стање је продужено све до пада црногорске државе. У политичком погледу онамо је још било све магловито, ништа искристалисано, нити идејно одређено. Зато се и могло десити, да и истакнути људи прођу многе ситуације и заузимају под владама својих противника врло високе и деликатне положаје.

Омладински покрет

Демократија постаје конзервативна тамо где има шта чувати. Али, тамо где је наслеђе рђаво, постаје револуционарном. Наслеђе црногорске демократске мисли било је такво, да се није имало шта чувати. Традиције слободне управе биле су се издањиле. Политичких слобода није било. Николин ауторитативни режим исувише је дуго трајао и дотужио народу. Његове реформе нису задовољиле чак ни умерене људе. Оне нису ишле са временом. Црна Гора је заостајала док су се други развијали. Прва хришћанска државица на Балкану остала је у политичком погледу последња. Млађе су је далеко претекле. То је болело млађе школоване људе далеко пре првих и отворених борби за измену старог поретка. Уставна ера, опет, почела је политичким сукобима између људи старог и новог схватања. После краткотрајне слободније управе настаје реакција, која се продужава за све време трајања ове државе. Према томе, црногорска демократска мисао морала је фатално постати револуционарном. Наслеђених политичких слобода да би их чувала није било, такође ни могућности да их на миран начин добије. Стога је сукоб два схватања, код виолентног црногорског човека, одвео у борбу, која потпуно одговара његовом карактеру.

Протагонист демократске мисли и борац за политичке слободе постаје црногорска школована омладина. Омладински покрет и његов јавни рад стварно почиње од омладине школоване у Београду. Почиње одатле стога, што србијанска борба за слободу и демократију снажно делује на њу и креће је у борбу против домаћег самодржавља и политичке опресије. Доцније, опет, извојеване слободе и демократија

Србијина дају потстрек за акцију. У првој етапи омладина иступа неорганизовано и појединачно. Тек се израђује појам омладине. По завршеним студијама ови млади људи омладинске појмове носе у Црну Гору (сам крај XIX века). На челу ових генерација био је Милош Шаулић. Омладина, остала на школовању, сматра их својом претходницом. Стога, кад се говори о црногорској школској омладини и њеном раду, она се мора схватити као целина. Шаулић и другови су први Црногорци који су окушали идеолошку борбу са старим режимом. Преко ових покушаја одржава се нит између њих и омладине на школовању.

Први омладински политички клуб оснива се у Београду тек 1903. Онда се већ био састао на школовању знатан број омладинаца. Отада стварно почиње и рад овог крила омладине као целине. Прве две три године посвећене су пречишћању унутрашњих односа и изради јединства погледа на прилике у земљи, и јединства акције по повратку кући. За то време спољни активитет се своди, попут ранијих генерација, на појединачно и спорадично обавештавање јавности и протурање непотписаних написа у српској штампи о Црној Гори. Још не иступа јавно као целина. То уосталом није ни могуће. Омладинци се још не слажу у погледима, а нарочито у погледу акције. Заједнички погледи и гледишта на заједничку акцију, кристалишу се тек током 1904 и 1905.

Већ крајем 1905 омладина излази са заједничким написом »Ријеч црногорске универзитетске омладине«. Ова »Ријеч« постаје у неку руку програмски акт омладине. Омладина отворено стаје на гледиште политичке демократије и парламентаризма. Дотле се дошло после дугих дискусија, и тек кад је напустило клуб неколико омладинаца. Највећа заслуга за уједињење погледа и за заједничко иступање припада Марку Даковићу. Овај млади студент, ванредне спољашности, оштрином духа, тактом и чврстином убеђења од првог момента је падао у очи. Његова симпатична личност, добар карактер и речитост, осигурали су му прво место међу омладинцима. Успео је да окупи омладину за заједнички посао, да јој помогне да искристалише погледе на раније режиме, на демократију, и донекле на захтеве за будућност. »Ријеч« су потписали скоро сви црногорски омладинци у Београду. Одмах

после потписа упућена је друговима у Петроград да је и они приме и одобре. У Петрограду се онда школовало прилично наше омладине. Петроград је стварно био по броју други омладински центар. Ова омладина се солидарисала са београдском. На тај начин је изведена тесна веза између омладине у два највећа ондашња центра. А то је створило могућности за широку публицистичку акцију у словенству.

Нешто доцније (7 априла 1906) постаје друга »Ријеч«. Она је стварно оштра критика ранијих режима. Омладина је објављује преко дневне штампе, а затим штампа у брошури, растура међу омладином на страни и покушава да је протури у земљи. Ова »Ријеч« је донела омладини њен први политички процес (октобар 1906), први у Црној Гори уопште. Мијушковићева влада оптужила је омладинце суду. Овај владин погрешни корак, као што смо већ говорили, донео је врло крупне последице. Он је, историски посматрано, окренуо у лево цео политички живот земље, и посејао семе будућих борби које су имале пресудан утицај на живот Црне Горе као независне државе. Никола и његово правосуђе били су озлоглашени у српству. Стога је одлука омладине да престане суду похваљена као херојски акт. То јој је у српству прибавило приличан ауторитет и симпатије, какве није смела очекивати. Импозантна омладинска поворка акламирала их је и испратила на београдску железничку станицу. Једним замахом ови млади људи постали су значајни борци за слободу и демократију.

Петроградска и московска омладина солидарише се са београдском и отпочиње у руској јавности борбу противу режима. Траже од владе на Цетињу да их ставе под суд пошто се слажу са београдским друговима и потписују и они ову »Ријеч«. Ови напади су током времена постајали све живљи и све чешћи. Мислимо да је ово прва озбиљна офанзива противу Николиног ауторитативног режима у словенском свету. Она је допринела да је изгубио симпатије не само на словенском југу, него делом и у Русији.

»Дневни Лист« је био у неку руку израз општег мишљења српског света на политичке борбе у Црној Гори, својим речима: »Ми у Србији са највећим симпатијама пратимо те нове уставне борбе у братској Црној Гори, које нас потсе-

ћају на дане које смо срећом преживели. И што Црна Гора иде даље путем грађанских слобода, у толико се приближавамо више идеалу нашег националног јединства, јединства не ради интереса суревњивих и супарничких династија, но ради слободе целога српскога народа«.

На Цетињу су се отрезнили доста касно. Онда кад су увидели шта су направили, наредили су суду да омладинце ослободи одговорности. Мислили су да ће тако суђење изгубити од озбиљности. Били су уверени да ће јавност овакву одлуку примити и као акт увиђавности кнежеве, и са извесним разочарењем у погледу омладине. А све то може само повећати кнежев углед у земљи и иностранству. Преварили су се. Српска и словенска јавност узеле су судску одлуку више као победу омладине над режимом, него као акт кнежеве увиђавности. Догађаји су се отада развијали невероватно брзо.

Чим је омладина ослобођена, Цетињани су јој приредили бурне манифестације. Оне су се, сасвим природно, изметнуле у демонстрације противу владе и њеног претседника. Неколико посланика — опозиционара из опортунитета воде демонстранте пред двор да манифестују кнезу. Старали су се да отупе оштрицу демонстрација, да их сруче само на владу, како не би изазвали кнеза противу омладине. Кнез силази пред масу, скупљену пред двором, прима њене поздраве, и каже да се радује што је омладина ослобођена. Подвлачи да у његовој земљи »има правде и слободе«. То је алузија на нападе штампе и одбрану омладинаца пред судом. Пита за омладинце и тражи их у маси. Доброжелатељни људи гурају омладину ближе кнезу. Изгледало је да очекује од њих неколико речи, и да је намеран да им упути коју реч. Омладинци ћуте. Кнез их јавно ословљава, честита ослобођење од судске одговорности, и саветује да иду натраг у Београд и заврше студије. Маша се за џеп и пред окупљеном масом пружа омладинцима 1000 круна, како каже за »путни трошак«. За новац се није пружила ниједна омладинска рука, зато их узима један посланик и он их даје омладинцима.[1]

Вест о манифестацијама, а нарочито о новчаном поклону за »путни трошак« до Београда, одмах се дају јавности, сва-

---

[1] Поп Војин Поповић, подгорички посланик.

којако с намером да се омладина осенчи и погоди њен углед, колико и да се истакне увиђавност кнежева и његове симпатије за омладину. Не би се рекло да се није делом успело, бар за оно прво. Српска штампа, која је омладинце испратила као хероје, прави пошалице на њихов рачун. У земљи, овај инцидент није имао никаквог дубљег и неповољног утицаја за омладину. Црногорци су разумели Николин гест и нису замерили омладини.

Кнез увече позива омладину себи. Прима је врло љубазно. На писаћем столу поређао је сва своја песничка дела. Говори врло дуго. Објашњава свој рад, своје идеје и своју политику. Наглашава тегобе које је имао током скоро пет деценија. Смер му је био, како каже, да својом просвећеном владавином уведе Црногорце у државу, да их култивише, да побољша управу и обезбеди земљу од спољашњег непријатеља. Каже да је увек мислио на српство и Црну Гору. Уједињење српства био му је животни идеал. Радио је скоро увек сам. Његови помоћници нису били дорасли да га одмене. Утолико су његови напори били већи. Нарочито се старао да убеди омладинце да његов режим није био ништа друго, него патронатско владање једног паметнијег »брата, друга, оца, старешине и војводе«. Учинило се, рекао је, доста. Што није и више, није он крив, већ сиротиња и несташица способних људи. За сваку своју изговорену мисао узимао је са стола књиге и поткрепљивао их цитатима из њих. На примедбу једнога од омладинаца, да је током времена могао доста лако победити несташицу у способним људима, реаговао је доста темпераментно. Испрсио се, лупио по грудима, и с патосом одговорио: »Ја сам владао овако, а ви кад дођете владајте како ви знате!« Атмосфера која је настала није била ни најмање пријатна. Кнез је прекинуо аудијенцију саветом омладини да иде да учи, па кад се научи да дође да му помогне управљати Црном Гором. На срцу му је било да још рече: »Ето, видите, ја сам онај за којега ви на Теразијама зборите да га треба убити! А ја се не бојим смрти за добро Црне Горе ни на бојним пољанама, ни овђе, ни нигђе друго!«

Растанак је био заиста ни најмање љубазан, и са перспективама које нису обећавале ништа добро. Кнез омладини није

могао заборавити њене »Ријечи« и ако је наредио да је пусте испод суђења.

Омладина одлази са Цетиња, али не за Београд. Већином иде својима на дому. Око њих се окупљају рођаци, пријатељи и многи радозналци. Ови састанци добијају форму јавних скупова било по варошима, било по селима. У народу се већ дочуло о цетињским демонстрацијама и о пријему у двору. То је омладини у народу подигло углед. Распитује се о политици, о разговору са кнезом, тражи се мишљење о људима и догађајима. Речи ових младића, изговорене отворено, непосредно и искрено, падају као жеравица на машту ових горштака. Стари режим и стари поредак већ су им били додијали. У овим младићима, политички неуки народ видео је људе који треба да му помогну. Њихов куражни и национални став, и разговор без резерве, пленили су их. Уосталом, то су били први јавни политички разговори у Црној Гори. Самим тим је њихово дејство на масу било јаче. Поред тога, Црногорци су имали и иначе велики респект за школоване људе. Тако се полако ширила у црногорским брдима једна врста национално револуционарне психозе, углавном узрочене овим можда неодмереним, али искреним омладинским разговорима са народом, и њиховим непомирљивим ставом према старом поретку.

Омладинци су били час на дому, час по градовима, час на Цетињу. Онда кад су отпочели живљи сукоби у скупштини, истакнутији од њих, а нарочито Даковић, били су на Цетињу. Охрабрени добрим пријемом у народу, врше моралну пресију на старије другове — посланике и њихове пријатеље. Оних дана је стварно изведен духовни контакт озбиљнијег замашаја између старијих и млађих школованих генерација. Оживотворио се појам црногорске омладине, и израдио неписани програм борбе за демократију и побољшање услова живота. У најмању руку створена је таква психоза. Благодарећи овој чињеници однос у скупштини узима онако оштар и непомирљив обрт. Омладина се отада политички уплела у живот своје земље, да се не може говорити о политици Црне Горе, а да се не говори о активитету омладине широко схваћене. Несумњиво је, да је млађе крило пре времена ушло у практичну политику, али је исто тако несумњиво, да је на

то присиљено приликама и утицајем старијих пријатеља. Народна странка нешто доцније постаје партиско политичка форма идеја целокупне омладине.

Сасвим природно је, да су и код омладине, као и у земљи уопште, политички проблеми били потисли у позадину све друге, па чак и економске, који су одавна вапили за озбиљне студије и форсиран рад.

III Политички процеси - бомбашка афера

Како је постала бомбашка афера

»Нема самоубиственије политике од оне,
која фабрикује мученике незадовољном народу«.
Ј. С. Махар

Политичке борбе у Црној Гори отпочеле су на питањима унутрашње политике. Омладина, као год и народ, тежила је демократском уређењу државе, верујући да се само тако земља може подићи економски и културно. У погледу спољне политике није се ишло даље од тесне и братске сарадње са краљевином Србијом. Желело се свега толико, да два сродника на престолима не иду у раскорак. Кнеза Николу још нико није сумњичио за неприличан национални став. У почетку уставне ере, уопште се у Црној Гори веровало да је кнез велики патриота, да његов неспоразум са Србијом долази вероватно због разочарења са превратом 1903,[1] да је то пролазна фаза и да ће се ипак лако споразумети са својим зетом и краљем за заједнички рад у одбрани српских интереса. Ни омладини, ни народу, ни политичким људима, није могло пасти напамет да један тако високо пласирани човек, који је деценијама певао српству и бранио српске интересе, поред тога онако даровит и хитромислен, — може нешто урадити про-

[1] Знало се да је кнез после женидбе свога сина Мирка једном Константиновићевом, рођаком Обреновића, гајио наде да га види на престолу Србије. Ову женидбу је углавио Ранко Тајсић из мржње према Александру Обреновићу, а могуће и из других побуда.

По ономе што се досад зна, Никола је о овој комбинацији говорио са неким емигрантима радикалима, који су долазили до њега. У Србији с овој комбинацији нико није озбиљно мислио. Аустрија је такође била противу ње. То се зна. А то значи, да није неосновано веровати, да је кнез говорио са Бечом и покушао да га придобије.

тиву интереса српства широко схваћених. Архиве онога доба биле су затворене, тако се нису могле знати многе чињенице, које се данас већ знају. Допуштало се, да се са неким или нечим може бити незадовољно, али се није могло претпоставити да би се неком мањем интересу субординирали већи, национални интереси. Црногорци су свикли вековима да подносе жртве за велике националне идеале, стога им ни на крај памети није било, да њихов вођ може бити другојачији. Нису схватали онда, као што не схватају ни данас, да престо има чудну моћ, да се за њ учине често врло, врло ружне ствари...

Кнез Никола је уистини био велики црногорски патриота. Такав је остао до краја живота. Али, то не значи да је својим радом био у сваком моменту и велики српски патриота. Црногорска омладина и политички људи нису могли наслутити да ће њихов кнез окренути стазом Обреновића, стога у своју борбу, у почетку, нису уносили никакве спољно политичке примесе. Рвали су се на чисто демократском терену, верујући да ће се тако оспособити и за крупне националне потхвате. Земља је била заостала, занати и радиност били су у повоју, емигрирале су огромне масе радног народа. Требало је много радити да би се земља развила и унапредила. То је била прва и најважнија брига.

У нас се знало, да су раније постојале две концепције за уједињење српскога народа: цетињска и београдска. Обе су биле српске и обе националне. Обе су обухватале цео српски народ. Разлике су биле у методама и у средствима, али не у циљу. Последња два Обреновића су мислила да се јединство Срба може пре извести наслоном на Аустрију, Петровићи наслоном на Русију. Обреновићи су били на погрешном путу и сложили су се са својом политиком, да најзад изазову народ противу себе и у преврату 1903 сасвим нестану. Никола је био на бољем путу. Њему је, према Обреновићима, време дало за право.

Али, прилике су се измениле. Карађорђевићи и радикали у Србији имају истоветну концепцију у спољној политици. Они, поред тога, заводе режим слобода и демократије. Обреновићевски опресивни режими неповратно пролазе. Све је то давало нарочиту снагу и привлачност Србији. Отада као да

овај даровити човек губи моћ правилне оријентације, и отпочиње са девијацијама, које се нису одмах запазиле у његовој земљи. Ни омладина, ни политички људи нису их запазили све док их он сам није открио. Изгледа, да се одмах по доласку на престо његовог зета, оставио великих идеја националне политике и свео их на чување Црне Горе. Раније је и он, као и сви Црногорци, мислио да је Црна Гора земља мисије, да јој је историска намена да се жртвује за уједињење и ослобођење српства и утопи у велику слободну српску државу. Ова мисао је изражена и у његовој поеми »Балканска Царица«. Доцније, он коригује своје идеје и устављa се на Црној Гори. Осетио је да богатија и већа Србија, наслоњена на Русију, има далеко више изгледа за уједињење Срба него Црна Гора. Стога му Црна Гора постаје циљ, а не средство. Зато је нешто мање осетљив на мишљење српства о њему и његовој политици. Црна Гора може се исто тако добро чувати наслањајући се на Аустрију, као и на Русију. Можда још и боље. Њему су могле бити познате аустриске намере према Србији, ако не у целини, а оно делимично. Стога се приближава Аустрији и прави комбинације с њом.

Први јавни знак ове нове кнежеве оријентације јесу цетињске оптужбе противу »великосрпске пропаганде из Београда«, изнете приликом његовог пута за Беч. А то је у исто време и прво дубоко разочарење омладине и једног дела политичких људи Црне Горе. Црв сумње у правилно национално држање отпочиње свој рад. Раније демантовани чланак полуслужбене »Уставности«,[1] за време Мијушковићеве владе, добија нарочити значај. Почиње се веровати, да је деманти срочена превара, а спољно политичка преоријентација стварност. Омладина, која се била већ вратила у Београд, сем Даковића и Дамјановића који су били завршили школу, даје израза оваквим сумњама написима кроз штампу, прво у Београду, а затим у Загребу и Петрограду. Званично Цетиње ове нападе сматра диригованима од стране званичне Србије. Неће да разуме, да је у Србији закон о штампи био тако слободан, да влада није могла зауставити ни нападе противу свога сопственога краља. Ондашњи напреднички лист

[1] Види стр. 76.

„Правда" скоро незавијено напада краља и краљевску породицу. Чак се покрећу листови („Отаџбина") који отворено дискутују и о промени династије. Влада је законски била немоћна да спречи ове нападе и овакве дискусије. Цетиње то не може или неће да схвати, и заузима врло оштар и полемичан став према званичној Србији. Напада је преко полуслужбених органа и сумњичи као инспиратора свих ових напада. Београдска штампа одговара на оптужбе Цетиња још отворенијим нападима. Оштру кампању води нарочито Јакшићева „Штампа", „Дневни Лист" и „Словенски Југ".

Београдска црногорска омладина одржава тесне везе са пријатељима у земљи и својим шефом Даковићем. Њихове извештаје обилато користи у полемици са цетињским режимом. Кнежев пут у Беч и оптужбе Србије за великосрпску пропаганду чине да полемика достиже кулминацију. Сви ми, који смо онда били у Београду, осећали смо се дубоко понижени и осрамоћени. Поверовали смо да кнез одводи нашу честиту Црну Гору у логор непријатеља српства. Иначе нашта би му у оном часу пут у Беч и допуштење за онакве, са српског гледишта, непатриотске оптужбе?

Крајем маја месеца омладина се решава да активно учествује у политичкој борби. Како јој се из Црне Горе поручује да је њено присуство потребно да помогне старије другове у партиско политичкој организацији и у изборној борби, одлучује да, по завршетку школске године, корпоративно пођe за Црну Гору. Због оскудних средстава решава да иде пешке преко Санџака и „продре у атаре" војводе Лазара Сочице. Ова је одлука донета на основу Даковићевог писма Божовићу. Какво је било Даковићево писмо види се из Божовићевог одговора: „Дубоко нас је коснуло твоје опширно писмо и због судбине твоје као нашег друга, због доживљаја свих оних елемената који показују бар вољу за спасавање наше мученичке отаџбине и због нашег јадног народа, којему је ропац већ у грлу". Даковић је онда апшен и прогоњен. Стога омладина решава, како каже Божовић, да иде „да покуша заједнички рад". Божовић саветује Даковићу да се споразуме са пријатељима, и „да предузмете све спреме и све мере које су потребне за заједнички рад, да буде све готово и да се зна шта се хоће и шта је потребно".

Писмо је упућено по гимназисти Дамјановићу, ухваћено код њега и на преком суду се јавило као аргуменат за револуционарни и завереничи рад омладине и њихових старијих пријатеља из Народне странке. Нарочито је последња реченица тумачена као припрема за револуционарни рад. Писмо је написано у овом тону и препоручено „да се зна шта се хоће и шта је потребно" стога, што су до нас у Београд допирале вести да постоје тактички неспоразуми између омладинаца и старијих другова. Саветовало се, да се разлике апланирају и да се заједничком и планском акцијом иде у народ. Оних дана, ни Божовић, ни ма ко други од нас, није мислио на револуционарну акцију, како је то цетињска влада на основу овог писма желела да исконструише. Мислило се и било се готово на одлучан рад у народу. Омладина је оних дана била заиста врло борбено расположена. Њом је доминирао борбени дух њеног претседника Тодора Божовића, једне од најлепших омладинских глава онога доба. Овај млади човек, некомпромисан колико и одважан, вршио је велики утицај на омладину. Изданак једне старе српске куће из Црне Горе, носио је најбоље особине свога дома. Честит, доброномеран, одличан и пожртвован друг, готов да заплаче са туђом сузом, а да свој живот положи свагда кад то захте српски интерес. Он је својом личношћу избио у први ред омладинских бораца, да то место задржи све до краја наше борбе и до краја свога живота. Он је заиста више од једне деценије био типичан претставник многих добрих црногорских особина.

Исте је судбине било и писмо Милутина Томића, такође упућено Даковићу и ухваћено код Дамјановића. Божовићево писмо било је повод да власти ухапсе, суде и осуде старог војводу Сочицу, код којег је требало да омладинци прво дођу. Формално је оптужен, да је бунио војнике своје бригаде! Режим је био противу њега стога, што је пришао Народној странци.

Ових дана лете из Београда и анонимне доставе претседнику владе. У једној се каже: „Ја као добар пријатељ ваш хитам, да вас известим, да је живот кнеза Николе у опасности. Неће проћи ни месец дана а упашће људи да изведу тамо крвави покољ. Чувајте, кумим вас Богом, Господара и његове синове. Завјера је скована, чувајте све тачке границе добро..."

Омладина није пошла за Црну Гору углавном стога, што је крајем јуна обавештена да ће Народна странка вероватно апстинирати од избора. Кнез је, после повратка из Беча, заузео тако непомирљив став према опозицији, да је било јасно, ако опозиција буде инсистирала на кандидацијама, да може врло лако доћи до крвопролића. Како ни омладини, ни ма ком умном у Црној Гори, није било до проливања крви, одустало се од пута. Отишло је неколико омладинаца[1], и то већином приватним послом. Завере уопште није било. Омладина се спремала искључиво на јавну политичку акцију.

Изгледа, да ни сама влада није оваквим доставама у почетку поклањала исувише озбиљну пажњу, иначе би раније предузела мере и противу доспелих омладинаца и њихових „саучесника". Тим пре, што је већ имала у рукама писма, која доцније постају њени „докази" о постајању завере.[2]

У ово доба падају и покушаји да се поцепа Народна странка. Утиче се на Андрију Радовића да напусти странку и прими портфељ спољних послова. Томановић га током маја зове, саопштава му да се у Србији нешто спрема противу кнеза, моли га да „не диже револуцију", и нуди му Министарство спољних послова ако напусти странку. Радовић одбија понуду и саветује, ако имају извештаје о каквим револуционарним припремама у Београду, да известе Пашића и умоле га да их спречи.[3] Ни Томановић ни влада не покушавају ништа у Београду,[4] и остаје импресија да прибегавају триковима како би разбили јединство странке и омладине.

Током јуна и јула знатно се погоршава ситуација, а са њом постају све жешћи новинарски напади с једне и друге стране. Тада настаје и прва емиграција. У Београд долазе

[1] Један од њих је и писац ових редова.

[2] Марко Даковић је једино притворен и над њим поведена истрага. Убрзо је пуштен и одмах је напустио земљу.

[3] Ово саопштење учинио ми је г. А. Радовић. Томановић је водио овај разговор са њим за време кнежевог пута у Беч.

[4] Томановићева влада, у овом времену, тражила је од србијанске владе само да забрани штампи неповољно писање о кнежевом режиму. Никакав други демарш у Београду није чињен.

Симо Шобајић, трговац и народни посланик, и Љубомир Павић, такође виђени трговац из Шавника. Уклонили су се испред напада власти и њених присталица. Свирепи напади и прогоњења настали су тек после кнежевог повратка из Беча, и његове агитационе турнеје по земљи. Тих дана се Црногорцима чак с престола претило ћесаровим војницима! Пред опасношћу за живот, вођство Народне странке помишља да се разиђе по племенима, и потражи заштиту од својих браственика. Враћа се на старо доба. Тако је политичка борба претила да се изметне у политичке нереде. У Дробњацима влада позива народ под оружје, и он отказује послушност. Настају хапшења у масама. Ухапшено је око 170 људи од 600 колико их је свега било.

Емиграција у Београду маја месеца објављује проглас на народ под потписом „Српска омладина из Црне Горе". Овај проглас није потписан. У прогласу управљаче назива домаћим Турцима. Ови домаћи и крштени Турци, како се тамо каже, тридесет година су угњетавали народ и пљачкали земљу. И да би обезбедили своје господство: „Насрнули су да нам отму, што нам не могоше отети ни Млечићи, ни Турци: да нам отму златну слободу, без које нам нема живота. Наши нови домаћи Турци, то су огорчени непријатељи и књазу, и Црној Гори и српству. Њима је мало што су са ове крваве плоче оћерали у бијели свијет најбоље наше јунаке, понос и дику наше напаћене отаџбине: наше славне војводе, које очуваше независност наше земље од спољних душмана;[1] њима је мало што су нам пуних тридесет година судили преко чибука, угњетавали нас и харали; њима је мало што су тридесет година ове слободније Црногорце мучили, прогонили и убијали; њима је мало што су преко 20.000 дивне браће наше отргли из нашег загрљаја и оћерали у дубоке америчке руднике, у тугу за отаџбином, у невољу, у смрт. Све је то њима мало: они хоће тај посао да продуже, а да би га могли продужити, прегнули су да нам одузму слободну ријеч, да на уста нашега јуначког народа ударе катанац!" На крају, народ се позива да ступи „под барјак Народне странке, и испод тог барјака поведемо борбу: не братство против братства, не племе

[1] Емигрирали су из Црне Горе војводе: Марко Миљанов, Пеко Павловић, Јоле Пилетић, Ђоко Пејовић, Машо Врбица, итд.

противу племена, већ цио опљачкани и угњетени народ против пљачкаша и угњетача, — против наших домаћих Турака".

Цетињска влада овај напис је огласила за револуционарни позив на буну. А како је био публикован у Београду, то је незавијено оптужила српску владу и династију. Београдски орган Томановићеве владе, Ђурчићеве „Београдске Новине", доносе у форми интервјуа са неким „црногорским државником", праву оптужбу службене Србије. Допис им шаље њихов специјални дописник са Цетиња.[1] У овој новинарској тужби рекапитулирају се напади београдске штампе противу службеног Цетиња, и којим поводом. Почиње се чак од весеља на Цетињу приликом промене на престолу у Србији. Каже, како су се веселили и чашћавали народ. То им је рђаво враћено. Кад је приликом крунисања долазио престолонаследник Данило, као „једини претставник владарске куће", неки београдски лист је објавио како је вршио уцену, тражио паре па да дође. Оклеветан је. Српска влада ову клевету није демантовала. Цетиње је било присиљено да је само демантује. Не заборавља ни написе поводом Шаулићеве смрти. Затим каже, да је један српски официр, рођак династије, писао своме брату на Цетиње и у писму се рђаво изражавао о црногорској династији.[2] У писму овај официр још каже, да је од једне врло високе личности добио новац, и да је сарађивао, односно помагао да проглас изађе. Поготову се говори о прогласу „Српске омладине из Црне Горе". Најзад, овај државник прети да ће Цетиње једним опширним комуникеом изнети „све податке којима се ушло у траг". Сумњичи ванредно ружно српску штампу ван Србије. Каже да су из Београда послани сарадници „Српској Ријечи", „Дубровнику", сплитској „Слободи", а брат уредника „Србобрана" постао је официр у српској војсци.[3] Према томе ови листови су инспирисани из Београда и зато пишу противу режима и угледа кнежева. Инси-

---

[1] Специјални дописник Ђурчићев био је Милош Живковић, лични кнежев секретар.

[2] Никола Вукотић, капетан у српској војсци, писао је брату Јовану, капетану црногорске војске. Вукотић је братанац кнегиње Милене.

[3] Милан Прибићевић, брат Светозара Прибићевића, главног уредника »Србобрана«, и вође Срба у Хрватској, аустриски официр, прешао је у Србију и примљен у српску војску.

нуације овог „црногорског државника" противу србијанске династије доста су јасне, а оптужбе противу владе отворене. Ово је, уосталом, први озбиљни и директни атак на службену Србију од стране Цетиња.

Пашић се стара да умири Цетиње и одбрани своју владу. У интервјуу, који је дао дописнику „Нове Слободне Пресе", између осталог каже: „Покрет у Црној Гори изазвали су млади људи, који су учили на европским великим школама и који би хтели, да се у Црној Гори брзо уведу прилике и установе, које су тамо видели. Разумљиво је да се такве измене могу вршити полако, или никако, али ни у ком случају за једну ноћ". После ове лекције младим Црногорцима, коју је из „Н. Сл. Пресе" пренела домаћа штампа, на оптужбе да не предузима ништа противу оних, који се налазе у Београду, Пашић каже: „То би могли учинити само онда, кад би Црногорци чинили такве радње, које се не слажу с учињеним им гостопримством. Србија је слободна земља и слобода штампе је у њој развијена, како је само у мало земаља".

Кнез и влада овај проглас не могу заборавити. Вођство Народне странке у земљи плаше, а споља оптужују Србију. Плашењем у земљи мисле да искамче изјаву вођства, којом би се десолидарисало од прогласа и тиме разбило јединство опозиције, а споља, да српска влада протера оне, који су се склонили у Србију. Прво су испословали, друго нису могли. Једанаест првака Народне странке, свакојако добро заплашени, а политички неуки, пишу писмо кнезу и дају му изјаву, коју штампају у свом листу, „Народна Мисао", ограђујући се од прогласа и оних који су га писали. Ваљда су мислили да ће по ту цену откупити колико толико слободу акције, а можда и своју личну! Преварили су се. Ево што кажу у својој изјави:

„У Београду је, како смо дознали, оштампана прокламација (позив) на Црногорце, којој је сврха да се у наш народ тобож унесе забуна и створи на нашем огњишту неред. Дознали смо да се у ту прокламацију за остварење својих паклених и издајничких тежња тражи савезник у представницима Народне странке, позивајући народ да ступи под њен барјак. Сматрамо за патриотску дужност да тим поводом дамо ову изјаву:

Појаву прокламације у престолници братске нам Србије, којом се наш народ позива на неред и одвраћа од својих традиција, сажаљевамо, гледајући у томе само штету за обадвије стране. Ма ко ту прокламацију писао, не жели добра ни себи, ни нама, а Српству најмање. Из Биограда можемо да примимо само добре и братске савјете, а никако злонамјерно уношење раздора у наше редове под маском борбе за слободу, у којој Црногорци нијесу никад оскудијевали. (!)

Прокламација препоручује нашем народу да ступи под барјак Народне странке. У томе гледамо злоупотребу наших имена и злонамјерно подметање Народној странци тежња које нема. Са намјерама које нам се подмећу, немамо ништа заједничко, савезништво које се у нама тражи ради остварења онога што прокламација проповиједа, не жели нико од нас. С онијема који хоће да подрију основе нашег домаћег мира и реда не примамо савез, с онијема који покушавају да одврате Црногорце од вјековних традиција не можемо да будемо под истијем барјаком.

Оволико изјављујемо, да би сви они којих се тиче једном знали, да Народна странка не жели да буде ничији ослонац за сврхе које са добром Црне Горе немају никаквих веза".[1]

Језиком и готовошћу да се баци каменом на Београд, ова ограда много потсећа на писце цетињске оптужбе и коленоприклоне изјаве верности неписмених црногорских главара. Поред тога, изгледа да потписници нису чак ни прочитали, или нису разумели, натпис од кога се ограђују. Проглас је написан врло оштро. Али, нормална памет не може га окарактерисати као позив на буну. Народ се позива у борбу и под барјак странке. Како су били на прагу избори, природно је да би вођство одвело народ на гласање, никако у побуну или револуцију. Уосталом, у једном полуписменом народу не пишу се позиви за побуну и рево-

[1] Овај проглас су потписали: Андрија Радовић, Гаврило Церовић, војвода Гавро Вуковић, Љубомир Бакић, Марко Вукотић, Марко Радуловић, Милија Павићевић, Митар Вукчевић, Михаило Ивановић, М. Ђуровић и М. Гаичевић.

Проглас је прво упућен кнезу и онда штампан у »Народној Мисли«. Оригинал, са спроводним писмом, налази се у цетињском архиву.

луцију. Ти се послови свршавају усмено. Због специјалних црногорских прилика, вођство се могло и оградити од прогласа али много одмереније и паметније. Мора се признати да је њихов положај био незавидан: кнез је на њих био разљућен, а политички противници осиони и готови на све; народ неорганизован и политички неук, они сами без великог политичког искуства. Па и поред свега тога, ова њихова изјава остаје као сведоџба политичке неукости и мале грађанске куражи. Вештији противници надмудрили су их и прилично ударили на њихов морални престиж. Они, који су били за непомирљиву борбу, отада су тражили друге, одлучније људе. Јединство опозиције, под ознаком Народне странке, напрсло је, да се више никад не обнови. Догађаји су учинилии да се то јаче не испољи (видело се тек 1918 у Подгоричкој скупштини).

Али, и поред овакве изјаве вођства Народне странке, дискусија о прогласу стално се продужава. Цетиње је уноси и у страну штампу. На Цетиње долази аустриски новинар, Исидор Штајнхарт, као дописник бечког „Цајта".[1] Њему дају интервјуе сви, почевши од кнеза, па до љутих опозиционара. Кнез, по старој навици, почиње са нападом на београдску штампу. Он зна, да је напад најбоља одбрана, стога каже: „У неким српским уредништвима је кујна свих интрига и гласова, који су пронешени о тобожњој револуцији у Црној Гори. Ви сте сада били, каже Штајнхарту, у унутрашњост земље, па јесте ли опазили што од какве револуције? Ја не знам зашто се тако интригира противу нас? Али знам да нам завиде, те није могуће, да је томе узрок у зависти, нарочито кад се чини упоређење". Вероватно је мислио да му зет завиди на везама са европским дворовима, које он још није био успоставио. Краљ Петар још није био примљен ни на једном европском двору. На другом чему, ваљда, није му имао завидети!

---

[1] Овај Штајнхарт био је дописник бечког »Цајта« у Београду. Због сумњивог држања и интригантских вести које је слао у Беч, протеран је из Београда. Он је заједно са Настићем уредио »Финале« и нашао издавача у Пешти. Свуда где је требало интригирати противу Срба налазили су се прсти овог препреденог бечког агента.

Овом бечком новинару даје изјаву и претседник владе Томановић, бивши претседник Мијушковић, Јован Пламенац, па чак и вођи Народне странке, Радовић, Ђуровић и Радуловић.

Томановић му говори о српском утицају на агитацију против њих. „Није невероватно, каже, да је узрок агитацији, која се у Србији води противу Црне Горе, у великосрпској идеји. Та идеја, којој симпатише сваки Србин, па био у Србији или ван ње, али чије је остварење још бескрајно далеко, добила је много више земљишта, од како је на престо српски ступио краљ Петар.” На питање да ли ту агитацију ствара српска влада, Томановић одговара: „То не могу тврдити. Али што могу тврдити и што ми је жао, јесте околност да влада у Београду ништа не предузима против те агитације . . . Кад сам пре два месеца добио извештај, да је у Београду изашла једна прокламација, којом се црногорски народ позива на револуцију, телеграфски сам се обратио министру претседнику Пашићу с молбом, да забрани такво ровење. Прошло је више дана, док сам од Пашића добио одговор, а он је гласио, да влада не може ништа предузети, јер прокламација позива на политичку борбу, а не и на револуцију. Али ја знам садржину прокламације и могу тврдити, да је она потпуно револуционарна. Други пример. На нашу претставку због непрестаних и нечувених напада на Црну Гору и црногорску династију у неким политичким листовима, одговорила је српска влада, да је штампа у Србији слободна и да влада против ње не може никако посредовати. И ако то није тачно, ја не бих имао ништа против тога. Али што се може тражити од српске владе, ако она ни најмање не фаворизира нападе противу нас, то је, да она заузме положај противу тих напада у штампи њој блиској.[1] Али до сада ни у полуслужбеној „Самоуправи”, ни у каквом другом српском органу, који има веза са владом, није изашла ниједна реч, којом се та агитација сузбија или бар осуђује”. На питање о улози двора у овој кампањи, Томановић одговара: „О томе не могу ништа рећи. Али, мислим, ако краљ Петар хоће да учини крај нападима противу Црне Горе и сродне му црногорске династије,

[1] Ваљда због ове замерке »Самоуправа« пише уводни чланак, у коме напада емигранта Шобајића!

он би то могао учинити без великих тешкоћа, утолико пре, што су односи између оба двора срдачни". Кад му је Штајнхарт казао да су онда и односи између обе земље срдачни, Томановић одговара: „Како могу бити срдачни кад се у Србији ради противу нас?" Затим потсећа опет на вести о револуцији, које су изашле у неком београдском листу, и завршава: „Истина је, последњих месеца били су неки, уосталом ситни, изгреди, као што је било у Никшићу, где су биле демонстрације противу онамошњег опозиционог листа,[1] у Дробњацима, где су неки грађани, позвани под оружје, одрекли послушност, у Подгорици, где је један познати алкохоличар убио шефа полиције, да му се освети што га је био ухапсио,[2] као и неки мањи догађаји на Грахову и Пиви".[3]

Лазар Мијушковић такође даје интервју Штајнхарту. Његова варијанта оптужбе, различна по форми, не разликује се у суштини од Томановићеве: „Ја не знам, каже Мијушковић, да ли слободи штампе у Србији или другим каквим околностима да благодаримо за испаде противу нас и нашега књаза. Али је толико извјесно, да ми, и ако је код нас штампа слободна,[4] нисмо никад дозволили у нашим листовима испаде противу Краља Петра. Шта се с том агитацијом у Србији хоће, ја могу само да нагађам. Али сам уверен, да се постављени циљ неће постићи. Свакојако је врло симптоматично, да српска влада трпи ту агитацију и против ње ништа не предузима. Ја то могу само тиме објаснити, да се то на дру-

---

[1] То нису биле демонстрације, већ је лист разорен.

[2] Шефа полиције, Газиводу, убио је, а обласног управитеља Мартиновића тешко ранио, Ристо Пејовић, барјактар црногорске војске, познат као поштен и частољубив човек. Он није био хапшен, ни алкохоличар, како то тврди претседник владе. За време неких демонстрација у Подгорици, шеф полиције је ударио Пејовића. Тај ударац је платио главом. Види стр. 47.

[3] Текст ових изјава узео сам по преводу Ђурчићевих »Београдских Новости«.

[4] Колика је била слобода штампе у Црној Гори сведочи потпуно разоравање јединог опозиционог листа »Народне Мисли« у Никшићу. Биће да је Мијушковић, говорећи о слободи штампе, мислио на слободу владине штампе, која је могла до миле воље ружити опозиционаре, па чак и зета њиховог господара!

том месту жели, а министар претседник Пашић задовољава ту жељу. Мислим да имам права на ту претпоставку кад наведем, да један сродник краља Петра, који је официр у српској војсци, пише своме сроднику на Цетиње, да се већим делом њему, томе официру, има благодарити што је написана прокламација, којом се народ у Црној Гори позива на револуцију, па онда у истом писму јавља, да му је један велики господин поклонио хиљаду динара. То су жалосне чињенице, али истините. Да ли у Србији добро чине кад тако раде, или да ли би за Србију и српски двор боље било, да се слажу с нашим књазом, то је питање, на које би најбоље могла одговорити господа у Београду".

По Мијушковићу, проглас је позив на револуцију; на њему сарађује један официр, рођак краља Петра; према томе, као да је с краљевим знањем писан, а Пашић да је због тога толерирао да се публикује. То је мишљење званичног Цетиња, које Мијушковић прима не промисливши о томе, да је овај официр ближи сродник краља Николе, него краља Петра, да је рођени Црногорац, и да је напустио Црну Гору као незадовољник. Као такав могао је и помоћи да се нешто напише о његовој ужој отаџбини, а да за то не мора знати краљ Петар. На основу чега Цетиње и Мијушковић погађају, да је краљ Петар знао за оно што пише Никола Вукотић? Само на основу тога, што му је краљ, као далеком сроднику, дао хиљаду динара да се раздужи! Да ли је нормално из једне такве чињенице изводити блиске односе између краља и једног његовог нижег официра, па макар му био и много ближи род него што је био Вукотић краљу Петру? Поред тога, Вукотић није писао проглас. Њега су написали ондашњи емигранти, којима се писменост и речитост не може спорити. Вукотић само каже, да је помогао да се проглас објави. То значи, да је помогао којом десетином динара штампање његово. Мијушковић је све ово могао знати, као што је могао знати, да онај проглас није позив за револуцију, већ позив на политичку борбу, и преко свега је прешао да би прихватио званичну тезу ондашње владе! Он се нешто доцније брани од напада штампе, која га оптужује да је он »спиритус ректор« режима. Свакојако,

кад је писао одбрану којом се одриче Томановићевог режима, био је заборавио на свој разговор са Штајнхартом!

И *Јован Пламенац* је дао изјаву Штајнхарту. Мало су били кнез, Томановић и Мијушковић. Потребан је био и Пламенац. Сваки је требало да да бар нову варијанту или нову инсинуацију ако не и нове „доказе". Дао је и Пламенац: „Ван сваке је сумње, каже Пламенац, да ту (у кампањи штампе) има утицаја са стране. Ми имамо доказа, да су последњи догађаји, који су се код нас одиграли, од чести инспирисани од Србије, а имамо и писма, која компромитују врло високу господу у Београду".[1] За опозицију каже Пламенац да је покушала да побуни народ, али да није успела.

---

[1] Доносимо у целини писмо Николе Вукотића, да би се видело колико је злоупотребљавано у новинарској полемици, и најзад у пресуди преког суда, и пресуди његовог брата, капетана Јована. Ево шта пише Вукотић своме брату на Цетиње:

»Немој да ми се чудиш што ти нијесам раније писао, вјеруј да ми се не мили имати посла са вашом поштом, а писати којешта и то нема смисла. Чекао сам, дакле, док Ђурица (њихов трећи брат) оде па да ти по њему пишем (сасвим приватно) ... Имам много посла, а ја за то не марим кад чујем да сте сви здраво и да сте као људи на своме мјесту. Знам што си Мирку одговорио, па и како је Мирко староме кнезу рекао (од попа Ђуровића), знам да нијесте били позвати у двор црногорски за Ђурђев дан. Ако! (каже Србијанац). То је оно што ја одавно желим и тако треба да буде и у будуће. Да тамо нико не иде и с њима има рачуна. Образ треба чувати. Писао ми је један човек да су ко бајаги ти тамо претили да ме убију. Не марим за њихове претње више него да ми Станко Бабин прети, и говорио сам и говорићу и све док сам жив и свуд где стигнем: међу официрима, грађанима, где год било, оно што мислим да је истина, јер ја само за то живим. Зар да лепо говорим о њима? Па требало би ти или Марко да дођете да ме убијете кад бих хвалио оно што је за презирање. А ја њих чикам нека покушају да ме убију. Опасније је њима него мени. Нећу да ти кажем ко ми је ово писао, а знаш добро тога човека. Био сам код краља, звао ме пред Ускрс и дао ми је 1000 динара. Дугове сам подмирио и сад иде добро (затим чисто личне ствари). Мило ми је што је Павле (њихов зет П. Пламенац) у немилости. Знао сам да је поштен човек и у то никад нисам сумњао (опет личне ствари). Шаљем ти овај чланак као што ћеш видети, лепо написан. Изашла је прокламација једна на црногорски народ, не знам где је штампана. Ја сам много помагао да се штампа (приватно). Останимо људи, мој Јошо, зар да ово цабе ниткови, уљдворице, доћи ће и наше време«.

Ваљда да би импресионирао објективношћу, овај бечки агент интервјуише и опозиционо вођство. Разговорао је са *Митром Ђуровићем, Андријом Радовићем* и *Марком Радуловићем*. Они су му изложили политичке прилике у земљи сасвим другојачије. Прво су похвалили кнеза. Рекли су, да није учинио ни један неуставни корак откад је дао устав. Његову владу напротив оптуживали су да „чини много што шта, што је противно уставу". Терорише народ, отпушта из партиско политичких разлога чиновништво и „у својој изборној агитацији злоупотребљава име кнежево". После ових излагања Штајнхарт их пита: „Да ли је опозиција антидинастичка?" Сва тројица му одговарају, да о томе не може бити ни говора, и „ко год тако што тврди, тај нас клевета". Као аргуменат за то нарочито подвлаче, да „ни једном Црногорцу не би ни на памет пало, да тражи од кнеза, који је већ стар човек и за земљу стекао великих заслуга, да дадне устав, да он то није учинио из властите иницијативе". Тврде, да је немогуће да би се могло устати противу једног владаоца, „који влада скоро педесет година, који познаје скоро сваког Црногорца и његове прилике и који је свакоме учинио само добра. За Црногорце, кажу, постоји само један Бог и један књаз!". Кад им је овај препредени агент скренуо пажњу на агитацију, која се, како је рекао, у Србији води противу Црне Горе, Радовић му је изјавио: „Са том агитацијом и новинарском кампањом ми немамо никаквих веза. Изјављујемо, да нисмо с њима солидарни, шта више ми их осуђујемо већ и зато, што шкоде нама, опозицији, јер нас с њима доводе у везу. Не одобравамо ни познату прокламацију, и два пута смо је осудили у нашем органу „Народној Мисли". А и зашто нам је потребна таква кампања? Не мислимо ваљда да краља Петра доведемо на престо црногорски! Та он и онако има довољно муке, да се одржи на свом властитом престолу у Србији. Ми знамо, да српска влада ништа не предузима против те агитације. Ми то жалимо, али на жалост немамо никакво средство у руци да утичемо на власнике у Србији".

Последње две реченице вероватно су нека врста улазнице у благоволење кнежево. Убрзо ће се видети да им то није помогло. Њихова ранија поента да се у спољној политици иде са Србијом, да две земље истог народа треба

да воде једну спољну политику, — није се могла заборавити, чак ни пред готовошћу да се каже штогод ружно за ту исту Србију!

Штајнхартове интервјуе преводе „Београдске Новине" и сервирају их београдској читалачкој публици. „Самоуправа" се љути и каже да су то „недотупавне оптужбе Србије, тобож због њених злих намера према Црној Гори и њеној династији", а Ђурчићевим новинама пребацује да су преводом дале још тежи тон овим интервјуима, и да у друштву бечких агената шире раздор између две српске земље.[1] Оптужујући „Београдске Новине" за нетачан превод, „Самоуправа" интервјуисанима у неку руку пружа могућност да могу исправити своје речи. Али, службено Цетиње ћути, и ћутањем потврђује и Штајнхартове речи и Ђурчићев превод. Отада па све до анексије Босне и Херцеговине, оптужбе о великосрпској пропаганди понављају се кроз бечке и пештанске новине тако, да се најзад узбунио и лист Кошутове странке „Будапест", и у броју од априла 1908 донео ове редове: „Нама се чини, да се иза сензације о великосрпској пропаганди крије стара аустриска политика, како би одвратила пажњу од извесне ствари. Сви су гласови о великосрпској пропаганди лажни. Нема је ни у окупираним земљама, као што поуздано знамо од својих повереника у Сарајеву и Мостару. Лажи о њој шире Аустријанци и хрватски фантасти, који терају великосрпску идеју, да не би сметала великохрватској пропаганди. Добро би било, кад не би мађарско јавно мишљење подлегло утицају аустриских клерикала, *који једино знају о великосрпској пропаганди, која не постоји*. Мађари ће ускоро видети, и дознати, за шта су ова страшила — с великосрпском пропагандом. За сада биће довољно, ако кажемо, да је некоме стало до тога, да се и Мађари придобију противу Срба". Збиља се убрзо и видело: после шест месеци проглашена је анексија Босне и Херцеговине!

Ђурчићеве новине све чешће доносе дописе са Цетиња, и све више постају црногорски полуслужбени орган у Београду. Слободоумни србијански закон о штампи допуштао

[1] Подгоричка »Слободна Ријеч«, лист Мијушковићеве групе, такође је тврдила да превод није сасвим тачан.

је да овај лист износи инсинуације и оптужбе као да краљ Петар помаже акцију противу свога таста на Цетињу. Не би се могло рећи, да је овај прирођени Србијанац само по парадоксу људском оптуживао службени Београд што не спречи кампању противу кнеза и његове владе, а сам је доносио цетињске нападе и инсинуације врло тешке природе противу српског краља и српске владе!

У овој полемици учествује скоро целокупна српска, а делом и југословенска, штампа. Новине све чешће пуне ступце ванзаконским испадима цетињских властодржаца. На ове нападе влада одговара све беспоштеднијом борбом. Напада се на домове, чак се пале куће опозиционара, демолира се два пут штампарија у Никшићу. Виде се вандализми, који се нису видели од турског доба. Академска омладина, на школовању у Русији, револтирана овим насиљима, публикује протест: »Црногорска омладина, дубоко огорчена догађајима последњих дана у својој отаџбини, изражава своје негодовање и најенергичније протествује против рада владе, чији први кораци обележавају рушење културних установа — штампарија, листови — и доводе до нереда и крвопролића".[1]

Опозиционо вођство принуђено је да стражари на Цетињу, по својим кућама, да не би било изненада нападнуто. Најзад му се саопштава да му се не гарантује за живот. То присиљава прваке опозиције да се разиђу по племенима и као у старом земану потраже заштиту од својих браственика. Повећава се и емиграција. Из земље беже: Бајо Гардашевић, великосудија и народни посланик, Милија Павићевић, поп Војин Поповић, Саво Ђурашковић и Васо Ћулафић, народни посланици, а нешто доцније учитељи: Радосав Бацковић и Н. Новаковић-Зубер. Због писма Николе Вукотића хапсе његовог брата Јована, капетана, и још неколико официра. Вукотић је осуђен на заточење, а неколико млађих официра, његових другова, дисциплински су кажњени. Од њих је један и Михаило Бојовић, капетан, (руски ђак, доцније осуђен на смрт у контумацији и погинуо у европском рату као српски

[1] Проглас су потписали студенти из Петрограда, Москве, Кијева и Одесе: Л. Пиштелић, Башовић, Г. Јововић, Меденица, М. Мрдовић, К. Топаловић, Лазовићева, Никшић, Лабовић, М. Јовићевић, Др. Р. Бацковић и Милић.

официр. У рату с Аустријом херојски су пали и оба брата Вукотића као српски официри).

Крајем септембра враћају се у Београд и браћа Ђоновићи, студенти Јован и Никола. Они и доспели емигранти обавештавају омладину о терору и насиљу дотада извршеном. Уистини, стање је било озбиљно. У Црној Гори се увелико говорило о могућности унутрашњих нереда. Није се могло ослободити импресије, да кнез и влада можда то намерно хоће, да би лакше рашчистили са противницима.

Почетком октобра дошао је у Београд и Петар Новаковић, истакнути омладинац са Цетиња. Он је донео писмо и поруку од Марка Даковића с којим је избегао с Цетиња, омладини и емиграцији у Београду. Даковић у писму, а Новаковић усмено, рекапитулирају насиља дотада извршена: нападе на личности и домове опозиционара,[1] друго и дефинитивно рушење опозиционе штампарије и листа „Народна Мисао" у Никшићу, демолирање кућа и радњи опозиционара у Никшићу, убиство неколико истакнутих опозиционара,[2] саопштење цетињских власти опозиционом вођству да им не гарантују за живот, хапшење Спасоја Пилетића стога што је поднео кандидатску листу, због чега је у његовом племену било врло велико врење, најзад дражење народа и припреме да их све побију, због чега је углавном Даковић морао отићи са Цетиња у Боку, а одатле на Грахово, у своје племе. Многи од ових случајева били су већ регистровани и објављени. Најдубљу импресију на омладину учинило је саопштење о припремама да се о изборима изазову нереди и побије опозиционо вођство. Под том импресијом омладина пише протест и објављује га преко дневне штампе (11 октобра). У овом протесту, између осталог, каже: »Устав и

[1] Неколико десетина владиних присташа, предвођени војним старешинама, напало је на кућу др. Марушића, демолирало је и опљачкало. На Цетињу је напала слична гомила хотел М. Јовановића, у коме су становали и хранили се неколико првака Народне странке, и том приликом му убили дете. У Никшићу напали су неколико локала и приватних домова. Демолирали их и делом опљачкали. Између осталих напали су и кућу војводе Ђ. Церовића.

[2] Мучки су убијени: сердар Саво Пламенац, народни посланик, Димитрије Вуковић и Борко Бошковић, учитељ. За сердара Пламенца полуслужбене новине су донеле да је извршио самоубиство. Убијен је пред општинском судницом у Улцињу.

земаљски закони у ствари су уништени. Два најосновнија права грађана: лична и имовна сигурност више не постоје. Лична безбедност није загарантована никоме, ко није присталица данашњег режима; мирним и честитим грађанима подмећу се издајства и њима су препуњени казамати црногорски; они пак који дају активније отпора незапамћеној тиранији, стављају се као обични разбојници ван закона или се мучки убијају. Да би се циљ што успешније постигао, народ је оглашен »под заставом« и суде му место грађанских војни судови. Приватна својина, имања држављана, такође су остављена на милост и немилост присталица режима, предвођених војним и грађанским органима, који под девизом: „Ко није уз данашњи режим, тај је против књаза", — разбијају и руше, пале и пљачкају домове и приватна предузећа политичких противника — народа. Руше се културне установе. Штампарија у Никшићу, у којој је штампан орган Народне странке, „Народна Мисао", једини опозициони политички лист, руши се два пута, и то по други пут пред очима владаочевим".[1]

Овај протест је потписало шеснаест црногорских академских грађана.[2]

Чак и Саво Вулетић, „лојалан" опозиционар Томановићевом режиму, нешто доцније, за њ каже: „Ми живимо у једној бесправној земљи, у којој нема ни заштите ни одбране за оне, који нијесу у котерији данашњих власника".[3]

Омладина је била наелектрисана. Њом је овладала революционарна психоза. Стога, кад је Новаковић саопштио да старији позивају млађе у заједничку борбу противу тираније, скоро без изузетка сви су били готови да и својим животима засведоче љубав за слободу и оданост демократији.

Божовићу и мени Новаковић је саопштио да старији другови и Даковић мисле, да ће влада на дан избора извести

[1] Штампарија је последњи пут и дефинитивно разорена 9 септембра. Тада је у Никшићу био кнез, кнегиња Милена и њихова унука принцеза Јелена, кћер краља Петра.

[2] Потписали су: Душан Пејовић, Ђуро Војводић, Илија Љумовић, Илија Прелевић, Јован Ђоновић, Лука Јововић, Љуб. Гломазић, Мато Павићевић, Мих. Јовановић, Мом. Костић, Вук Пулевић, Никола Ђоновић, Петар Ражнатовић, Ристо Вујачић, Стеван Калуђеровић, Тодор Божовић.

[3] Скупштинске стенографске белешке за 1907 годину.

покољ слободоумних људи у целој земљи, без обзира на то, што је вођство Народне странке већ у септембру донело одлуку о изборној апстиненцији. Владине присталице инсцениране изгреде, а влада ће онда војском и оружаним присталицама отпочети покољ. Тако се, по Новаковићу, оних дана претило свима опозиционарима. Ове претње и ове информације, после свега што се било десило, имале су нарочити значај, и произвеле су на нас дубоку импресију. Због ових припрема власти за покоље, рекао је, да је упућен до нас да тражи да набавимо хитно, и што више можемо, ручних граната, бомби, да их пренесемо и предамо друговима у земљи, како би се могли што боље бранити. Онда се у Црној Гори није знало о дејству овог оружја, и било је потребно, по мишљењу Даковића и другова, више као средство за деловање на машту црногорских горштака, него као борбено оружје.

Нама је изгледало сасвим природно што су се решили на одбрану људи, којима се претило убиствима, ма да нам се чинило да за тај посао бомбе нису потребне, нарочито у земљи где је постојала милиција и свако био наоружан. Али, кад је то порука вођства, договорили смо се да се Божовић постара и набави их, а чим их набави, да их пренесемо до границе, састанемо се са Даковићем и одлучимо о даљем раду. Рад око бомби нисмо саопштавали омладинском клубу. У клубу је донета само начелна одлука да омладина помогне старије другове чим је позову,[1] а да пошаљу на састанак са Даковићем Божовића и Ђоновића, који би о одлуци хитно известили другове. О употреби граната и директној акцији у народу, сасвим природно, у Београду није донета никаква одлука. Одлука о томе одложена је до састанка са Даковићем и старијим друговима.

У оно доба ручне гранате-бомбе није било тешко набавити. Чак пре би се рекло да их је било лако набавити. Свуда по југозападном Балкану беснела је свирепа борба са источним завојевачима, и братоубилачка међу народима Балкана. Ово оружје је врло често употребљавано, и свуда се могло

---

[1] Изузетак су чинили: Иво Јовићевић и Владимир Поповић. Први је написао из Београда доставу на француском језику, и доцније се појавио као сведок на преком суду.

добити. Сва је ствар била доћи у везу са ким год од људи који су водили ову акцију. Стога је Божовић, који је преко стрица имао везе са овим људима, врло брзо и врло лако дошао до бомби. Дао му их је Чедомиљ Поповић, пешадиски капетан.[1] Овај млади човек био је један од оних српских официра који су били у центру националне акције међу неослобођеном браћом, и један од најинтелигентнијих млађих официра онога доба. Сасвим природно, Божовић се није интересовао какве ће му бомбе Поповић дати (да ли ће бити домаћег или страног порекла), још мање ко је и да ли је ко био иза њега. Знао је он, као што су знали многи људи онога доба, да је Поповић са друговима учествовао у националном раду врло често на уштрб своје каријере, а понекад и противу воље своје владе. То су били национални револуционари и борци, који су најмање мислили на своје личности и своје личне интересе. Поповић, опет, није тражио да му Божовић каже зашта ће му ове гранате. Овакве услуге су ствар поверења. Поповић је сигурно знао да неће, са националног гледишта, бити злоупотребљене. Капетан Поповић бомбе је предао Божовићу у Смедеревској Паланци. Из Паланке их је Божовић донео у Београд. Поповић ми је доцније рекао да му је бомбе дао Танкосић, капетан и шеф Горског штаба у Македонији, који је вероватно био обавештен о циљу за који се набављају од Божовићевог стрица Лазара Божовића, некадашњег члана Комитета у Врањи.

Кад су бомбе набављене, нас тројица смо, према упуству које је Новаковић донео, 10 комада послали на источну границу Црне Горе по Васи Ћулафићу, бившем народном посланику, кога смо придобили за ту ствар. Кад стигне на границу Ћулафић је требало да се јави Милосаву Раичевићу, и да сачека његова упуства. Раичевић се, по нашим обавештењима, налазио већ у Васојевићима. Ћулафић је отпутовао из Београда у правцу источне границе 12 октобра.[2] Ако би настали

[1] Чедомиљ Поповић је рођени брат Душана Поповића, социјалистичког лидера и талентованог публицисте који је умро у току рата у Лондону. Поповићу је као пуковнику суђено у солунском процесу као члану удружења »Уједињење или смрт«.

[2] Сви су датуми по старом календару, где нису обележана оба календара.

нереди, он је имао, по нашим инструкцијама, одмах да пређе границу; не настану ли, да извести Раичевића, где год буде, и да се врати натраг. Ђулафић је на процесу изјавио, да му је Божовић пре одласка рекао: »Ако ту није Раичевић, ти са бомбама натраг«.

Пренос на западну границу узели су углавном на себе Божовић, Ђуро Војводић, студент и С. Рајковић, типографски радник са Цетиња.[1] Ђоновић је требало да отпутује дан раније (11 октобра), да се састане са Даковићем и побрину се за смештај материјала и омладинаца који долазе. Рајковић је отпутовао 12, а Божовић и Војводић 13 октобра. Средства за пут набавили су Божовић и Новаковић са капетаном Николом Вукотићем, који је за овај пут, према саопштењу које су ми учинили Божовић и Новаковић, направио менични дуг. Вукотић је као млад и интелигентан официр одржавао пријатељске и другарске везе са омладинским првацима.

Лични претрес на границама није вршен, стога су сви омладинци и цео материјал који су носили уза се стигли у Дубровник без икаквог инцидента. Новаковић је кренуо неколико дана доцније и упутио се у Котор код Даковића. У Дубровнику смо одлучили да се материјал пренесе у Котор, смести на сигурно место, а омладинци распореде: Војводић и Новаковић у Херцег Новом, Божовић и Ђоновић у Рисну, а Даковић са другима у Котору. Овако растурени не би падали у очи аустриским властима. У Рисну смо се састали свега једаред, и то одмах у почетку (негде око 15 октобра). Било нас је четворица: Божовић, Даковић, Војводић и ја. На овом скупу смо расмотрили општу ситуацију и решили: *1) Ако избију нереди приликом избора, како се то очекивало, да одмах пређемо границу, дођемо у контакт са старијим друговима, известимо другове у Београду и у борби узмемо учешћа што боље можемо; 2) Да се одмах пошаље*

---

[1] Рајковић је био један од истакнутијих радника на Цетињу и као такав постао типограф опозиционе штампарије и метер листа »Народна Мисао« у Никшићу. Нарочито га је препоручио Петар Новаковић. Он сам је давао утисак врло бистрог и отреситог радника. О њему од раније нисмо знали ништа рђаво. Знали смо свега толико, да је раније изазвао био неколико штрајкова у Државној штампарији, у којој је био запослен. Био је млад човек, својих двадесетину година.

курир на Цетиње, потражи контакт са вођством и оно извести да смо стигли; 3) све дотле, док се не ступи у везу са вођством, да се бомбе држе на сигурном месту и не предузима никаква изолована акција.

Ни на овом састанку, као ни на састанцима доцније, није чак ни говорено о атентатима на кнеза и његову фамилију. Ми смо помишљали на борбу са кнезом само у случају грађанског рата. У таквом случају, сасвим природно, са њим се, као са главним кривцем, морало рашчистити. На овакво наше држање, поред осталог, утицала је и чињеница, да нисмо веровали у патриотизам и честитост кнежевих синова. Оних дана се већ увелико знало за ружна и компромитујућа писма кнеза Мирка некој путујућој глумици.

Даковић је до нас, у Рисну, долазио скоро сваки дан. Обавештења и поруке које је добијао редовно нам је саопштавао. Божовићева и моја импресија била је, на основу свих тих извештаја, да је народњачко вођство са Даковићем предвиђало нападе и крвопролића, да је говорено о одбрани, али да није постојао никакав раније израђен или утврђен план за акцију. То нас је још више учврстило у уверењу да не би требало да пренаглимо, и да сачекамо извештај и поруке вођства. Стога смо на састанку, који смо имали у Рисну, 21 октобра, Даковић, Божовић и ја, расмотрили ситуацију и нашли: *Да су избори прошли у миру, нереди нису планули; да последњих дана нисмо добили никаквих вести од старијих другова, а још мање каквих порука; да се Рајковић вратио са Цетиња, где га је слао Даковић не свршивши никакав посао; да су у међувремену долазили код Даковића гимназисти Душан Ђоновић и Ђорђе Контић и саопштили му, да се на Цетињу зна да су донете бомбе, и тражили су да их они однесу на Цетиње.* Због свега тога одлучили смо: *Да се бомбе склоне на сигурно место; да се Рајковић уклони из Котора; и да се у најкраће време дође у везу са вођством у земљи, а ако се не успе, онда да се повучемо из Боке и сачекамо повољније моменте за рад.*

После ове одлуке Даковић је требало сутрадан да отпутује за Котор да је приведе у дело. Нарочито одлуку о Рајковићу. Његово држање бринуло нас је. Чули смо да је склон пићу, и били смо убеђени да је с његове стране на Цетињу

проширена вест о донетим бомбама. Међутим, изгледа да је вест о бомбама однео на Цетиње радник Ивковић, кога је Даковић с порукама такође слао на Цетиње. 22. октобра дошао је до нас у Рисан Јово Лазаревић, типограф с Цетиња, и саопштио нам, да је Рајковић, по доласку Даковићеву за Рисан, узео бомбе и однео их на Цетиње.[1] Ова вест је на нас деловала поражавајући. Посумњали смо да је Рајковић у дослуху са властима однео бомбе, и да смо пред једном афером, којој је тешко сагледати домашај. Режим се од раније припремао да се крваво разрачуна са опозиционим вођством и слободоумним људима. Рајковић ће му пружити материјал да то лакше изведе.

У овом моменту пред нама су биле две могућности: да одмах пређемо границу и покушамо подићи побуну, без обзира на успех и друге пријатеље у земљи; или да се склонимо у иностранство и преко јавности бранимо себе и своје пријатеље. Решили смо се на ово друго. На успешну побуну, парцијелно и неприпремљено отпочету, није се ни у ком случају смело рачунати. Поред тога, до нас у Рисан дошли су Даковићев брат Никола и његов рођак Вујадин Вујачић. Ова два врло одана и необично трезвена човека саопштила су нам, да је већ поседнута војском целокупна црногорска граница, и да непримећени не можемо прећи у земљу. »Све што можете, рекли су нам, то је да погинете чим се приближите граници.« Најзад, веровали смо, да кнез ипак неће смети побити људе на основу Рајковићевих исказа, тим пре што нису успели да похватају све који су им били на нишану. Развој доцнијих догађаја показао је да смо се правилно определили. Остали смо у Рисну свега толико, колико је било потребно да видимо како ће поступити Цетиње.

Октобра 23 ухапшен је Стеван Рајковић, а сутрадан су пуштене прве вести о »завери«, да би се доцније прошириле у причу о скованој завери у Београду и на Цетињу, с циљем да

[1] Даковић је био одредио Рад. Поповића, студента, и М. Милићковића, младог и отреситог човека из народа, да пазе на бомбе, нарочито кад он није у Котору. Они су рекли Даковићу да су 21 октобра дуго пили са Рајковићем, који се жалио на малодушност старијих у Народној странци и хвалио се да ће он сам нешто учинити. Даковић мисли да је узео бомбе са знањем ове двојице. Бомбе су биле смештене у стану неког сродника Рајковићевог у предграђу Котора.

се изврши преврат и убије кнез Никола и његов син Мирко, и на престо доведе престолонаследник Данило. Прве вести су објављене двадесет и четири часа после хапшења Рајковићевог на Цетињу. Према томе, Рајковић је један дан носио бомбе по Цетињу, затим их је предао Обласној управи. Овако је поступљено у намери да се добије у времену и припреми одлучни ударац, а нарочито у погледу омладинаца у Боки, за које је требало тражити екстрадицију. Морали су на Цетињу мислити: ако одмах објаве вести о хапшењу Рајковићевом и завери, омладинци ће дознати и успеће да се склоне пре захтева о екстрадицији. Стога су са објављивањем вести о завери чекали двадесет и четири часа; шаљу хитно (24 октобра) Лазара Мијушковића у Котор да код локалних аустриских власти пожури и удеси издавање свих лица, за која је Бечу већ телеграфски јављено. Случај је хтео да уистини не похватају главне оптужене.

Одмах по Лазаревићевом извештају, Даковић је, по заједничкој одлуци, отпутовао за Котор (23 октобра) да види шта се то десило у Котору и како је Рајковић могао узети бомбе. На пристаништу у Котору, по доласку локалног пароброда, Даковића је сачекао Андреја Марковић, студент, који је већ био стигао са Цетиња. Он је одвео Даковића ка Доброти и саопштио му, да је Рајковић предао бомбе црногорским властима, да аустриске власти већ врше претрес у стану где је био Даковић са друговима, и да су лишени слободе студент Поповић и друг му Миличковић. Марковић је склонио Даковића привремено код једног Руса, емигранта, а он је по налогу Даковићевом отпутовао за Рисан и Херцег Нови да обавести у Рисну Божовића и Ђоновића, а у Херцег Новом Новаковића и Војводића. Даковића су после две ноћи његови пријатељи пребацили чамцем у Рисан. Одатле је склоњен у Кривошије, да би убрзо са туђим пасошем прешао у Србију. Готово једновремено са Марковићевим извештајем упао је у стан Божовићев и Ђоновићев истражни судија и полиција. Божовић се извукао са туђим пасошем, а над Ђоновићем је извршен претрес, лишен је слободе, и са Даковићевим зетом Милом Филотићем, виђеним Србином из Рисна, везан одведен у Котор. Предат је иследном судији которског суда, задржан у затвору два дана, и пуштен стога што су код њега нашли

пасош његовог брата, који је у хитњи, при поласку из Београда, био узео место свога. После 24 часа власти су добиле из Беча наредбу да ухапсе и лице са тим исправама. Али је већ било доцкан. Онда кад је стигао налог о хапшењу, Ђоновић је већ био пред Шапцем са руским пасошем Андрије Марковића, који му га је дао у Зеленици. Бегство тројице коловођа дало је други обрт целој афери, и углавном спасло главе најистакнутијим личностима из процеса.

По повратку у Београд Божовић и Ђоновић одмах су ухапшени, а црногорска влада за њих је већ била тражила екстрадицију. Даковић се био склонио код пријатеља у Подрињу. Тако су у београдском затвору чекали на решење питања о екстрадицији свега двојица, означени као коловође. Војводић је из Херцег Новог отпутовао за Црну Гору, где је ухапшен. Новаковић, Р. Поповић, В. Вујачић и Миличковић затворени су у Котору. Они су у которском затвору сачекали завршетак цетињског процеса, затим им је суђено у которском суду. Бранили су их виђени Срби и адвокати др. Рудолф Сарделић и др. Божа Вукотић. Порота их је огласила некривима и пуштени су на слободу. Каква би била одлука да су сви похватани, друго је питање. Према ондашњем интимитету аустриских и црногорских власти пре би се рекло да би били издани, него ослобођени. Колики је био овај интимитет види се по томе, што су аустриске власти допуштале црногорским четама да прелазе у Боку, врше претресе по селима, тражећи Даковића и Ђоновића. Мислили су да су се склонили и то Даковић у Кривошије, а Ђоновић у Паштровиће. Због прелаза црногорских војника и агената у Паштровиће Аустријанци нису чак ни формално протестовали. Учинили су неки протест само за прелазе у Кривошије. Црногорским »извињењем« Аустријанци су се задовољили!

Шуровање аустро-црногорско и толерирање црногорских агената у Боки, временом је толико озловољило бокешке Србе да је њихов орган »Бока« морао подићи глас: »По граду се, вели, скитају неке сумњиве личности, које нијесу ни зашта друго, већ да шпијунирају и којекаквим лажима муфте живе. Град (Котор) просто изгледа са њима заражен. Свуда се вуку не би ли што чули, и онда придајући од свога, којешта преко границе дојавили. Таман онако, како Драшко

прича за Млетке. Обилазе куће, увлаче се свуда. Управо су несносни постали... Читав се град тужи да се од шпијона, који су се овамо довукли, не може више. Прије су се тјерали поштени Црногорци, који су долазили ради зараде, а сад је шпијонима слободно да се амо до миле воље разбацују као да су каква власт...«

У Србији се питање екстрадиције протезало 75 дана. Стално се чекало на обећани оптужни материјал! Кад је најзад нешто послано, влада је затражила мишљење савета правног факултета и Касационог суда. Оба ова висока правна тела дала су мишљење да се на основу послатог материјала види да су оптужени политички кривци, и да као такви не могу бити издани, али да им може бити суђено у Београду ако се поднесу докази о њиховој кривици. Влада је ово мишљење прихватила и известила Цетиње да се екстрадиција не може извршити, али да је готова предати суду све оптужене ако црногорска влада пошаље оптужни материјал. Цетиње се није могло одлучити за процес у Београду из простог разлога, што би се пред једним независним судом лако доказала неоснованост и неистинитост оптужбе. Стога су на Пашићеву владу вршили пресију. Оптуживали су је преко плаћене штампе, па чак и у цетињској Народној скупштини, да је завера скована у Београду са знањем њеним и других србијанских одговорних фактора, и да се неиздавање оптужених цетињском суду мора схватити као саучесништво. Надали су се да ће је тако присилити да попусти. У једном моменту ово питање је ушло у критичну фазу. Пашић се, како је изгледало, колебао. Стога је самосталска опозиција интерпелисала владу у скупштини и изазвала изјаву Пашићеву да се оптужени неће издавати цетињском преком суду, али да ће им бити суђено у Београду. Акта приспела са Цетиња влада је предала истражном судији београдског окружног суда. Судија је расмотрио акта и донео решење да нема места отпочињању кривичне истраге из ових разлога: »Дело из § 87 кривичног закона кнежевине Црне Горе (тј. дело предузећа да владајући кнез или престолонаследник буде убијен, итд.), по законима Краљевине Србије казни се, ако би оно било извршено или покушано; а како се набавка бомби по казненом закону не може сматрати ни као покушај, то се окривље-

ни Тодор Божовић и другови не могу судити за саму радњу око набавке бомби, баш кад би она и потпуно доказана била«. Овим решењем ослобођени су: Божовић, Даковић, Ђоновић, Лазар Божовић, С. Шобајић, Љ. Павић и Мил. Павићевић.

Карактеристично је, да је Томановићева влада била поверила послове екстрадиције, припрему и одабирање материјала, који се слао у Београд и у Аустрију, ондашњем симпатизеру Народне странке, Јанку Спасојевићу!

Пашићевој влади много је било стало до сазнања ко нам је дао бомбе. Стога је Божовића, пре хапшења, позвао министар унутрашњих дела, Настас Петровић, и категорички захтевао да му каже како је дошао до бомби, обећавајући му, ако каже да га неће лишити слободе. У моменту кад сам затворен, скоро истоветан предлог мени је учинио управник града Београда, Милићевић. Обојица смо одбили да кажемо. Ја уистини у овом моменту нисам ни знао. По свој прилици овом резистирању имамо да благодаримо, и ја и Божовић, што смо за свих 75 дана у београдској главњачи били третирани као обични кривци!

Цетиње је пожурило да одмах по открићу афере образује специјални суд и донесе специјални закон. Закону је дато ретроактивно дејство. Овај специјални суд назван је »Књажевски суд за суђење анархистичких злочина«. Закон је добио исто тако звучно име. За претседника суда је наименован Лабуд Гојнић, београдски правник, један од школованих судија у Црној Гори и човек са понајмање развијеном правном свешћу. Он је био исувише личан и пристрасан човек. У кабинету Мијушковићевом био је министар унутрашњих дела.

Из опсежног материјала и полемике онога доба, произлазе ове три важне чињенице: 1 Оптужба и крунски сведоци тврде да су похапшени, у дослуху са омладином и емиграцијом у Београду, спремали преврат и убиство кнежево и принца Мирка, а за рачун српских управних кругова и великосрпске пропаганде. 2 Похапшени и оптужени прваци изјављују, да они ништа нису предузимали противу живота кнежева, као ни за преврат; да у том циљу, уопште, нису имали никаквих веза са омладином, нити су знали шта омладина

ради. 3 Најмлађи оптужени, омладинци и емигранти у Београду, изјављују да су бомбе биле набављене у циљу одбране, и да Србија са целом овом акцијом није имала никакве везе.

Ми који смо знали како су набављене бомбе, ћутали смо о њиховом пореклу и о томе како смо дошли до њих, из простог разлога, што нисмо хтели признати ни један детаљ оптужбе, да не бисмо на тај начин учинили да се поверује и ономе што је саршена неистина. Нисмо хтели да погоршавамо и онако тежак положај наших другова и Србије, коју је званично Цетиње отворено оптуживало као потстрекача и организатора завере. Утолико ће бити потребније, а биће и интересантније, проћи кроз оптужни материјал и материјал добијен анкетом коју смо сами водили током овог времена. Поћи ћемо редом који се намеће самом природом ствари.

Начин истраге

Истрагу над ухапшеним Рајковићем водио је прво Стево Лопичић, загребачки правник, секретар Министарства унутрашњих дела. Он је убрзо утврђен и као главни иследник за све оптужене. На рад му је придодат Саво Радуловић, а нешто доцније и Саво Вулетић, члан Главне контроле. Тако је постала »истражна комисија«. Лопичић је још у почетку добио наредбу да сва саслушања одмах доставља кнезу. Кад је комисија завршила рад, главни иследник је реферисао кнезу да противу оптужених нема скоро ништа, сем »рекла казала« Стевана Рајковића, и да мисли да их пусти. За Рајковића је реферисао да је он једини крив »као анархиста или наговорени клеветник«.

— Па ти би их пустио све? — упитао га је кнез.

— Не што их не бих пустио, него ћу их све пустити осим Рајковића чим списе спроведем Обласној управи, па суд како хоће.

— Немој то сам учињети, рече ми књаз и отпусти ме. И збиља, према нахођењу иследне комисије, били су пуштени на слободу сви осим Рајковића . . .[1]

[1] С. Лопичић: »Цетињска бомбашка афера у вези са Загребачким процесом«, стр. 37. Лопичићево тврђење није тачно уколико се односи на затворене гимназисте. Они су задржани у затвору. Пуштени су били прваци Народне странке.

Основ за истрагу је био исказ Стевана Рајковића. Сви оптужени одрекли су Рајковићеве наводе о комплоту. Од тог момента власти су прибегле уобичајеној пресији у полуварварским балканским срединама. Извесни затвореници су тучени до несвести и присиљавани да признају Рајковићеве оптужбе. Оваква тортура трајала је неколико месеци. Тек кад су изнудили оно што је тражено или било могуће изнудити, престало је физичко злостављање несрећних жртава. За карактеристику ових мучења да напоменемо, да су затворенике, на које су се били нарочито окомили, затварали у једну пећину до цетињског манастира, у коју је, у сезони великих киша, провирала вода. Црногорци је називају »ладницом« или »гувернадурицом«. Овај други назив су јој дали, што је у њој затворен и мучен последњи гувернадур. Она је уистини хладница. Хладна је и зими и лети. У њој су држани оковани сужњи у гвожђа тешка од 12—18 кг., и тучени док би признали што се тражило од њих.[1] Каткад су ноћу извођени из затвора са гробљанским алатом као да су вођени на губилиште.[2]

Нарочита пресија је вршена над затвореним гимназистима. Од њих су прво добијена извесна признања. Затим су злостављани сељаци и старац Ћулафић. Тако су иследници испословали да оптужени постану своји сопствени тужиоци и тужиоци својих другова. Понајвише су злостављани гимназисти: Дамјановић, Ђоновић и Контић, затим Никола Дако-

---

[1] У »гувернадурицу« су затварани гимназисти: Дамјановић и Ђоновић, и тежак Вучуровић. Ђоновић је у њој издржао више од месец дана, и покушао бегство. Разоружао је стражара, измакао, али га је ухватила војска.

Тучени су, поред гимназиста, скоро сви затворени сељаци, затим Васо Ћулафић, Ђуро Војводић, Блажо Ђукановић (садањи генерал југословенске војске) и Никола Даковић.

[2] Ова врста пресије вршена је над гимназистима: Владимиром братом Лазара Дамјановића, Душаном Ђоновићем. Иследник Лопичић у својој књижици, опет, износи, да му је једнога дана, сав узбуђен, рекао Блажо Букановић како му је Шпиро Поповић саопштио да ће сутрадан бити стрељан. Поповић је долазио у апсану да туче затворенике. Лопичић каже да је овај случај саопштио кнезу, и да му је кнез рекао: »Немој од тога правити питање, то су неки хтјели да се јачим поступком приморају на признање, али се неће више то чињети!«

Шпиро Поповић онда није био никаква иследна власт по овој афери.

вић и поручник Ђукановић. Од Дамјановића је тражено да објасни Божовићево писмо Даковићу, односно да призна да је омладина била спремна да диже револуцију. Ђоновића и Контића Рајковић је оптужио да су долазили у Котор Даковићу, да су се са њим договарали како ће побити бомбама кнеза и његову породицу, и да им је Даковић дао писмо за Милоша Ивановића, с којим је био у договору. Никола Даковић је злостављан да призна да је бомбе пренео и слао Ђукановићу у Никшић, а овај да их је примио од Даковића. Према истражним списима види се, да се тортуром успело да се од гимназисте Контића ишчупају нека признања, која су повукла »признања« других гимназијалаца. То је унело само већу забуну. На претресу сви су они порицали ове исказе и казали да су на њих присиљени. За насиља су оптуживали иследнике.

На насиља су се жалили и други оптужени. Црногорско частољубље и сујета, великом броју ових жртава запушили су уста да о томе не говоре на јавном претресу. На изјаве оптужених о тортури, претседник је налазио да је довољно да их упита, да ли су мучени откад су пред судом! Изјаве о мучењу нису утицале на претседника, као што нису утицале ни на пресуду суда. Суд је био глув на све ове жалбе, и на све аргументе оптужених. Рајковићеви, а доцније и Настићеви, искази сматрани су као апсолутна истина, а све друго као вешто срочена и измишљена одбрана оптужених.

О начину истраге даје интересантну слику иследник Лопичић у својој већ поменутој брошури. Он каже, да су сви запионици одмах ношени кнезу, да су у двору држани читави савети и одатле упућивана истрага. Као ревносне и вечне сараднике кнежеве помиње: престолонаследника Данила, који на једном таквом скупу каже: »Нијесу ово, тата, Црногорци, но је ово Никола Пашић и наш зет (краљ Петар), који хоће да нас се ослободе ...« — Затим, Лазар Мијушковић, Јанко Вукотић, Мирко Мијушковић, Саво Вулетић, Јово Поповић и Милош Живковић.[1] Чланови кабинета поготову су били присутни. Овај савет је дириговао истрагом. Како је дирогована може се видети и из ове Лопичићеве белешке: »У јутро, 24

[1] Већина ових саветника, а са њима и сердар Вукотић, били су живи кад је Лопичић публиковао своју брошуру. Колико ми је познато, ни један од њих није ни покушао да је демантује.

октобра, дошао сам у Обласну управу око 7 часова, и већ сердар Јанко изађе из собе Рајковићеве, сврати код мене и рече ми: »Стутњио сам му га скитачу; ти с њим једнако лијепо, и све ће казати и свакога ко је уплетен у ову работу«. Ово »стутњавање« сердарево није се десило 24 већ негде почетком новембра. Рајковић је прво држан 5—6 дана у Обласној управи, и када је иследник постао незадовољан његовим дотадашњим исказима, везан је и ноћу спроведен војном ескортом (са 24 наредника) у апсану, окован и бачен у ћелију самицу. Ту је три дана држан без хране, и онда сломљен глађу и страхом за живот доведен на саслушање у Обласну управу где су тада били заједно сердар Јанко и иследник. Том приликом му је »стутњио« сердар, и после заплашивања наредио да се Рајковић раскује и нахрани. После тога настају »допуне« у његовим исказима и помињање нових личности. Тога дана сердар даје Лопичићу и списак личности, противу којих треба повести истрагу.[1] Свакојако, посета сердарева Рајковићу није без икакве везе са овим списком, као што није и са измењеним Рајковићевим исказом.

Овај млади типографски радник понет психозом оних дана ушао је у једну рискантну авантуру, и тек кад је уха-

---

[1] Сердар Јанко предаје Лопичићу, како је он то објавио у својој брошури, овај списак лица над којима треба повести истрагу: Стеван Рајковић, Ђуро К. Војводић, Васо Р. Ћулафић, Јован Миловић — Баило, Крсто А. Миловић, Сава А. Даковић, Никола Акимов Даковић, Блажо М. Букановић, Андрија Пантовић, Мијат М. Ћулафић, Марко В. Ћулафић, Аким Даковић, др. Милован Марушић, Михаило Ивановић, Митар Вукчевић, Марко Радуловић, Спасоје Пилетић, Гаврило Церовић, Миливоје Никчевић, Војин Церовић, Алекса Мартиновић, Блажо М. Радифковић, Михаило Јовановић, Андрија Јовановић, Мирко А. Даковић, Марко Суботић, Блажо Т. Даковић, Душан И. Ђоновић, Михаило И. Ђоновић, Мирко В. Беговић, Мило С. Прља, Саво Прља, Саво Вукчевић, Јокица М. Грујичић, Милисав Љепава, Војин Љепава, Ђорђије Контић, Михаило Матановић, Лабуд Рогановић, Вукота Пантовић, Миљан Ивовић, Митар Ђуровић, Саво Ђурашковић, Андрија Ђ. Миловић, Јагош Радовић, Иво Ђоновић, госпође: Лина Радовић, Анђе М. Јовановић и Јаница Ивковић. Ова лица су била у земљи. Изван земље су: Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђоновић, Петар Новаковић, Симо Шобајић, др. Филип Лазаревић, Вујадин Вујачић, Мило Д. Филотић, Јово Ж. Лазаревић, Милија Павићевић, Андрија Радовић, Јован Томашевић, Јован Кажић, Глигорије Вукчевић, Никола Вукотић и Илија Ивковић (фарбарски радник).

плашен постао је свестан целокупне тежине свога положаја. И да би спасао своју главу, јер му се, како сам каже, »није умирало у 21 години живота«, — постао је мекан на сугестије иследника и неотпоран на њихова застрашивања. Користио је своју добру меморију и причао разговоре, које је чуо у Београду или Котору, а иследници су им опет дали смер који им је конвенирао. Потсетио се и свих личности које су долазиле до Даковића у Котор или у разговорима у Београду или Котору помињане у вези са политичком или евентуалном револуционарном акцијом у земљи.

Мотивација оптужбе

Кад је изгласан закон о ванредном суду и овај формиран, одређени су судски иследници: Јанко Дрљевић и Павле Вујисић. Отада они воде истрагу и најзад на основу материјала покупљеног и изнуђеног на свиреп начин, подносе преком суду овако мотивисану оптужницу:

Познато је, да почетак уставног и парламентарног живота мање више код свих народа преживљује »дјетиње болијести«, које остављају за собом чешће врло осјетљивих трагова у даљем развитку државног живота. И несумњиво је редовито потребан велики квантум државничке мудрости, да се у тако осјетљивим почетцима сачува држава од ерупција, које без разборитих превенција могу бити не само кобне по културну, економску, просвјетну и политичку будућност народа, него довести у питање и саму егзистенцију државе. Несумњиво је, да, чешће разуздана теорија — ма како била по својој конструкцији савршена и формално-логички коректна — пресађена у свом крајњем резултату на територију културно заостале државе, чија се политичка организација темељи на племенском принципу, без разборите увиђавности нужно доводи до политичких експлозија, за којима понајчешће остају у рушевинама, у праху и пепелу, резултати напора и крваве борбе читавих генерација. Да, почетком уставног и парламентарног живота сваки се народ поставља у положај полагања испита политичке зрелости, па смо у такав положај постављени и ми мудрошћу и државничким генијем

узвишеног нам суверена, Њ. Кр. Височанства Књаза Господара.

И док је сваки родољубиви Србин морао гледати у Уставу услове новога, савременога живота, подлогу срећније и славније будућности Пријестола, народа и Домовине, дотле је несумњиво сваки познавалац уставне и парламентарне историје других народа био спреман на ексцесе, који ће скретати из колотечине уставно и парламентарно дозвољеног. Али, да ће се наћи изрода, који ће бити спремни уништити Пријесто, чије су традиције не само нераздруживо испреплијетане са историјом Црне Горе, него и излазна тачка њених најсветлијих момената (!), није се могао нико надати. Да ће се наћи измета, који ће бити спремни дићи руку на оно, што је сваком Црногорцу свето, на славом наше прошлости, тековинама садашњости и солидним темељима срећније будућности, освјештану лојалност црногорског народа према узвишеном Пријестолу, није могао ни најумнији предвиђети. Па ипак пред нама стоји — Промислом Свевишњега осујећени — паклени план и с њим морамо рачунати. Са ужасом стојимо пред фактом и с болом у души констатујемо, да је одвратна основа изграђена на територији братске нам краљевине.

Славни суде! Српски народ још увијек стоји пред неријешеним националним питањем и свако поткопавање наше снаге ма у ком правцу, свако стварање забуне у нашијем редовима значи спречавање правилног и праведног ријешења тога питања, значи уништавање услова наше народне будућности. Само народи политички уједињени и културно снажни имају времена за социјално-политичке експерименте; али код нас је и најмања брзоплетост у том правцу негација наших народних идеала, атентат на нашу завјетну мисао. Далеко је од нас и помисао, ма и за часак поставити се на становиште негације грађанско-правне сфере и политичких права појединаца у смислу модерне државно-правне науке, али баш за то сматрамо националним издајством дизање руку на човјека, чије су традиције наш понос, чији је рад наша снага, а државничка мудрост и пјесничком сентименталношћу проткани родољубиви геније извор наших нада у будућност. Јест, у данима племенске несређености, националне потиштености,

културне и економске заосталости, доћи на помисао рушења Пријестола, у којем је сконцентрисана наша међународна вриједност и услови наше унутрашње сређености и напретка, може само покварена, болесна амбиција и плаћеништво.

Али и без обзира на кобне политичке посљедице, које би неминовно наступиле, да је — не дај Боже — успио издајнички план, није могао нико, ко познаје провербијалну вјерност црногорску према узвишеном Пријестолу, ни у сну помислити, да ће Црногорка родити и млијеком својих напаћених груди одхранити одроде; па ипак стојимо пред страховитом јавом и с њом морамо рачунати.

Славни суде! Дана 22 октобра 1907 г. Стеван Рајковић, штампарски радник, донио је бомбе на Цетиње. 23 октобра ухваћен је од полиције и затворен. Кашње је ухваћен у Васојевићима, на турској граници, Васо Ћулафић с бомбама,[1] које је као и Рајковић донио из Биограда. Проведеним извиђењем констатовано је, да су Рајковић и Ћулафић чланови завјереничког комплота створеног у сврху преврата у Црној Гори, т.ј. противу Његовог Кр. Височанства Књаза Господара, чланова Владалачког Дома и постојећег устава, као и ниже наведене особе, противу којих у смислу чл. 5 »Закон о устројству суда за суђење анархистичких злочина« подносимо доље потписани томе суду шљедећу оптужбу. Наређани су прво 31 оптужени, који се налазе у рукама суда, а затим 21 у контумацији.[2] За њих је тражена максимална казна.

[1] *Васо Ћулафић није ухваћен на црногорској граници,* већ је Радомир Вешовић са једним одредом војника прешао дубље на турску територију и ухватио Ћулафића.

[2] У рукама суда били су ови оптужени: Стеван Рајковић, штампарски радник; Васо Ћулафић, бивши племенски капетан и народни посланик; Ђуро Војводић, правник; Марко В. Ћулафић, тежак; Мијат М. Ћулафић, тежак; Илија Миљанов Ћулафић, тежак; Андрија Пантовић, тежак; Милосав Раичевић, в.д. претседника Обласног суда; Ђорђије Контић, гимназиста (IV р.); Душан и Михаило Бошковићи гимназисти (V р.); Милисав Љепава и Мирко Беговић, гимназисти (VI р.); Милош Ивановић в.д. секретара Главне контроле; Блажо Радифковић, типограф; Михаило Јовановић, гостионичар; Никола Акимов Даковић, трговац; Аким Даковић, капетан у пензији; Крсто А. Миловић и Сава Даковић, тежаци; Блажо Букановић, поручник; Петар Ђ. Церовић, поседник; Јован П. Миловић-Баило, тежак; Гаврило Церовић, Митар Ђуровић и Михаило Ивановић, бивши министри; Спасоје Пилетић, секретар Мини-

Ова интересантна оптужба, која тражи главе свих оптужених, и својим политичким и правним делом баца чудну светлост на менталитет људи онога доба, смеша је притворства и незнања. Делом је наивна до детињскога, а делом претенциозна до смешнога. Изгледа да је дело више руку, подједнако незналица и претенциозних примитиваца. Сваки је на њу утиснуо свој печат, почињући од књаза песника, преко »теоретичара« Гојнића, па до недоученог Вујисића. Не би се могло рећи, да се у њој не назире и трунка речитости чевскога сердара, бар колико и правно знање оног обеучeног морачког правника. А сви они заједно направили су је једном од најчудеснијих литерарних творевина из доба »дуге владавине кнеза песника!« Он је умео, кад се историски посматра, да се у току своје дуге владавине премеће испред руских царева, аустриског ћесара, турских султана и србијанских кнежева. Умео је да пише стихове и за историју држи беседе које брекћу од патриотизма, а у исто време да се увија пред бечким ћесаром и премеће до директне штете српским интересима.

Бечки архив је чудна збирка »патриотских« предлога кнеза Црне Горе! Он је до краја прошлога века отворен и познато је много од онога што је деценијама скривао. Ускоро ће бити отворен и за ово доцније доба. Тада ће се тек видети права вредност Николиних патриотских тирада. Као по правилу, ни он, ни његови ученици, не заборављају српство чак и онда, кад интензивно раде противу његових битних интереса. Например: кад говоре да »српски народ стоји пред неријешеним националним питањем и свако поткопавање наше

старства правде; Митар Вукчевић, судија обласног суда; др. Милован Марушић, лекар; Владимир Дамјановић, гимназиста (V р.); Никола Стругар, тежак.

У контумацији: Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђоновић, Петар Новаковић, Радоња Поповић, студенти; Симо Шобајић, трговац и народни посланик; Љубомир Павић, трг.; Перо Врбица, бивши чин. Мин. финансија; Лазар Божовић, управник школа; Андрија Радовић, претседник владе (ступао на сам претрес); Бајо Гардашевић, бивши члан Великог суда; Милија Павићевић, чиновник Главне контроле; Сава Ђурашковић, народни посланик; Никола Мартиновић, студент технике; Вујадин Вујачић, бивши капет. писар; Милутин С. Миличковић, тежак; Лазар Дамјановић, свршени правник; Јован Томашевић, Јован Кажић и Григорије Вукчевић, гимназисти и Јован Лазаревић, типограф.

снаге, ма у ком правцу« да значи, »спречавање правилног и праведног ријешења« његовог, они изводе пред преки суд људе, чија је највећа кривица што су симпатизери Србије и њене демократије, или како их они и њихова плаћена штампа зову »агенти и плаћеници србијански«. Без зазора говоре о српском питању и о потреби његовог праведног решења, а као из рукава сипају оптужбе на Србију приказујући је као бунџију и револуционара! Труде се што боље могу, да оправдају омиљену аустриску тезу, и разбију слогу две српске државе. Чак доводе пред свој преки суд једнога бечког агента, који ће им »посведочити«, да је у раду противу црногорске династије компромитован и наследник престола у Србији! Мудри претседник суда не налази за потребно да једним гестом или речју прекине монструозну оптужбу, бар уколико се тиче унука Господарева, или се десолидарише од ње, и изазива прекид односа са Србијом. Напротив, са задовољством слуша дуга причања аустриског агента Настића како су рођаци краља Петра дали бомбе црногорским револуционарима, а престолонаследник Ђорђе потребна новчана средства. Да ли је ово био пут да се очува »морална снага« Срба? Зацело оних дана на Цетињу нису на то помишљали, као што нису мислили да онаквим нападима играју на аустриску карту, која је тражила претекст да уништи Србију и подјарми цео српски народ!

Ово неодољиво изазива сећање на »патриотску« исповест кнежеву далматинском намеснику Мамули (1863): »Ја не знам зашто моји претци нису на то помислили да се ставе под нарочиту заштиту Аустрије. Што се мене тиче, ја сам се уверио да ни једна друга велика сила не може бити Црној Гори толико корисна колико Аустрија, и ја сам, у интересу мога народа, одлучио да затражим формални протекторат Аустрије над Црном Гором...« Или нешто доцније на изјаву барону Родићу, такође далматинском намеснику (април 1872): Да му је (кнезу) Србија понудила савез, узимајући на себе да му уреди и оружа војску, али да је он предлог одсудно одбио, тако рећи са гнушањем. Одбио га је стога, што се »уверио« да Србији »овакав уговор треба само зато, да њиме врши

пресију на Порту, те да ова уступи Србији на администрацију Босну и Херцеговину, што би у ствари била анексија«.[1]

У истом патриотском духу кнез песник (1877) денунцира Србију аустриском дипломатском агенту, пуковнику Темелу: »Србија, вели кнез, сваки дан све више ради на томе да приграби Босну и Херцеговину«, и већ је, »приликом закључења мира са Турском, са њом закључила тајни уговор, који би при првој прилици предао Србији босанске земље«. Он се, каже, ових земаља одрекао, и не допушта да их може Србија узети. Овом аустриском претставнику каже још »у најпрецизнијој форми«, да не само неће захтевати да му се уступе Зупци — Суторина (бедни делић херцеговачких земаља), »него да он, из обзира према Аустроугарској, не би примио ни понуду да му се те две онклаве уступе«, чак и ако би му се Порта сама понудила! (Душе ваља, оног земана није се паметније говорило ни из Београда. Милан се утркивао са Николом и причао да до његове главе неће допустити да неко други — мислећи на Николу — заузме Херцеговину!).

Ономе који је давао овакве изјаве, не смета да у оптужницу државних тужилаца преког суда једновремено говори о скованој завери у Србији, о нерешеном српском питању, и даје лекције о слабљењу снага за његово праведно решење! Али ни то није једина контрадикција и политичка бесмислица оптужбе. Њени чудни писци без зазора кажу, да је њихов господар »извор нада у бољу будућност«, и да је у њему »сконцентрисана наша међународна вриједност . . .« Ове наде и ова вредност свирепо изгледају после њихове тврдње да »разуздане теорије (мисле на демократске), пресађене на територију културно заостале државе«, могу »без разборите увиђавности«, претворити у »прах и пепео резултате напора и крваве борбе читавих генерација!«

После скоро пола века Николине владавине и судије његовог преког суда признају, да је земља остала некултурна. Зато, ваљда, налазе, да вековне борбе Црногораца, њихова ванредна кураж и интелектуалне способности, њихов патриотизам, па чак и »провербијална верност«, не уливају неке нарочите наде за будућност, нити претстављају какав значај

[1] Др. В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, стр. 205, 347, 411.

у међународним односима! Кнез и само кнез, нада је и вредност, макар се о земљи и после пола века његове владавине морало рећи, да је недовољно културна и рђаво организована!

Оних дана су на Цетињу били заборавили, да је мало познатих земаља које су сами народи упропастили, као што је пропалих најмање да их нису неспособни управљачи докрајчили.

Крунски сведоци

Бомбашка афера је битно политички процес. Као такав није се могао обићи без крунских сведока. У овом случају крунски сведоци били су: Стеван Рајковић[1] и Ђорђе Настић. Први је то постао силом прилика, други је подметнут. Таква је уосталом судбина свих процеса онога доба, који су стварани да би се преко њих постигли политички циљеви. Ова афера је политички процес и по томе, што иследник није имао слободу акције, већ је истрага вођена по директивама са скупова у двору, у вези са посведневним посетама аустриског и бугарског посланика на Цетињу министру претседнику. О томе пружа интересантне податке и иследник Лопичић, у већ поменутој својој брошури. А то се уосталом зна и из других извора.

Стеван Рајковић

Овај млади типографски радник, који је у једном моменту, понет општим расположењем, пришао револуционарној омладини, по доласку у Котор слан је од Даковића на Цетиње као курир (16 октобра). Са Цетиња се враћа 18, а 21 пред вече узима из Котора бомбе без знања Даковићевог и носи их на Цетиње. По свему изгледа да их је узео са знањем студената Поповића и Миличковића, које је Даковић био одредио да, у заједници са њим, пазе на бомбе. Ови млади људи као да су мислили да треба да учине, сами на своју руку, какав потхват, пошто вођство Народне странке није показало ни најмање воље да се умеша у овакве послове. Понети младошћу и несхватањем значаја свога потхвата, договорили су се да Рајковић однесе бомбе и предузме штогод

[1] Рајковић се у доцнијем животу (у ратовима, окупацији и уједињењу) држао национално исправно и коректно.

на Цетињу. Шта би све урадили са њима, ни сами нису знали. Зависило је од Рајковићеве вештине и пријема на који наиђе код радништва и школске младежи.

Рајковић, онда понет општом револуционарном психозом, и задојен мржњом на претставнике режима, чије је вандализме видео у Никшићу приликом демолирања штампарије, у којој је био метер листа, разбијања и пљачкања приватних радњи извесних опозиционара, окуражио се и однео бомбе са намером да их у заједници са радништвом и неким гимназијалцима употреби. Да би их сигурније пренео, придобио је за своју акцију кочијаша Перишу Ђурковића, свога земљака. Овај их је својим колима пренео на Цетиње. На граници црногорско-аустриској није вршен детаљни преглед кола и тако су Рајковић, Ђурковић и бомбе без инцидената стигли на Цетиње. Чим се обрео на Цетињу, позвао је гимназисту Душана Ђоновића и Блажа Радифковића типографског радника. Радифковић је до њега дошао раније, узео бомбе и имао намеру да их склони у хотел Михаила Јовановића. Овај је одбио да их прими, стога их Радифковић склања у радничку читаоницу. О томе је известио Рајковића, који је опет са своје стране покушао да их склони или преда коме од људи који би пристали на рад с њим. Он је од свих људи којима се обратио био хладно примљен, и није наишао ни на какав одзив. С друге стране, од првог момента кад се вратио из Котора, пао је у очи полицији, и она га је ставила под присмотру. Полицији је изгледало сумњиво да се један беспослени типографски радник шећка од Котора до Цетиња.

Бомбе су остале у радничкој читаоници до 23 октобра. Тога дана Рајковић се решио да их узме, са њима пређе границу у правцу Будве и поврати их у Котор. Пре него што је 23 изјутра изашао из Цетиња са својим бомбама срео га је шеф цетињске полиције и позвао у полициску управу. Он се препао, осетио се изгубљен и моментално решио да се јави министру унутрашњих дела и преда му бомбе. То је, како му је синуло у памет, био једини начин да спасе главу. Казао је шефу да иде код министра којему се већ јавио. Овај га је допратио до министровог стана. Министар је примио Рајковића, саслушао и са шефом упутио да сам однесе бомбе у управу

полиције. Рајковић се тако са пакетом бомби обрео у полицији. Тамо га примају, саслушавају и пре подне пуштају на слободу.

Рајковић у страху за живот предлаже полицији да ступи у везу са опозиционарима, да покуша да преваром доведе којега од саучесника из Котора, и открије још штогод. Мислио је да на тај начин изманеврише полицију и побегне. То му није испало за руком. Полиција га од момента предаје бомби није испуштала из вида. А пустили су га на слободу по прилици дотле, док се влада споразумела са кнезом кога ће све затворити и оптужити, а нарочито да добију у времену и одмах затраже екстрадицију личности, које су биле на аустриској територији. Бојали су се, ако одмах затворе Рајковића, да ће то завереници дознати преко својих [illegible] и склонити се испред аустриских власти. Тако би им плен умакао.

Октобра 23 пред вече власти хапсе Рајковића и 24 објављују да су открили заверу против живота кнежева и његовог сина Мирка. Рајковића с једне стране плаше да ће га стрељати, а с друге, опет, обећавају да му неће бити ништа ако све каже и открије. Саме власти му дају сугестију, кога и како да оптужи. Он још млад, неук, страхом сасвим деморалисан, прво говори о људима ван земље и тек после десетак дана о онима у земљи. Најзад пише »исповести«, прича разговоре које је имао са свим људима до којих је дошао, нарочито разговоре са Даковићем, Божовићем и Новаковићем. Највећим делом ови разговори су приче незадовољних опозиционара, а делом су нетачне. Из свих тих разговора и прича излази, да су девет завереника, све вођи Народне странке, негде под јесен, на неком састанку одржаном у цетињском парку или како се у оптужби каже »Романовој ливади«, одлучили да се разиђу по племенима, подигну револуцију, збаце или убију кнеза Николу и његовог млађег сина Мирка, и прогласе престолонаследника Данила кнезом Црне Горе. На тај начин би се извела радикална промена режима. Да би то сигурније извели, овлашћују Даковића и Новаковића да набаве ручне гранате и позову омладину из Београда да им дође у помоћ.

Даковић и Новаковић одлазе са Цетиња. Први остаје

као веза у Котору, а други одлази за Београд да изврши мисију. У Београду овај поклисар скоро јавно окупља омладину и емиграцију, саопштава им поруку, и са Божовићем и Ђоновићем даље организује ствар. Божовић набавља бомбе. Један део дају бившем посланику Ђулафићу да их однесе на источну границу земље и преда бившем министру Раичевићу. Остатак носе Божовић, Војводић и Рајковић на западну границу да их, по споразуму са Даковићем, пошаљу у земљу својим пријатељима. Новаковић остаје још неколико дана у Београду, да сачека упутства за прављење паклених машина или како их на Цетињу зову »великих бомби«. У Боки се држе конференције и дискутује о употреби овога материјала. Траже се везе са првацима у земљи; у Котору, опет, свакодневно се држе договори, све док Рајковић неовлашћено и изненада не узима и преноси бомбе на Цетиње.

Разговоре које је водио, било у Београду било у Котору, Рајковић износи у својој »исповести«, иследник им даје смер који се жели на Цетињу, а који највећим делом нису имали.[1] Све што је он чуо по кафанама и јавним локалима стављено је у службу комплота. Природно је, да емигранти и незадовољници не крчме речи. На бази ових разговора и искиданих фраза покупљених с брда с дола, а изнетих у саслушањима и »исповестима« Рајковићевим, цетињска влада затвара »завереника« до којих је могла доћи и организује цетињски процес.

На основу Рајковићевих исказа да је чуо од Новаковића и Даковића да је завера скована на Цетињу, да су је створили прваци Народне странке са Даковићем, и да је омладина набављајући и доносећи бомбе постала помагач и саучесник, — води се даља истрага. На овој основи водила се истрага све дотле, док се није појавио други крунски сведок, Ђорђе Настић (јануара 1908).

Ђорђе Настић

Трогуби крунски сведок (црногорско-аустро-мађарски) Настић окреће основу процеса. Он се, како је изјавио на процесу, »разочарао« у србијанске патриотске кругове око

[1] У заверeничке сврхе изнет је чак и разговор при пићу емигранта Шобајића. Он сам каже да је Шобајић био »весео« кад му је једном приликом рекао: »Мене је књаз осудио на смрт, али и ја њега!«

»Словенског Југа« и прекинуо с њима. Посумњао је и да су ручне гранате које је видео, чак како каже и правио, у Крагујевцу, намењене за Црну Гору. Па пошто је то било штетно за српске интересе, то је као патриота раскинуо са тако непатриотским србијанским круговима. До ове сумње је, опет, дошао на основу писања српске штампе против кнеза Николе и његовог опресивног режима, а нарочито писања »Словенског Југа«. Он изричио није чуо ни од кога ништа, нарочито не од црногорске омладине, с којом није имао никакве везе. Открио је то интуицијом и, за њега сумњивим, држањем капетана Јакова Ненадовића и уредника »Словенског Југа« Љубе Јовановића-Чупе. Тако разочаран прелази у Земун и своју сумњу саопштава црногорском тајном агенту Николи Јовићевићу (16 септембра), равно петнаест дана пре него што је међу омладином било речи о бомбама. После тог саопштења одлази у Сарајево, одатле на Цетиње да види бомбе и да их препозна (то је његова прва шетња до Цетиња). Отада настају преговори са цетињском владом, преко сердара Вукотића и самог Томановића, да се и Настић јави као сведок у цетињском процесу, пошто је у цетињским бомбама »препознао« оне које је правио у Крагујевцу.

Преговори се прилично развлаче, свакако из новчаних разлога. Настић позива сердара на договор у Сарајево. Овај не одлази. Углављује се договор у Зеленици, и Цетиње шаље на састанак Стева Лопичића, иследника и в. д. начелника Министарства унутрашњих послова. Изасланику Лопичићу сердар даје упуства: »То је наш човјек, који нам много вриједи, лијепо с њим, вазда кратак, и да види да смо му захвални . . .« На овом састанку ствар није решена. 300 круна које му је однео Лопичић, поред оних 600 које су му дате преко агента Јовићевића, била је ситна пара. Нешто доцније иде на Цетиње Настићев сотрудник Сима Јовановић. Но ни он није окончао новчано питање. Стога се, по својој прилици, отшетала до Цетиња и г-ђа Лазе Димитријевића, који је патронирао целој овој акцији. Тада је, изгледа, пазар довршен. Настић се јавља као крунски сведок и депонује свој исказ, 7 јуна 1908. Углавном сведочи: 1 Да су бомбе израђене у Војнотехничком заводу у Крагујевцу по поруџи капетана Јакова Ненадовића, рођака краља Петра (а зета војводе Ђуре

Петровића, рођака кнеза Николе). 2 Да је у »Словенском Југу« скована завера противу кнеза Николе, и да су бомбе намењене за ту сврху. 3 Да је новац за финансирање овога посла дао принц Ђорђе (ондашњи наследник престола). 4 Да је црногорска омладина само извршилац ове »паклене замисли«. Бомбе је он сам пренео из Крагујевца у Беорад и сместио у просторије »Словенског Југа«, како је то рекао на претресу.

Према овом Настићевом исказу, састанак вођства Народне странке на »Романовој ливади« и њихова конспирација падају у царство фантазије. Вођи у најгорем случају могу бити само саучесници омладинске, односно београдске, завере, ако би се утврдило да су знали за њу и пристали на сарадњу. Тако се основица завере окренула: место, по Рајковићу, да јој буде зачетак на Цетињу, а саучесници у Београду, по Настићу је инспирација и зачетак у Београду, а саучесници могу бити на Цетињу. И то, зачетници и инспиратори су краљеви рођаци, официри на служби у двору, присни пријатељи династије, чак и краљевски принчеви! Омладина и Црногорци су само агенти и извршиоци. Њиховој борби даје се тип династичког прогоњења и најамништва. Сасвим оно, што је онда требало кнезу и званичној Црној Гори, а нарочито Аустрији.

Рајковићеви искази још и могу имати некога основа. Виолентни црногорски тип могао је доћи на идеју да се освети за насиља. Настићеви не могу ни у ком случају. Немогуће је претпоставити да би србијански принчеви улазили у комплоте противу ма које династије, а најмање противу оне, за коју их вежу крвне везе; још мање, да би им црногорска омладина послужила за те сврхе. Вођи ондашње црногорске омладине у Београду највише су нагињали републиканству; уколико нису, били су врло индиферентни према династичким интересима. Ни у ком случају нису мислили на интересе династија, нити их је ма која династија или њен интерес руководио у раду.

Настић је био обичан (бошњачки) агент провокатор, послан у Београд да за рачун Аустрије ради са босанском и југословенском омладином и да је, по својој прилици, увуче у какав рад, који би компромитовао Србију и виђене људе на словен-

ском југу. То се нарочито види из преписке Настићеве са капетаном Михаелом Форнером, шефом обавештајне службе у Сарајеву. Овај послодавац пише Настићу: »Пошаљите ми саставак који садржава конкретна дата (име, вријеме, мјесто, висину износа, посредника) о људима који стоје иза леђа »Србобрану«, »Народу«, »Мусавату«. Ви ме сигурно разумијете. Не наваћам хотимице имена. Нарочито је занимљиво, што (за кога, кроз и од кога) за споменуте листове и њихове ступове из Србије долази. Очекујем такође од вас неке податке о изборној агитацији (13-4 градски избори) у Сарајеву«.

Са Црногорцима Настић није имао никаквих веза.[1] Вероватно, да му је тек при крају боравка наређено да се заинтересује и Црногорцима. То би могло бити тек после кнежевог пута у Беч. Вероватно стога и долази на »идеју« да је спремљен комплот противу кнеза, и да су бомбе, које је видео или могао видети у Крагујевцу, намењене на те сврхе. И зато тек септембра долази у везу са црногорским агентом Јовићевићем и саопштава му о завери. Бечкој влади је било најзгодније отпочети компромитовање Србије преко Црне Горе, па тек онда открити комплоте и афере противу сигурности и интегритета царевине. Пре него што би се уништила Србија, на шта се оних дана у Бечу озбиљно мислило, требало ју је преко разних процеса приказати као неуморног бунџију и сејача револуционарних идеја свуда унаоколо. Оваквим аустриским намерама једино се логично може објаснити Настићево »разочарење« са Србијанцима и његова »патриотска« намера да спасе кнеза Црне Горе од бунџија и револуционара србијанских и »издајника« црногорских!

Карактеристично је у изјави овог крунског сведока, да он каже да је завера у Београду скована још фебруара месеца, док Рајковић тврди да је чуо од Новаковића да су први разговори о завери поведени на Романовој ливади негде септембра месеца, а у Београду тек око првог октобра. Колико је апсурдно Настићево тврђење види се и из тога, што је у фебруару и марту још била на влади Народна странка. Немогуће је претпоставити, да су чланови владе и њихове

[1] Др. Душан Поповић, бранилац Срба-велеиздајника у загребачком процесу, каже: »Мени је Настић изричио рекао, да не познаје Даковића, ни Ђулафића, ни све остале, који су били оптужени на Цетињу«.

присталице стварали завере противу себе самих. Зашто би им завера и преврат кад је власт у њиховим рукама? Нарочито нашта би им служиле бомбе, чак да су се били решили да изврше преврат? У Црној Гори је постојала милиција. Народ је био наоружан. И да је влада или вођство, које је неоспорно имало већину народа за собом, и поврх тога држало власт, хтело вршити преврате, то је могло кад већ има власт, извршити преврат и без употребе бомби.

Мистификације Цетиња са завером скованом у Београду, уистини почињу од фебруара месеца. Кнез Никола је у фебруару говорио са својим претседником владе Радовићем, да се у Београду спрема нешто страшно противу Црне Горе. Радовић тражи од кнеза да му каже шта се то спрема како би известио Пашића и умолио га да спречи. Кнез му одговара: »Рећи ћу ти кад буде вријеме!«[1] Овај разговор се временски чудно поклапа са одласком Ђорђа Настића за Крагујевац. Јаша Ненадовић га шаље у Крагујевац, и не каже му зашта ће им гранате које треба да донесе. Он се довија, извештава Беч, а овај по својој прилици кнеза. Кад би информација била од домаћих агената, кнез би сигурно саопштио своме претседнику владе њен извор. Зашто би крио домаћег достављача?

У мају претседник Томановић добија анонимну доставу о припремама за револуцију. Позива Радовића, саопштава му то, и моли га да не диже револуцију.[2] Ова достава пада у време кнежевог пута за Беч. Она се, опет, временски поклапа са првим Настићевим »разочарењем«, после разговора са капетаном Ненадовићем и Љубом Јовановићем.

Ако би се поклонила икаква пажња Настићевој сведоџби и овим мистификацијама које су имале да привуку Црну Гору на другу страну, изашло би: да се у Београду нешто спремало противу кнеза и Црне Горе, али да за то није знао ни један Црногорац, било у Београду било у Црној Гори. А то је и немогуће и апсурдно. Спремати нешто противу режима и политичког поретка у једној земљи, а без знања ма кога од активних политичких радника, савршено је немогуће.

---

[1], [2] Саопштио ми г. Андрија Радовић.

Контрадикције у цетињским исказима и Настићевој брошури »Финале«, која је постала базом загребачког процеса, изазвале су др. Луја Бакотића, угледног ондашњег адвоката, да напише два чланка у »Трговинском Гласнику« и да их заврши: »Мој Настићу, да су те искрени и паметни суци саслушали на цетињској расправи, био би ти онђе, окле не би могао друге да унесрећиш.«

Из саме оптужнице, и из анкете коју смо водили ми сами, произилази, да су први договори опозиције настали тек кад је скупштина распуштена (14 јула). Вођи Народне странке, њени чланови и омладинци нису се слагали у погледу будућих избора. Људи из народа са Спасојем Пилетићем и омладина са Даковићем, били су де се неизоставно поставе кандидације. Сматрали су, да би одустанак од кандидације ослабио борбени елан масе и њене тежње ка демократији. А то би било штетно за будућност и напредак земље. Међутим, вође су се колебале и налазиле да би можда било боље не кандидовати се и не излагати у народу себе и пријатеље, које је власт и онако крвнички прогонила. Кнез је после повратка из Беча заиста било повео једну врсту крсташког рата противу народњака и омладине.

Ове дискусије продужене су у крилу странке све до септембарских погрома. У септембру вођство доноси одлуку о апстиненцији и повлачи се у племена како би заштитило главе пошто им је шеф полиције (Д. Мартиновић) био саопштио да им не гарантује за живот, ако и даље остану на Цетињу. То су једини договори и једине одлуке вођства. Одлуком се не може назвати решеност да се бране ако, и поред тога, буду нападнути. Скоро од свих првака Народне странке чуо сам да су били решили да буду мирни, и да дају отпора само ако буду нападнути. Па и ово решење о отпору није било отишло даље од принципске одлуке. Нити је било углављено да се заједнички бране, ни ма шта друго, што би потсећало на организовану одбрану. О подизању револуције или уби-

---

[1] О брошури »Финале«, »Трговински Гласник« каже, да је »једна пасквила са потписом, коју је писао човек без срца, без ума и без савести; једна брошура на коју ће се и дете грохотом насмејати кад је прочита; али ипак брошура са подлом намером да нанесе зло људима и друштву; и на послетку брошура, на коју је име пишчево само слепо оруђе у нечијим рукама«.

ству кнежеву нису никада и ни на ком скупу разговарали. У Београду, опет, први разговори о средствима одбране, и отпору на насиља, отпочињу тек по доласку Новаковићевом (око 1 октобра). Стога су све доставе, и Настићева сведоџба о завери противу кнеза Николе у оно доба, обичне измишљотине, вероватно сугериране од Аустрије, с циљем о коме смо говорили.

Ако је Настић уистини био у Крагујевцу, што није искључено, видео ручне гранате, или их правио како то он каже, онда су оне вероватно биле намењене за друге сврхе. Можда за какав рад у Аустроугарској и у вези са самим Настићем. У току времена посумњали су и прекинули са њим они, којима се био у почетку приближио. Отуда је цела ствар окренута на другу страну. Ова претпоставка би се дала извести из писма, које Настић пише капетану Јакову Ненадовићу, виђеном члану »Словенског Југа«, у коме прети, да ће се страшно осветити. »И осветићу се као што се свети тијело без душе, глава без мозга, индивидуум без идеала«. Заиста се и осветио. Оптужио је на Цетињу службену Србију и њен двор, дотурио им фалсификат неког »револуционарног статута«, а Цетиње Бечу, и тим дао могућност Аустрији да прогони највиђеније Србе у монархији!

Сви разговори које је Настић изнео и све друге чињенице на које се позвао, демантовани су од личности које је помињао. Много времена после ових догађаја питао сам људе из »Словенског Југа« и официре,[1] о којима је говорио, и сви они су увек, и у свакој прилици, демантовали Настићеве изјаве. Такође сам понаособ разговарао са оптуженим омладинцима и емигрантима црногорским, и сви без разлике су ме уверавали да нису познавали Настића, нити су са њим имали ма каквих веза, нарочито Тодор Божовић. Ја, лично, први пут сам чуо за име Ђорђа Настића тек кад се прочуло да ће се

[1] У току балканског и европског рата био сам под командом Александра Срба, капетана, доцније мајора, који је, по Настићу, приволео принца Ђорђа да да новчана средства за нашу акцију. Питао сам га о томе. Изјавио ми је, да је то обична измишљотина. Ђорђе је помагао »Словенски Југ«, али за акцију у Црној Гори никоме није дао ни пет пара. »Неистина је да сам га ја наговарао да за такву акцију дадне средстава«, рекао ми је Срб. Он је био мој велики пријатељ и није имао никаква интереса да ме обмане.

јавити као сведок у цетињском процесу. Његову књижицу о језуитима у Босни нисам био читао. Његова сведоџба на Цетињу је пролог за драму коју је нешто доцније одиграо у Загребу, са епилогом др. Фридјунга у Бечу и Васићевим шпијунским процесом у Београду. Он је био један од многобројних бедника које је хабзбуршка монархија била ухватила у своје шпијунске мреже, и послужила се њиме да ухвати и службено Цетиње.

Карактеристично је да и »Аз Ујшаг«, Тисин лист, о агенту Настићу пише, чак и онда кад се јавио као крунски сведок у Загребу: »Не верујте (обраћа се Мађарима) да ће Настић постати народним јунаком. Њега руководе само лични мотиви, а нипошто судбина љубљене отаџбине. Није њега болело што земље угарске државе продају страним земљама, него што му је »Србобран« приредио непријатности. Ситан је то човек, а улога му је велика, но она му не служи на част. Он до сад није био *»неко«*, напротив до сад је био *нико*. А зашто би човек од некога, ко је безусловно *нико*, тражио оно, што би се узалуд очекивало од *некога* у Угарској и ко је још одговоран«.

Поводом сведоџбе овог бошњачког агента провокатора интересантно је поставити још неколике чињенице једну уз другу да би се видело како је његова сведоџба у основи нетачна и логички неодржива.

Настић тврди да је бомбе правио у Крагујевцу и да их је донео у Београд и предао »Словенском Југу«. Оне су биле смештене у просторијама клуба. У цетињским бомбама познао је бомбе које је правио и донео у Београд. Међутим, бомбе које су се виделе на Цетињу, донео је Рајковић, а њему их је предао Тодор Божовић, који их је опет добио у Смедеревској Паланци од капетана Чедомира Поповића. Кад би то биле једне исте бомбе, не видим разлога да их капетан Поповић шета од Београда до Паланке и тамо преда Божовићу. Много лакши и много краћи пут би био да му их преда у Београду. Танкосић који је Поповићу дао бомбе, као шеф горског штаба, депо бомби и оружја уопште није држао у Београду, већ у унутрашњости и ближе турској граници. Он је Поповићу из тог депоа дао бомбе. Према томе, цетињ-

ске бомбе нису истоветне са бомбама о којима прича Настић, ако је његова прича уопште истинита. А то би значило, да је причу о бомбама сасвим измислио, или бомбе које је он донео из Крагујевца за Београд нису истоветне са бомбама које се јављају на Цетињу.

Ако претпоставимо да је Настић заиста био у Крагујевцу, да је отуда донео у Београд неке бомбе, и расмотримо његову кореслоденцију и депеше које је измењао са црногорским агентом Јовићевићем, чак и са претседником владе Томановићем, а које је објавио сарајевски »Народ«, изашло би да је Настић требало да набави и испошље неки материјал за Цетиње. Тај материјал се крије под шифром »вуна«. Са Цетиња инсистирају током септембра и октобра да им Настић што пре набави »вуну« и да је што пре испошље. Свакојако Цетиње није индустриска варош да им треба бошњачка вуна. Јасно је да се ради о другом. Из једне вести »Пестер Лојда«, коју је објавио »Народ«, излази да је Настић заиста био упутио као железничку пошиљку на Груж један сандук доста тежак, који ни у ком случају није могао бити пуњен вуном. Одатле би се могло закључити, да је Настић у договору са црногорским агентима спремао неке бомбе које би се појавиле на Цетињу. Са Цетиња су их тражили што пре. Он их шаље за Груж на свог агента. Води преговоре са Цетињем да му плате 24.000 круна, колико му је, како се види из објављене преписке, обећано, и у току његове акције одједном се појављују на Цетињу Рајковићеве бомбе. То мења његов однос према Цетињу. Њима више његова »вуна« није потребна. Потребна је само његова сведоџба. Стога и настаје дуга преписка о обећаним 24.000 круна. Најзад су се погодили и Настић се јавља као сведок на Цетињу, сасвим природно са знањем и одобрењем босанске владе, која патронира целом његовом потхвату.

»Народ« је објавио факсимиле телеграма и писама између Настића и Црногораца и писма између аустриског обавештајног капетана Форнера и Настића. Тако је утврђена ова сарадња црногорске владе и аустриских агената, и изобличена у штампи онога доба.

Настић у писму претседнику Томановићу, које му је конципирао др. Лаза Димитријевић, како је то »Народ« утврдио

објавивши факсимиле копије, без завијања пише, да је принуђен да му се обрати лично, »јер сам највише из симпатије према вама и узео на се тешку задаћу коју ми повјеристе«. Каква је то била задаћа? После свега тога што се десило, није тешко одгонетнути!

Настић је, очигледно је, имао »тешке задаће«, наложене му и од црногорске и од босанске владе. Ове задаће су сведоцба на Цетињу којом се ишло да се компромитује Србија и српски двор преко црногорске омладине и народњака и да се пружи материјал како би се могао отпочети запребачки процес.

Бомбашка афера је, уколико се тиче Црногораца, чисто унутрашња црногорска ствар. Она је, онаква каквом је претставило Цетиње, потпуно измишљена. Чињеница је само да је омладина, по поруци старијих другова, набавила бомбе у Београду и да их је донела до црногорских граница. Њена је намера била да их употреби само у случају погрома опозиционара или ако би пл̣ануо грађански рат. Али не никако да она сама отпочиње сукобе и изазива крвопролиће. Ако до нереда у земљи не би дошло, требало је да бомбе буду склоњене на сигурно место, а омладинци да се разиђу. Рајковић је, носећи бомбе на Цетиње, дао повода да се омладинске намере изврну и целом потхвату да завереничкии и превратнички карактер. Кад је афера избила, Аустрија се је, преко Настића, опет постарала да њену оштрицу окрене противу Србије и њене династије, у сваком случају с намером да крвно завади две братске земље. Анимозитет званичног Цетиња противу званичног Београда, учинио је да њени планови успеју. А то је оно што је било најгоре у целој ствари, и што је, најзад, постало судбоносно за династију Петровића и независност Црне Горе као државе.

Искази главних оптужених

По Рајковићу, изасланик Новаковић је реферисао омладини и емиграцији у Београду, да су девет првака Народне странке, на неком скупу на Романовој ливади, одлучили да подигну револуцију и изврше преврат. Уколико се тиче скупа његову изјаву потврђује и Васа Ћулафић. Он каже да је Но-

ваковић збиља говорио о неком скупу на Романовој ливади, само не тврди да је Новаковић рекао да је скована завера противу кнеза и за подизање револуције. Рекао је, да се претило, ако влада не одступи, да може доћи до револуције. На том скупу је требало да буду: Андрија Радовић, Михаило Ивановић, Митар Вукчевић, Митар Ђуровић, Гаврило Церовић, Спасоје Пилетић, Марко Радуловић и други. Не види се кад је скуп одржан, ни на којем месту. Романова ливада је стари назив за цетињски парк. Овај парк је мален и онда је био слабо пошумљен, тако да је у њему тешко било одржавати неке састанке за које власт не би одмах сазнала. Овакав састанак у њему, поготову, није се могао одржати. Није могао стога, што се у једном малом парку, где је приступ слободан, овако важни састанци никада не држе. Било би много вероватније да је речено да се један такав састанак одржао у приватној кући или на неком другом скровитијем месту. Дакле, на том скупу у парку, за који се не зна ни кад је одржан, скована је завера о превратуи због ње су завереници изведени пред суд!

Сви оптужени, почевши са Андријом Радовићем и Михаилом Ивановићем, порекли су Рајковићев исказ, и изјавили да се никад нису састајали, у парку или другде, у завереничке сврхе. Категорички су порекли да су ма када говорили о револуцији или превратy, још мање да су послали Даковића и Новаковића с поруком омладини да им прибави бомбе за те сврхе. Дуго после овог времена, онда кад се уопште могло слободно говорити, разговарао сам са већином ових оптужених, и сви су ме уверавали, да нису имали никакве састанке ове врсте, да нису ковали завере ни спремали револуције или преврате, и да су све приче о томе просте измишљотине.

Петар Новаковић, као један од главних оптужених, у своје време је јавно демантовао приче које му је Рајковић метнуо у уста о завереничким састанцима на Романовој ливади. Ми други, опет, знамо да нам је Новаковић говорио само о састанцима и договорима вођства странке да се повуче у племена, и тек ако их власти нападну, да даду отпора. Бомбе је од нас тражио само као средство одбране и из мотива о којима сам говорио. О припремљеном комплоту, револуцији или преврату, уопште нам није говорио. Ја сам био готово у центру акције у Београду и не верујем да је могло бити

ких договора, о којима не бих знао. Уосталом, и да их је било, мој нераздвојни и присни друг и пријатељ, Тодор Божовић, то би ми дошније рекао. Сви емигранти, које је Рајковић помињу као сараднике у скованој завери и преврату, категорички су демантовали да је било речи о организованој завери. Према томе, прича о скованој завери у цетињском парку измишљена је. Суд је ову причу узео као »аргуменат«, али не као основицу процеса, јер ни сам у њу није много веровао. Да је поверовао да је завера скована на Романовој ливади, као главни кривац било би оптужено и осуђено вођство странке а никако омладина која је радила по поруци вођства. Суд је више веровао Настићу, омладину прогласио главним кривцем, и вођство осудио што је знало за заверу и за бомбе које су им нуђене од стране омладине.

Боље среће нису биле ни оптужбе о завери скованој у Београду. Нити смо Божовић и ја, проглашени главним кривцима и организаторима, ни други наши пријатељи, имали ма какве заверенички скупове, ни врбовали заверенике; ми смо говорили само са Ћулафићем и Војводићем. Ни на једном нашем скупу, било са омладином било са емигрантима, није било говора о припремању револуције, преврату или убиству кнежеву. Предмет наших разговора био је позив да прво помогнемо старијим друговима у политичкој и изборној борби, а затим да са њима поделимо судбину, ако би настао случај рушења домова и убијања политичких људи, како је то говорено. Кад би настао такав случај, природно је да се не бисмо устручавали од свих могућих средстава одбране. Чак и Рајковић на суочењу са Ћулафићем признаје, да се на скуповима у Београду није говорило о убиству кнежеву и чланова династије. Према томе, значило би да смо Божовић, Новаковић и ја о томе понаособ говорили Рајковићу.

Божовић и Новаковић никад ми нису рекли да су имали макар и сличне разговоре са Рајковићем. Колико је веровати да сам му ја о томе говорио, види се и из његовог исказа иследном судији. Он сам каже да нисам имао поверења да му саопштим о времену мога поласка за Дубровник. Нисам му хтео, како каже, ни да одговорим на постављено питање о томе. Кад му нисам говорио много неважније ствари откуда бих му могао говорити о стварима далеко већег замашаја?

Овакве или сличне изјаве дали бисмо и пред судом, да је цетињска влада тражила од Београда да нас изведе пред суд. Али Цетињу није било стало да унесе светлост у оно што је запетљавано скоро седам месеци. Позвали су нас да претстанемо преком суду, 12 маја 1908. Природно је, да нисмо претстали њиховом преком суду, и на позив одговорили смо писмено и на овај начин:

»У званичном органу црногорске владе излазили су позиви од неког »анархистичког суда« упућени емиграцији црногорској ради престанка томе суду 12 маја 1908 год. Тим позивом су осумњичени сви емигранти, који су у туђини тражили склоништа од несрећног и крвавог терора, зацареног у нашој отаџбини, — да су учесници једне завјере, којом се је, по ријечима званичног представника несрећне фирме, др Л. Томановића, ишло на то, да се обезглави Црна Гора и уништи њено државно биће. Ради оних несрећних жртава, које труну по казаматима црногорским, а којима је сва кривица, што су поштени људи и што нијесу своја убеђења продали на срамотној лицитацији, која траје ево скоро година дана, и ради јавности, томе суду и газдама његовим рећи ћемо претходно само оволико:

С доласком др. Томановића на управу земље, оживјела је она стара апсолутистичка машина, снабдјевена модерним справама за убијање физичко и морално. Народу су одузета грађанска права, а живот и имање његово стављени су на расположење повлашћених државних разбојника. Они који нијесу могли гледати све ужасне посљедице таквог нечовјечног повлашћења, стављени су ван закона. Народна странка и њени представници сматрани су као формални разбојници, анархисте и антидинастичари, и према њима су извршени беспримјерни вандализми. Почело се је од убијства народних посланика и невине дјечице,[1] па све до рушења и пљачкања приватних имања, културних установа и бешчашћења фамилијарних светиња. То такво крваво стање јавно је с највишег мјеста везивано за династију. Цио народ стављен је у стање бесправног робља. На сваки његов миг да брани углед

[1] Убијени је сердар Саво Пламенац, народни посланик. На Цетињу је, опет, убијено дете Михаила Јовановића, кад му је руља провалила у кућу, тражећи неке прваке Народне странке да их побије.

и достојанство, да брани своје светиње и заклони незаштићени живот, с највишег мјеста се још и јавно пријетило потпорним непријатељским упадом са стране.[1] Мјесто устава се чула само ријеч владарска, а мјесто позитивних закона, звечала је бригадирска и перјаничка палошчина. Да би се сва та нечовјештва, инспирисана или одобрена с највишег мјеста, озаконила, у дом народног претставништва угурана је, под именом посланика, једна неморална, бандитска гомила бивших жандарма, перјаника, командира, бригадира, итд., који су изиграли и устав и све законе земаљске. Такво »народно« претставништво, дошљедно раду и своме и својих духовних отаца, хтјело је своје политичке противнике подврћи законски још и једном анархистичком суду, те је на основу једне противуставне наредбе изгласало један закон, дало му повратну силу, и формиран је пријеки суд. У тај »суд« ушле су највећим дијелом личности које оличавају данашњи режим, личности маркиране и као лични противници свих оптужених. Те »судије« компромитоване су и самим убиствима, крађама, разбојништвима и другим нечасним радњама, тако да у здравом друштву не би могли имати ни грађанске части. Те »судије« су учествовале и припомогле да се ставимо ван закона, да се лишимо имовине; јавно су са сјекирама у руци нападали на живот наш и наших фамилија и прије тобожње завјере; и сада послије завјере, позивају нас да дођемо на јавну расправу 12 маја, и да пред њима одговарамо! Позивају нас да нам они изреку правду, а унапријед су јавно са скупштинских трибина огласили нам смрт! Унапријед су за нама пустили хајку плаћених разбојника по туђим земљама; унапријед су нама и нашим породицама разграбили имања! Позивају нас »судије« на јавну расправу, а мјесецима парају и бију бајонетима и канцијама оковане старце и дјецу само за то, што су крвни сродници њихових политичких противника! Да су они у положају повлашћених зликоваца, видјело је цјелокупно јавно мњење, чије су моралне ударце равнодушно подносили. Па не само да су они и њихове радње познате јавности, него су познати и двјема државама, на

[1] Кнез Никола је, по повратку из Беча, на турнеји кроз земљу, претио Црногорцима, ако га не буду слушали и буду се бунили, да ће позвати аустриске трупе да их умире.

које су апеловали да им помогну спасавање земље од »анархистичких умишљаја«. Не могу спорити строгост закона и нарочито расположење Аустрије. О Србији да и не говоримо. На њене братске осјећаје толико полажу. Па ипак су те двије земље, базирајући се на материјалу исисаном конопцима, најгрознијим мукама и пријетњама, виђеле сву мизерију тих нових сплетака и држећи у својим рукама истакнутије оптуженике, ослободиле их, као невине, сваке одговорности...

Додирујући главне моменте ваше владавине, вама »судије«, и остале државне анархисте, морамо с болом рећи: Из обијести и да бисте тренутно остали побједиоци, ви сте захтјевима напредних елемената подметнули бунтовничке смјерове, како бисте комотније изводили своја зликовачка и анархистичка »политичка начела«, која би у једној Турској, посредством европске интервенције, морала бити спријечена; да сте од наше отаџбине начинили земљу, у којој су правни појмови из основа уздрмани, и за дуги низ година истакли сте брану за увођење истинске уставности! Таквом вашем раду не само што не признајемо законитост и моралност, него ћемо и пред редовним судом и пред јавним мњењем, без обзира на то што сте успјели купити један његов дио, бити у стању да докажемо, да цјелокупан ваш рад, а нарочито рад суда, носи обиљежје освете, неморалности и грабежа неколицине самовласних законских одметника. Пошљедице вашега рада сносићете ви лично и у друштву са оним, који вас је помогао. И оно право које нам даје устав и закони земаљски, као и најосновнији појмови о моралу, правди и човјечности: да не признамо ваш »закон о суђењу анархистичких злочина«, и рад вашег пријеког суда, — нећемо да користимо. Ипак изјављујемо: да ни једним својим актом нијесмо показали никаквих анархистичких ни антидржавних смјерова; *да нијесмо испољили ништа, у чему би се могло очитовати уништење државног бића Црне Горе и њене династије...*«[1]

[1] Ово писмо преком суду потписали су: Бајо Гардашевић, великосудија и бивши народни посланик, Јован Ђоновић, Лазар Дамјановић, Љубомир Павић, трговац, Марко Даковић, Милија Павићевић, бивши народни посланик, Перо Врбица, бивши чиновник, Симо Шобајић, трговац и народни посланик и Тодор Божовић. Истоветни одговор су по-

Андрија Радовић, шеф Народне странке, емигрирао је из Црне Горе 13 октобра. У Трсту, где је био отпутовао »приватним послом«, на захтев црногорске владе затворен је. И за њега је тражена екстрадиција. Материјал који је послан аустриским властима, да би се оправдала екстрадиција, био је такав, да су аустриске власти, онда врло наклоњене кнезу, после неколико дана Радовића пустиле на слободу. Радовић је из Трста отпутовао за Париз. Тих емигрантских дана дао је неколико изјава штампи. Одрицао је свако учешће у откривеној завери. Убеђен у своју невиност, најзад се одлучио да претстане преком суду. На путу за Црну Гору, дописнику римске »Трибуне« на Ријеци, дао је изјаву: »Оптужен сам за велеиздају и идем на Цетиње да се предам као заробљеник да докажем своју невиност. Предајем се из два разлога: из првог, јер, кад бих ја остао у иностранству, повећао бих сумњу у моју кривицу идући тако на лијепак мојим непријатељима; а из другога, јер би тим оптеретио и отежао положај мојих политичких сумишљеника, који ће бити доведени пред суд, као морални сукривци у афери с бомбама. Ја сам кнезу Николи и описан као главни и морални аутор комплота. Но ја гајим наду, да ћу моћи доказати лажност оптужаба, које су сковане противу мене и против црногорске народно-либералне странке (само противу њих!), коју наши противници хоће да компромитују пред лицем кнежевим и пред лицем иноземства. Ја не знам ништа о материјалном деловању бомби, а тим мање су ми познати они, који су бомбе донијели у Црну Гору. (!) Хоћу само да докажем пред свима, да нити ја, нити моји политички сумишљеници за ништа не улазимо у аферу тог комплота. Премда сам изгнаник и прогоњен, ипак превећ љубим своју домовину и превелика ме оданост и лојалност веже уз кнеза Николу, а да се у мени узмогну само и претпоставити кажњива и анархистичка дјела, која ми моји политички противници приписују. Надам се у непристрасност (!) оних, који ће ми судити,

---

слали преком суду и гимназисте: Јован Томашевић, Глигорије Вукчевић и Јован Кажић. Писмо је публиковано преко штампе оног доба.

Оптужени Саво Ђурашковић бивши народни посланик и Никола Мартиновић, студент технике у Минхену, такође су одговорили на позив преког суда писменим изјавама, негирајући свако учешће у завери.

кад будем доказао своју невиност. Ако будем осуђен, надам се, да ће ми правду учинити благост мога господара!« (Радовић је ускоро имао прилике да увиди да се горко преварио!)

Радовић се јавио суду на сам дан почетка претреса. Полициске власти су га задржале неколико дана и тек онда привеле суду. На процесу је доказивао да није учествовао у комплоту, и да за то није имао потребе. Њега је, каже, кнез сматрао скоро четвртим сином. Тврди, да ни његови другови нису спремали ни преврате, ни завере. Са омладином нису имали никаквих веза, нити су од ње тражили ма какво оружје за борбу. Изнео је какво је било стање у земљи, које је претходило овој афери. Из његовог исказа очевидно се види, да је власт поступала невероватно окрутно, да су сви слободоумни људи живели у смртном страху, да им се претило убиствима, пљачком и паљевином имовине. Из целокупног његовог излагања, које је допустио претседник суда, излази: да је психоза била врло тешка, и да су се могли очекивати најгори ексцеси. Он сам је морао тајно и ноћу да бежи од куће, прво из Мартинића (са села) на Цетиње, а затим са Цетиња у Котор, да не би био нападнут и убијен. У истом положају били су и његови другови. Са Даковићем се видео у Котору, али му ни том приликом није говорио о преврату или подизању револуције. Са Рајковићем, поготову, никад није говорио о политици. Он је чак сумњао у Рајковића. О томе је, каже, писао и Цветку Церовићу, уреднику »Народне Мисли«, кад му је упутио Рајковића као слагача.

Претседник преког суда Радовићу, као год и његовим друговима, није допустио политичку одбрану. Он је процес углавном свео на испитивање на суду. Чак није допустио и да учесници буду присутни. Одмах по суочењу и испитивању удаљавао их је са претреса. Суђено је на начин дотада неуобичајен. Суду и његовом претседнику, једном претенциозном примитивцу, било је више стало да изврше судске формалности, него да дођу до истине. Они су били раније одлучили да осуде све оптужене, да правно, ако не морално, колико толико одбране режим, и што пре сврше ову аферу, која им је већ била постала више него тешка. Тако, куражни гест Радовићев није донео никакве користи ни самој ствари, ни његовим друговима.

Најмлађи оптужени, гимназисте цетињске гимназије, од којих је најстарији био у шестом разреду, били су признали да су са Новаковићем држали неке револуционарне састанке на којима је говорено о подизању револуције и о атентатима. На јавном претресу они су порекли своје исказе и изјавили да су их дали тортурисани од стране иследника. Према њиховим исказима на суду и Новаковићевим изјавама, цео тај »револуционарни« рад сводио се на Новаковићев рад да за омладинске идеје придобије најмлађе школске генерације на Цетињу.

Кад се кроз исказе главних оптужених посматра цео овај процес, очигледно излази да је завера, онаква каква је презентирана на Цетињу, измишљена; да су искидани разговори прилично глагољивих опозиционара, покупљени на Цетињу, Београду и Котору, узети као договори за заверу и преврат, а набавка бомби као главно средство за извршење завере. Покупљени разговори говорљивих Црногораца, као год и закључци на основу њих изведени, показали су се претежно као нетачни. Као једина истина остале су набављене бомбе од стране омладине из Београда, и њена намера да их употреби у случају нереда који су се очекивали.

Пресуда

После дуготрајног натезања, поглавито због преговора о сведочењу крунског сведока Настића, који је сведоџбу условио исплатом замашне суме новца, јавни процес је отпочео 12/25 маја 1908. Присуствовали су многи страни и српски новинари. Црногорског радозналог света било је најмање, можда мање него аустриских агената, како »Политику« извештава њен сарадник.[1] На Цетињу је оних дана владала атмосфера терора и утучености. Добронамерни свет се снебивао и у чуду питао шта се хоће са таквим процесом, и шта ће бити са несрећним жртвама.

Изгледа да су још најкуражнији били сами оптужени. При првом контакту између њих и суда прснула је варница

---

[1] »Политика« у уводнику од 15 маја каже: »Пада у очи само то, да је судница црногорска пуна поверљивих лица босанске владе исто толико, колико и радозналог црногорског света«.

и избио сукоб. Одмах при читању оптужбе ове несрећне жртве протестовале су противу дуготрајног малтретирања у притвору, и противу апсурдности оптужбе. Претседник Гојнић нашао је да ће бити најпаметније ако их удаљи са процеса. Тако је процес вођен а оптужени нису присуствовали. Зват је један по један и кад би депоновао свој исказ враћан је наново у затвор. Суђење је вођено заиста на дотада неуобичајен начин. На то се није бунила ни савест претседника суда, ни савест чланова његових

»Србобран«, орган српске народне странке у Хрватској, доноси фотографски тачну репортажу момента Настићеве сведоџбе. Претседник Гојнић га позива да сведочи, и »као свједоку дозвољавам вам, каже, да говорите од почетка до краја«. Убрзо се видело шта значи овај »почетак« и »крај«. Настић, оптужујући, помиње чак и краља Петра. Гојнић му само каже: »Немојте уплијетати личности«. Овај му реплицира да он говори истину, и »молим немојте ме у будуће прекидати!« Претседник га после овог дијалога пушта да слободно и незавијено ређа оптужбе, и »цијела сала, пише »Србобран«, слуша побожно његове романе. Претседник га слуша такође побожно. А Настић одиграва комедију бестидну, огавну, да човјек пљуне. Позом лажног патриоте демаскира он честите српске родољубе. Говори шта хоће, како хоће и престаје кад хоће. На важни моменат забележава цетињски стенограф бурне аплаузе крда цетињских улизица, а на концу гласове: хвала, хвала и аплауз«.

Сценариј одбране није мање интересантан. Суд је одредио браниоце по званичној дужности. Сем правника било је бранилаца и људи без школе или са средњом школом. Скоро сви, као по правилу, тужили су се на свој деликатан положај и на тежину одбране. Два три браниоца свега покушали су да даду какву такву одбрану. Други су или оптуживали своје брањенике, или бранећи њих оптуживали њихове другове! Неки чак нису уопште ни покушавали одбрану. Тако један бранилац тронуто каже: »У души свију нас миједшају се туга и радост. Радост зато што овдје видимо осуђено најцрње паклено дијело, а туга зато што се утврђује, да је то зло дијело приуготовљено овдје одакле смо се добру надали, и да је српски народ копао гробницу Црној Гори«. Други, опет,

ваљда понет речитошћу свога друга, патетично вели: »Неће ме толико уморити недовољност спреме гледе правно-бранилачке професије, колико ме с друге стране има и мора онеспособити хартији неисказана грозничавост у погледу посматрања пред нама налазећег се по најмодернијем и склопу и строју израђеног оруђа, тога велим оруђа, којим издајничка рука, под упливом своје до дна покварене душе, како изгледа хоћаше, да листом утамани — сруши све, па и највеће светиње ове наше збиља простором мале — али славом по највише освјештане домовине — Црне Горе«. Трећи се истина не грози што је »паклено дјело« сковано одакле су се добру надали, као онај први; нити се »онеспособљава« пред »хартији неисказаном« грозом при погледу »пакленог оруђа« (бомби), као овај други. Али зато у одбрани свога брањеника Новаковића изјављује: »Ако г. г. судије утврде да су криви у велеиздаји другови с којима се он дружио: Даковић, Божовић, и др., не могу о мојем клијенту ништа друго рећи, него, ето га суду и вама...« Четврти и последњи по реду, свео је одбрану на овик неколико речи: »У овом претресу пало је доста логичних и лијепих говора, којима су моје колеге обухватили цио овај кривични процес, и да ја што понављам, видјело би се одуговлачење и ништа друго«. Зато, врло мудро оставља »суду на оцјену и увиђавност«. Ово је била сва одбрана једног од главних оптужених, Тодора Божовића!

Оваквим браниоцима претседник суда није правио замерке, док је скоро свима који су покушали какву такву одбрану, обично добацивао: »Ви не схватате вашу дужност!«[1]

Страни новинари и домаћи свет одмах су схватили шта се хоће, и стрепили су за животе оптужених.[2] Пресуда која је изречена после двадесет и шест дана оправдала је њихова страховања. И поред изобличења крунских сведока и »доказа«, које је нарочито демонстрирао Настић, пресуда је била тако строга да је изненадила и претставнике штампе

---

[1] Прве наведене речи су браниоца К. Јаблана, друге Милована Бошковића, треће Јанка Спасојевића и четврте М. Марковића.

[2] Са процеса је уклоњен и протеран са Цетиња новинар Дамјан Дамјановић, ранији мајор српске војске, стога што је слао неповољне извештаје по цетињску владу, а повољне за оптужене.

и народ у земљи. Изречено је шест смртних пресуда. Суду и влади је било стало до тога, да високим казнама изазову импресију да су њихове оптужбе тачне, ако то нису могли постићи правним аргументима. Један српски лист још пре суђења писао је: »Сасвим истија спрема се један језовит злочин на Цетињу. Инквизитори у доламама труде се да помраче успомену на оне средњевековне у мантијама. Претставници државне власти отишли су у џелате. Џелати су изабрали судије«. Чим је изречена пресуда свет се инстинктивно сетио речи овога листа. Осетило се да пресуда није судско, већ егземпларно кажњавање.

Српска јавност, предосећајући шта се спрема, покушала је да интервенише у корист оптужених жртава. У току процеса кнез је славио педесетогодишњицу победе на Граховцу. Изгледало је, да се старао да блеском прославе и звекетом оружја засени један страховити пораз. И сарајевски »Народ« пишући уводник »Ave Caesare«... интерпретира ондашња мишљења и осећања најбољег дела српског народа. Даровити новинар и национални борац Радуловић каже: »На Цетињу се суди. Један конституционални деспота окружен с неколико интриганата хоће да изрече пресуду невиној дјеци и својим бившим министрима. С њима су и агенти његове владе помијешани, која жели сигурно да имитира Пилата и да Исуса вјеша са разбојницима. На Цетињу се слави. Син некадашњег граховског побједника хоће да сакрије садањи цетињски пораз. С успоменом на сјајну прошлост жели да заглади биједну садашњост.

У прослави учествују дјеца оних, који су бјежали од сваке битке, на оптуженичкој клупи сједе дјеца оних, који су побједе црногорске извојевали. Прве предводи син некадањег побједника... Бивши вођа, бивши пјесник — постаје ситни човјек, што слуша само ласкавце, — који хоће невинима да се свете, који не презају ни од употребе *њима добро познатих плаћених агената,* да само могу компромитовати другу српску земљу и зета свога владаоца, који се нијесу устручавали бацити пред свијетом сјену нелојалности и на свога будућег владаоца. Такви људи и таква влада зар онда заслужују да се зову Србима и да српска јавност према њима има обзира?

У престолници некадашњег великог кнеза владају данас ситне, подле душе. Његова земља стоји ради њихове политике пред свијетом осрамоћена... Или он (књаз) не зна, да се свакој младости невине грешке морају праштати управо ради њене младости. Или он не може да позна у садашњим младим демократским борцима старе граховске борце у другом новом облику? Зар он не види у њима нову подмлађену Црну Гору, која неће да буде ничија слушкиња, која хоће да створи дјело од некадањих ријечи свога владаоца? Или он жели да Црна Гора нема више јунака?«

Писац саветује кнезу да увиди, да јуначко семе још није погинуло у Црној Гори, и да је суд историје изнад сваког суда садашњице, који може бити »пркосан, злонамеран и кратковид«, а нарочито ванредни судови и судије; да се данашња »гладијаторска борба између олигархије и демократије на пријеком суду, у цетињском цирку, не заврши уз одобравање радозналих и злурадих гледалаца с једним болним узвиком цјелокупне Црне Горе: ave Caesare...« Свој апел завршава: »На кнезу је, да и он покаже да то не жели и да докаже дјелом да његова будућност неће бити трагикомична пародија његове прошлости, као што је садашњост«.

Али, и поред интервенције јавне речи и савета истинских пријатеља из српства, словенства, и Европе, пресуда је изречена на запрепашћење и изненађење чак и оних, који нису много веровали Николином правосуђу.

Кнез је славио. Занет маштом, у песничком заносу, поздравио је старе граховске борце громким: »Живјели моји стари орлови! Имали сте се рашта родити. Дочекали сте да под старе дане видите плодове свога јунаштва и прегнућа. Црну Гору видите проширену, угледну у просвијећеном свијету, лоносну у Српству, напредну и јаку, са поуздањем у себе и ослонцем на стечене пријатеље...« И да би доказао својим старим орловима да је Црна Гора збиља јака и поносна, да је напредна и уважена, на неколико дана после ове беседе његов суд осуђује на смрт и тешку робију цвет интелигенције његове земље!

На смрт су осуђени: Тодор Божовић, Марко Даковић, Јован Ђоновић, Петар Новаковић, Ђуро Војводић и Васо Ћулафић; на доживотну робију: Радоња Поповић, Симо

Шобајић, Вујадин Вујачић; на двадесет година робије: Никола Акимов Даковић (брат Марка Даковића); на петнаест година робије: Стеван Рајковић, Милош Ивановић, Јово Лазаревић, др. Милован Марушић, Андрија Радовић, Љубомир Павић, и гимназисте: Мирко Беговић и Душан Ђоновић (брат Јована Ђоновића); на дванаест година робије: Марко Ћулафић, Илија Ћулафић, Милосав Раичевић и Михаило Ђоновић, гимназиста (брат Јована Ђоновића); на једанаест година робије осуђен је Митар Ђуровић; по десет година: Мијат Ћулафић, Милисав Лепава, гимназиста, Крсто А. Миловић, Јован П. Миловић-Баило, Перо Врбица, Бајо Гардашевић, Милија Павићевић, Лазар Дамјановић, Никола Т. Мартиновић, Спасоје Пилетић и Михаило Ивановић. Андрија Пантовић осам и Милутин Миличковић шест година робије. На затвор су осуђени: десет година: Митар Вукчевић и Јован Томашевић (гимназиста); осам година: Блажо Радивојевић, Блажо Ђукановић, Гаврило Церовић и Владимир Дамјановић, гимназиста (брат Лазара Дамјановића); Ђорђе Контић шест година. Пет година: Аким Даковић, Сава Даковић и Јован Кажић (гимназиста). Три године: Глигорије Вукчевић (гимназиста) и Саво Ђурашковић. Перо Церовић две године. Из недостатка доказа ослобођени су: Лазар Божовић и Михаило Јовановић, кафеџија. Никола Стругар пуштен је као невин.

Овако свирепом пресудом мислили су још и да ће заплашити свет унутра, у земљи. Како се онда мислило, требало је егземпларно казнити, да се не би поновили слични случајеви. Нису се женирали што је за онакву пресуду образложење више него слабо. На фантастичне приче два човека, од којих је један био агент босанске владе, осудили су чак и девет непунолетних гимназиста од три године затвора до петнаест година робије! Али, оних дана на Цетињу били су огуглали на нападе, а правну свест је била потисла дивљачка мржња и слабићки страх. Можда никад у историји Црне Горе није боље пристајала Гетеова из Егмонта да је неваљалац увек у ћару: »Кад је на судској столици с уживањем кроји од оптуженог кривца!«

Осуђене жртве пресуду су сачекале мирно и прибрано. Једино је Радовић иронично добацио: »Живио књаз и жив-

јела правда!« А Митар Ђуровић: »Ова осуда биће вам враћена!«

Српска штампа примила је осуду са крајњом индигнацијом. »Сви листови, каже »Политика«, изузевши неколике плаћене новине, донели су резултат црногорске пресуде са језовитошћу и ужасом«. У уводнику овом приликом вели: »Кнез Никола је извесно дао своју праву меру, и после овога акта немамо више сумње с ким имамо посла«. За процес и осуду каже да »наличе на коцкање у лудници. Ничега нема у свему томе што наличи на глас закона, за које се каже да су без страсти. Осветничка грозница иде овамо до црначког беснила, и ми гледамо са ужасом шта ће се учинити с оним парчетом земље, која је један део наше отаџбине и наше душе. Хоће ли стари и очевидно изнемогли кнез имати игде још једног пријатеља који ће му показати, да ће пут, којим га води један ужасни атавизам и једно слепо самољубље његове камариле, бити пут са кога нема повратка, и пут где обични људи губе само главу, а где владари губе главу и круну«.

»Дневни Лист«, опет, пише да је, после пресуде »коју су цетињски џелати донели«, јасно да је кнез Никола до данас »први српски владар, коме је напредак народа сметња, а успех пропаст«. Осуђени су људи »што су више Срби него Црногорци, више грађани него династијаши«.

Петроградско »Новое Времја«, чији је утицај у Русији био врло добро познат, поводом цетињске пресуде пише, да се она »може објаснити не толико резултатима судске истраге, колико личним и политичким гледиштем. Са словенске тачке гледишта може се пожелети само једно, да увиђавни ум црногорског кнеза нађе излаз из садањег заплетеног стања, и да од тога, што је могуће мање, буду оштећени интереси српства на Балкану«.

Овај »увиђавни ум« је учинио свега толико, да смртна казна над Ђулафићем и Војводићем није извршена. Замењена је путем милости доживотном робијом, али тек после месец дана држања »на белом хлебу«.

Одмах после пресуде осуђеници су спроведени за Подгорицу, да у знаменитој Јусовачи продуже своју злу судбину... Један део је спровођен пешке и успут вређан од најмљене и подговорене варошке мангупарије на Ријеци и

Подгорици. Али чули су се из народа и узвици: »живјели!« Командант ескорте је био командир Лука Гојнић, а његов помоћник капетан Блажо Врбица.[1]

Српска и југословенска омладина устала је противу осуде као један човек. Приређени су протестни митинзи, не само у Београду и Загребу, већ и свуда где су се Срби школовали, а нарочито у Русији. Мислимо, да је овај тужни догађај из историје Црне Горе као никада раније приближио целокупну омладину, и анимирао је једним духом.

После бомбашког процеса Црна Гора је давала изглед краја опустошенога ураганом. Цео политички живот и сав активитет били су парализани. Политичким рушевинама додате су рушевине бројних црногорских породица. Преко педесет породица је руинирано: њихови чланови позатварани, осуђени, а имовина распродата или уништена. У једној малој и сиромашној средини то је морало изазвати реакцију врло неповољну не само за режим, већ и за династију. Код нас Срба народ најрадије прави одговорнима владаре, чак и за оно што није њихово и што не зависи од њихове воље. Тим пре ако су владе само послушни извршни органи, каква је била влада на Цетињу. Стога је кнез чињен одговорним за све. Народна мржња није била упућена толико његовим министрима, колико њему лично и његовој кући. Тако је пресуда преког суда, после злосрећних осуђених, у првом реду погодила кнеза и његову династију.

После афере са бомбама црногорска омладина формира убеђење да се са кнезом и његовом династијом не може даље. Није се дуго чекало да ово убеђење добије инструменат, и да оно што је било најинтелигентније и најжилавије у омладини, отворено устане противу кнеза и његове династије.

Цетињски процес ни у ком случају није значио починак, већ предах. Ускоро су настале нове борбе. Свака акција неминовно изазива реакцију. Чим су прошли први моменти

---

[1] Видети о томе написе у »Народној Мисли« из 1938, од Михаила Бојовића и Милосава Ранчевића.

пренеражења, наново је отпочело гибање маса у земљи и нове борбе. Многобројна емиграција и омладина учинили су све што су могли, да се победиоци на Цетињу не одмарају на ловорикама!

IV Афера пред скупштином и јавношћу

Афера пред књажевском Народном скупштином

Народна скупштина изабрана је 18 октобра под насиљем и терором какви се нису запамтили у Црној Гори. Чак је уочи избора била позвана милиција на вежбу, и држана у извесним крајевима у мобилном стању све до избора. По изборном закону то није смело бити. Пре избора на пет дана било је и црногорским изборним законом забрањено свако позивање на вежбу као и другде. Мобилисане људе привели су на биралиште њихови официри. Овако је поступљено у свим опозиционим капетанијама. А поступљено је зато, да би народ изашао на биралиште. После објављене апстиненције Народне странке у многим капетанијама то је био једини начин да се бирачи довуку до биралишта. Тако изабрана скупштина састала се у редован сазив 15 новембра. Кнез ју је отворио престоном беседом. Овим људима који су највећим делом били недужни што су постали народни посланици, прво је објаснио зашто је распустио прву скупштину. Између осталог рекао им је:

»Устав сам дао не да се народна снага цијепа, и бесплодно троши у партиској борби, већ да се свачија ријеч чује у народном претставништву, гдје ће договорно бити уважена најбоља. Снага Црне Горе састоји се у једнодушној слози мога народа, која је милој нам отаџбини стекла све, што данас имамо и што народно претставништво треба да сачува и унаприједи. Елементи који су већину прошле Народне скупштине одмах у почетку завели странпутицом, учињели су њен рад бесплодним. Мени је било најтеже, чим сам то примијетио, јер сам велике наде полагао у њен рад и вјеровао, да ће ме умјети помоћи у раду на корист народа. Очински сам стрпљиво очекивао готово пола године, нада-

јући се с једне стране, да ће здрава свијест из њене средине прокрчити себи пут, који показују наш устав, добро нашега народа и славна историја Црне Горе, — а с друге стране желећи, да у духу слободоумља, које сам наслиједио од мојих славнијех предака, одњегујем што више самосталности у раду просвијећених појединаца, чиме би се још више проширила утакмица и воља за рад на општем добру. Али, моје и мога народа наде, које смо полагали у рад прошле Народне скупштине, нијесу се оствариле. Кад је иста све упорније почела да иде кобнијем правцем, па кад се таквом њеном раду одупрла и свјеснија њена половина, сматрао сам да је наступио тренутак, да сам дужан употријебити право, које ми даје устав, да њене сједнице одложим и да је по томе, пошто је престала свака могућност њенога рада, и распустим, држећи се оне моје свечане и јасне ријечи, кад сам дао устав: »Пође ли се странпутицом, а на штету трудом и муком зарађених тековина, нека свак зна данас унапријед, да ћу се вазда наћи са цијелим најбољим елементом ове земље на бранику праве уставности и спреман да свим средствима заштитим свете народне тековине«.

Кад је овај мајстор речи осудио оно мало демократске младежи у својој земљи, осврнуо се на искрслу аферу и то на овај начин: »Ових дана откривена је припрема за ужасан покушај, да се обезглави Црна Гора, преда власт анархији и униште заједничке тековине мога народа и мога дома«.[1]

Кнез је у престоној речи тврдио крупну неистину. Казао је да је распустио скупштину кад је престала свака могућност за њен даљи рад. Међутим, његов службени лист, »Глас Црногорца«, пише сасвим другојаче. Кад је образована Томановићева влада овај лист износи ток кризе и каже, да је народњачко вођство тражило од кнеза да одложи скупштинске седнице и ако се током три месеца утврди да се са скупштином не може радити, онда да је распусти. Кнез није на то пристао. Дао је Томановићу да образује владу, која ће радити са скупштином, јер он не жели да распусти своју прву скупштину. Томановић, међутим, није ни покушао да ради са скупштином, већ је по истеку три месеца распустио. Према

[1] Овај и даљи цитати узети су из стенографских бележака црногорске Народне скупштине 1907 и 1908 г.

томе, кнез Црне Горе своју другу скупштину поздравља једном неукусном неистином. Али, њему је у оном моменту било главно да нова скупштина осети да зависи од њега и да јој да директиву за рад и држање поводом »ужасног покушаја«, како каже за откривену аферу. Он је одозго, с престола, обележио своје гледиште. И сасвим природно, скупштина није смела изостати у осуди овог »ужасног покушаја«.

Одмах, на првој скупштинској седници, јављају се посланици да колено приклоно предложе »да се најстрожије и изванредне мјере предузму противу тијех нељуди и изрода«.[1] Морала се одмах испочетка стварати атмосфера терора. Да би се сигурније створила, потребно је било осудити пре осуде, и пре него што се ма шта сигурно знало. Стога оптужбе из поздравних телеграма и верноподаничких депутација прихвата Народна скупштина и њени највиђенији људи. Сам кнез им је престоном речју дао миг, да осуде домаће »изроде«, а са скупова у двору саветовано да не забораве ни службену Србију. Претседник скупштине и доцније претседник преко суда, Гојнић, отвара серију. Он вели: »Што је најжалосније за сваког поштеног Црногорца, и без сумње за сваког Србина, то је, да су те бомбе донешене из краљевине Србије, из њене пријестолнице Биограда. У мјесто да су нам ти људи донијели братски поздрав, какву моралну помоћ, која би нам у почетку овог уставног живота била од користи или какве топове или пушке, којима би се заједнички борили противу непријатеља, ради остварења заједничке идеје, — донијели су нам најгрозније оружје, оружје којим се служе најпокваренији елементи, елементи који су противу сваког друштвеног и државног поретка, а то су анархисти. А ко су ти наши анархисти? То су они изроди — неки дио наше универзитетске омладине у Биограду које сте прошле године гледали кроз улице цетињске, гдје праве демонстрације, и извјесне им се овације дају«.[2]

---

[1] Из говора посланика Сава Кривокапића у скупштини.

[2] Демонстрације и манифестације, о којима говори претседник, десиле су се за време кад је он био министар унутрашњих дела у Мијушковићевом кабинету. То га је заболело и није могао пропустити да не каже ружну реч о омладини, која је припомогла паду владе, чији је он био члан.

Овај интересантни претседник замера што нису донели пушке и топове! Очигледно је да не мисли на црногорску омладинску емиграцију. Замера влади што поступа »у рукавицама«. Саветује да се поступи »строго по закону« и казне »сви злочинци без разлике како се зову и како им је презиме«. Скоро само што не прекорева посланика који је отпочео овај разговор, што одмах не упита владу »који ће суд судити, да ли редовни или нарочити?«

Очигледно је, да су улоге раздељене. Одмах после претседника скупштине говори претседник владе и каже: »Пошто ово није један обичан злочин, него нешто изванредно, нешто што се није могло никад замислити, нити у сну снити, да ће се у Црној Гори догодити, влада је дошла до мишљења, да ту треба један изванредан или нарочити суд да суди«. Зато предлаже да скупштина изабере нарочити одбор, који би се са владом договорио о закону и саставу овога суда. Да се не би ова претседникова изјава сматрала крајем дискусије, јавља се Саво Вулетић и вели: »Видимо да фактички имаде изрода и у Србији и код нас, који су се прихватили завјере, али не треба да будемо таквога срца, па да осудимо оне, које у први моменат замишљамо као чиниоце овога злочина«. Предлаже скупштини да осуди само догађај. Из посланичких клупа одговарају на овај предлог: »Смрт издајницима!«

Пошто су Гојнић и Вулетић присталице Мијушковићеве, група, која је онда и речју и делом сарађивала са владом, морали су словити и претставници других група. Како тако звани »праваши« немају иоле речитих људи, узео је реч министар Пламенац. Уместо сапетог претседника он објашњава, како је влада »поодавно осјећала да се доиста нешто иза брда ваља«. Примјетили смо то »још у мјесецу јуну и јулу«. Али, не каже да су ма шта и предузели кад су већ »примјетили« рад. Они не извештавају Београд, не скрећу му пажњу да се »нешто спрема противу Црне Горе« и не траже његову помоћ да се злу доскочи. Напротив, праве се невешти. Кад су већ знали нешто, били су дужни једној братској и пријатељској влади скренути пажњу на то што су дознали. Зашто то нису учинили? Допуштено је веровати, да су у том добу знали само оно, што су заједно са бароном Куном на Цетињу спремали.

Друго нису могли знати из простог разлога, што онда није предузимала противу њих ништа ни црногорска омладина, ни емиграција, ни ма ко други. Али овај говорљиви министар испричао је интересантну причу да би импресионирао скупштину владином способношћу да сазна и вештином да открије, не мислећи да таква »открића« добрим делом скидају вео са црногорско-аустриске спреге оних мучних дана. Он каже да су сазнали за рад противу Цетиња кад он уистини није постојао. Откуда су то сазнали? Њихови агенти Црногорци то им нису могли јавити, јер њихови земљаци нису ништа радили па да би тај рад открили. Таква дошаптавања, свакојако, нису далеко од бечких пријатеља или њихових агената.

Пламенац објашњава скупштини зашто влада не ради брже. »Комплот је, каже, раширен у три земље: Аустрији, Србији и Црној Гори.« Стога се не може брже радити. Али да је све то случајно у земљи »ми бисмо поступили брже и краће«. Уверава посланике да ће влада врло брзо поднети пројект закона о специјалном суду.

Природно је, да посланици по положају не изостану иза »изабраних«. Узима реч и Митрофан Бан, смирени митрополит зетски и приморски. Као и сви црквени људи отпочиње беседу хришћанском смиреношћу, да би је завршио паганском свирепошћу. »Кад помислим, каже владика, о догађају, о којему је ријеч, о оном догађају који је намјеран да упропасти нашу земљу« и »да је то грозно дјело и то тим грозније, што би из тог грозног дјела изашле рђаве пошљедице«, онда је вели очајан. Затим владика наставља: »Колико нам је жао, што је Црна Гора родила тако жалосне синове, тако нам је не мање жао, што су бомбе донешене из престонице братске Србије«. Свој говор овај смирени божји човек завршава оптужбом неуобичајеном од иоле озбиљног посланика, а камо ли од највећег црквеног великодостојника: »Ми не можемо тајити, да није било појединe господе на Цетињу, која су добијала анонимна писма из Београда о догађају, који се припрема. Кад су поједини људи то могли знати, још прије могла је то знати влада и полиција у Биограду. Ми се не можемо уздржати, да не осудимо владу, а

она ће се оправдати, ако се одазове ономе, што буде овај нарочити суд захтијевао«.[1]

Мислимо, да није потребно наглашавати да су овакве оптужбе обично завршаване жељом да се усмрте »издајници и изроди!« Таква је била психоза и тако мало отпора од претставника јуначке Црне Горе! Ни једна мудра реч, ни један паметан савет! Оних жалосних дана такмичио се кукавичлук са удворииштвом. Тешко је рећи ко је више понижавао углед земље: да ли неписмени општински ћате или високи државни функционери; претставници трговине и радиности или варошки бескућници; политичари или сеоски зеленаши; полуподивљали калцани или преосвећени владике. У оном нејуначком добу утркивали су се да се осрамоте многи, а сви они заједно да унизе напаћену Црну Гору.[2] Стога није чудо што је Народна скупштина, пренеражена и преплашена, упутила кнезу адресу, која ће остати вечити пример како се оних дана мало водило рачуна о образу црногорском. Она одобрава беспримерна насиља, каква се раније никад нису видела. Одобрава гажење слобода и демократије. Диви се обесправљењу Црногораца и блаћењу поноса црногорског!

»Вјерни и одани народ, каже се у адреси, с правом се чудио твом толиком дугом стрпљењу, и душом је дануо кад се увјерио, да његов мудри господар неће допустити да се и даље иде злијем путем, да је он ријешен одсудно стати с најбољим елементом ове земље на бранику праве уставности (!), готов да заштити свете народне тековине«. Овај »зли пут« је оно мушкости и слободе што је показала прва скупштина, и личне слободе Црногораца. Пре

[1] Овај владика је, по одобрењу оних које је овако осудио, после ослобођења и уједињења постао шеф српске православне цркве у Београду, и вршио функције патријарха све до избора.

[2] Например: неки Вучина Р. Павићевић из Данилова града подноси Народној скупштини молбу, да се као издајници казне сви »клубаши«. У стенограмима скупштинским од 26 новембра забележено је: »Да се најстрожије казне сви чланови »Народног Клуба«, као издајници отаџбине и владаоца«. Овом Вучини мало је да се казне само затворени »клубаши«, већ тражи да се казнени сви њихови другови, који су још слободни! Тако је овај прости човек разумео поруку да тражи казну за »издајнике« отаџбине!

ових политичких теревенки Црногорци су бар имали личну слободу, могли су протестовати или се жалити на поступке власти. Сад им је и то ускраћено. Онај који је проглашен политичким противником, изгубио је не само политичку, већ и личну слободу. Он је постао грађанин другог реда.

О афери опет кажу: »Нема тога Црногорца, кога није до срца потресла вијест о пакленом предузећу, којим се ишло да се Црна Гора обезглави, да се пониште вјековне мученичке тековине нашега народа, да се наше државно биће, очувано трудом и прегнућем твојих славнијех предака, трудом твојим и витешког ти народа, упропасти. Цио народ гнуша се изрода и издајника, који послужише као слијепо оруђе овом злочиначком замишљају, те их проклиње и анатемише као издајнике. А ми, народни посланици, као вјерни тумач народнијех жеља, тражимо најодсудније, да се издајници казне онако, како заслужују и како неумитна правда захтијева. Ми смо увјерени да овај превратни план противу Црне Горе и њенијех светиња није дјело само онијех, који су одређени да рукују пакленијем оружјем, него и онијех, којима напредак и угледно име Црне Горе сметају. Ми, као народни посланици, у име цијелог народа, једногласно довикујемо им, да је сва Црна Гора уз Оца отаџбине и његов узвишени дом, вазда готова, да се с њим нађе на бранику највиших народних светиња и да крвљу запечати своју вјерност и оданост према своме љубљеном господару и његову дому« (То се видело десет година доцније!).

Ови сиротани нису знали шта то значи »уништити вјековне тековине нашега народа«, као што нису били свесни тежине речи упућених на адресу »онијех којима напредак и угледно име Црне Горе сметају«. Како им је речено да одговоре на престону беседу, тако су и одговорили. Створена је била психоза терора и у њој је било могуће испословати што год се хоће. У таквој психози влада је поднела и закон о преком суду. Како изгледа, овом закону су кумовали бугарски и аустриски посланици на Цетињу. Ево како о томе у својој брошури говори аутентични сведок и иследник у цетињском процесу, Стеван Лопичић: »Кад сам дошао (код претседника владе Томановића), затекао сам др. Колушева и министра Душана Вукотића. Ријеч се вођаше, да ли ће се окривљени у

овој афери предати редовним судовима. Др. Томановић заступаше то гледиште, али др. Колушев предлагаше, да би најбоље било да се за суђење окривљених створи нарочити суд за суђење анархистичких злочина, и да они у Бугарској имају за то закон и предложи да им га прибави, и да из њега створе свој. »Врло добро«, рече Томановић, а Душан га замоли за хитну набавку. »Драге воље, рече посланик, и при прављењу истог бићу вам на расположењу«. Баш у пљуску комплимената, уђе и барон Куи, аустроугарски посланик. У разговору с Томановићем, барон му рече: »И у нас нешто ври . . .« У толико ће мени Томановић: »Дођите по подне ако што имате«. И ја напустих његов кабинет«.

Верзије о тесној сарадњи претставника ове две силе и владе Томановића чуле су се и из других извора. Знало се и оних дана, као и доцније, да је Томановић уистини био против установе преког суда. Према томе, нема се разлога да се не верује овој писменој сведоџби иследника Лопичића. Влада се, вероватно по савету ових пријатеља који су још оних дана помишљали на анексију и проглас независности, решила за специјални суд и специјални закон. Стога, 26 новембра, подноси скупштини »предлог закона за суђење анархистичких злочина«. По овом пројекту установљава се нарочити суд, у чији би састав ушли: претседник и чланови Великог суда, претседник и чланови Државног савета, претседници првостепених судова (пет њих), два виша официра, и пет чланова из народа, које изабере Народна скупштина. Закону је дато ретроактивно дејство.

На седници, која је одржана сутрадан, известилац предлаже скупштини да закон прими како га је влада предложила. »Народ живи за милост и по милости свога Господара« — патетично узвикује овај добри човек.[1] Господар је био у питању, и треба саслушати оне, који га спасавају! У интересантној дискусији, која се води овим поводом, учествују говорници свих политичких нијанси. Свега један посланик, али после дугог извињења што има другојачије мишљење, пледира за редован суд и редовно суђење.[2] Сви други говорници инсистирају на установи нарочитог суда, образлажавајући

[1] Известилац за овај закон био је поп Илија Капичић.

[2] Јанко Спасојевић, сада сенатор краљев.

скраћивањем поступка и брзином рада. Саво Вулетић је најизразитији бранилац принципа брзине. Он каже: »Потреба је земље да се што прије ова ствар сврши, јер нас она раздире, држи нас у некој неизвјесности, што нам доноси многострану штету ... Не само у земљи, него и на страни чине се разне комбинације. Непријатељи подмећу преко новина и чине чуда, описујући како је ово измишљен посао«. Ова се аргументација прима, ма да неки посланици довикују да их се не тиче шта свет о њима мисли. Сви предлози и дискусија углавном окрећу се око тога да ли да чланови суда буду официри и људи из народа, које би скупштина изабрала. Већина посланика и влада су за то, да испадну војна лица и изабране судије. Нејасно је, откуда ова брза и нагла одлука владина да измени првобитни предлог? Тек и она се одмах саглашава са предлогом виђених Мијушковићеваца. Закон је изгласан као из плотуна, свега са једним гласом против. Према дефинитивном тексту, у састав суда улазе: претседник и чланови Великог суда, претседник и чланови Државног савета, и пет претседника првостепених судова.[1] Кворум суда је утврђен на осам чланова.

Скупштина се одужила влади и господару, дала им је инструменат који су од ње тражли. Она се помирила са савешћу да унапред, са трибина, осуди похватане жртве, и одмах затим пружи инструменат који ће дати форму овој осуди. Кад се са историске раздаљине гледа цео овај посао изгледа чудно, да се нашло онолико Црногораца тупих и са мало савести, и да онако лака срца демантују природну интелигенцију и осећање правичности, које је у знатном степену одликовало њихове претке.

По свему изгледа, да се оних дана на Цетињу исувише гледало пред собом. Није се нимало више обазирало на прошлост, него се гледало у будућност. Чини нам се, да је

[1] Чланови овог преког суда били су: Лабуд Гојнић, Марко Ђукановић, Медо Лукачевић, Мило Дожић, Ристо Поповић, Јанко Милић, Андрија Рађеновић, Шћепо Мартиновић, Јокан Ивановић. Деловођа је био Сава Драговић. Гојнић, који је био и претседник, и Дожић, били су свршени правници, Поповић апсолвент права, Ђукановић инжењер, а сви други људи без школе.

главно било задовољити уплашеног кнеза[1] и додворити се његове милости, стављајући ван закона дојучерашње другове. Сви су се старали да учврсте свој положај, не мислећи да ће упропастити углед земље и, најзад, углед свога господара. Понеки су можда мислили, да ће слабачким рукама уставити точак историје. Да ће једним процесом и једним преким судом уништити развитак демократске идеје у Црној Гори, и разбити овај снажни српски вал за јединством и слободом српског народа. Преварили су се. Већина оних ситних мудрица доживела је да види, како су и колико фатално грешили. Али, моћ предвиђања није била одлика ондашњих сарадника кнеза Црне Горе!

Карактеристично је, да се и поред наглашаване потребе за хитним суђењем, новембра месеца 1907, судило тек крајем маја и почетком јуна 1908!

Афера пред судом јавности

Новинарска кампања против кнежевог опресивног режима снажно избија после смрти Милоша Шаулића. Отада, она се каткад гаси, да би опет наново избила, и у току 1907 и почетком 1908 достигла дотада невиђену снагу. Цетињски процес је попео на степен беспоштедне борбе до краја. Тада се стварно диференцира целокупна српска и југословенска штампа. Образују се два табора: мањи који заступа цетињску тезу и много већи који устаје у одбрану затворених и гоњених људи. Службени »Глас Црногорца« даје тон првима, омладина и емиграција директним писањем и преко својих веза, другима. Уз Цетиње пристају Ђурчићеве »Београдске Новине« и Бојовић-Мићићеве »Вечерње Новости«,[2] делом

[1] У једној полемици у »Балкану«, много година доцније, Ј. Пламенац, доглавник кнежев, каже: »Било је можда кадикад да се краљ Никола мало плашио«. По поступцима његових влада, и по свему што је допустио даураде, — изгледа да се није »мало« него много плашио. Само добро уплашен диктатор могао је допустити да се у његово име уради што је урађено 1907, 1908 и 1909 године.

[2] После Настићеве сведоџбе овима се била придружила напредњачка »Правда« и »Видело«. »Видело« чак пише чланак под насловом: »Настић говори истину!« Ова два напредњачка листа, из мржње на радикале, у једном моменту учинили су испад, али су убрзо престали са одбраном Настића и његових патрона и помоћника.

пречански »Браник«, који чак пева песму »спасењу« кнежеву, и сплитско Стражичићево »Народно Јединство«. Овај последњи нарочито жучно брани цетињску тезу, оптужујући емиграцију да му прети убиством!

Београдски конзервативци Ћурчић и Бојовић, незадовољни режимом 1903, сматрају да им је дужност да устану против југословенске слободоумне омладине као авангарде демократије у Србији. После преврата у Србији нарочито се Ћурчић приближава Цетињу. Ово приближавање иде дотле, да га кнез зове да му помогне при изради устава! Он кнезу, затим, препоручује и шаље новинара Милоша Живковића, који доцније постаје кнежев лични секретар. За овог кнежевог секретара и протежеа Ћурчићевог, Лопичић каже у својој брошури да је поводом аустриског проглаcа о анексији, на седницу у двору, а на увеселење свих присутних, разлагао како је »сад свршено са опстанком династије Карађорђевића у Србији; краљ Петар са синовима мора абдицирати«. Поред тога, Живковић присуствује свим седницама у двору, на којима се читају саслушања оптужених, и иследнику дају директиве за рад. На састанку у Зеленици Лопичићу каже шпијун Настић да им је »много ваљао« у послу Стеван Ћурчић. Ћурчићево име се чудно уплеће у догађаје у Црној Гори. Шпијуни признају и хвале се да им је »ваљао«! Ове везе и ове услуге биће да су много пре него његов конзерватизам узрок што он, као Србијанац, кроз свој лист заступа тезу, која иде на штету његове земље. Ћурчићева одбрана цетињске тезе у сваком случају није политички незаинтересована.

Цетињска теза је: да је завера противу кнеза и династије скована у Београду, да су црногорски београдски завереници донели бомбе за извршење плана, и да се главни инспиратори и помоћници налазе на врло високим положајима у Србији. Сви похапшени су било завереници, било саучесници, било агенти. Влада се постарала, прво усмено, а затим писмено, да објасни ко су главни инспиратори и зачетници завере. Поручене су поклонствене депутације, којима је јавно на Цетињу говорено да су заверу инспирисали Никола Пашић и краљ Петар. »Глас Црногорца« региструје депутације и митинге по земљи, дајући публицитет донетим резолуцијама. Његови извештаји су одмеренији него они плаћене

штампе, којом диригује Милош Живковић.[1] Ипак пробијају скоро незавијене инсинуације. Например: цетињски митинг доноси резолуцију којом осуђује »изроде и издајнике«, за које каже да »послужише као слијепо оруђе пакленом предузећу«. На његушком митингу се »гнушају према издајницима и њиховијем инспираторима и помагачима«. Са слабим варијацијама скоро исто тако причају: Ријечани, Цеклињани, Подгоричани, Бјелопавлићи, Барани, и други. Сви они говоре о »слијепим оруђима«, о »инспираторима, помоћницима«, итд. А сви ови говори и сви ови извештаји завршавају се стереотипним: »Смрт издајницима! Смрт новим Бранковићима! Смрт постреканима и помоћницима!« Лопичић овако црта оне дане: »Хиљадама њих званих и незваних наметали су се ко ће боље да докаже вјерност Господару, а читаве депутације из унутрашњости долазиле су тога ради, пред којима је, од стране владе, осуђивана званична Србија, особито Никола Пашић и краљ Петар«.

Влада је у оралним објашњењима са народом отворено оптуживала Србију, њену владу и њеног краља да су организовали ову заверу. Преко штампе је инсинуирала, да би доцније преко услужних листова изашла са отвореним оптужбама. Тада у Црној Гори уопште почиње права хајка на Србију. Посејано је зло семе, чије се последице још и данас осећају. Оно што су некада радили Обреновићи у Србији противу Црне Горе и Црногораца, то су Петровићи и њихови Томановићи отпочели противу Србије и Србијанаца. Ови напади и ова хајка налазе одјека и у црногорској Народној скупштини, а из ње допиру у широку јавност. Црногорски посланик др. Митар Радуловић добацује на адресу Београда да би, у случају да се постави питање наслеђа престола, Црногорци позвали сина велике кнегиње Милице, супруге великога кнеза Петра Николајевића. Мирко Мијушковић, опет, на одговор Србијин да не може спречити писање штампе јер по закону у Србији не постоји превентив-

[1] У једној полемици, која се развила између »Дубровника« и »Цетињског Вјесника«, дубровачки лист је изнео случај поткупљивања, који је са њим покушао Милош Живковић баш у овом периоду. »Дубровник« се није дао поткупити, али други, по свему изгледа, нису били тако отпорни.

на цензура, ни ограничити кретање и рад емиграције ако не изађу из круга закона јер је Србија слободна земља — каже у скупштини: да је празан изговор службене Србије како не може забранити клевете неких листова противу званичне Црне Горе, »кад се у исто вријеме у Биограду робе штампарије опозиционих листова и у затвору убијају политички противници«. Том приликом је речено доста ружних речи о највишим српским круговима.

Ове инсинуације и напади осећају се у Београду. Воја Вељковић, ондашњи лидер опозиције радикалском режиму, у једном говору у скупштини, каже: »На Цетињу се у скупштини говори на најнедостојнији начин о Србији и праве алузије које су апсолутно непристојне«. Он се пита зашто то, и налази овакво објашњење: »Раније су Обреновићи зазирали од Петровића па подизали читаву хајку противу њих у Србији, а сад опет зазиру Петровићи од Карађорђевића и дижу хајку противу њих у Црној Гори. Међутим, и у Србији и у Црној Гори народ је исти. Он има две државе, али има исте аспирације и исте националне идеале. Оба та два дела Српскога народа без сумње би се врло брзо сложили и заједнички удруженом снагом, која ни удружена није велика, радили на остварењу своје националне мисли. Али, ето, где се тај народ сада раздваја и дели читавим амбисом само зато што се две владалачке породице међу собом не слажу; раније Обреновићи са Петровићима, а сада Петровићи са Карађорђевићима«. Овај Вељковићев говор добија широки публицитет. Доноси га у целини један велики престонички лист, надовезујући да су »Црногорци данас једино хришћанско робље у Европи«.[1]

Београдски »Трговински Гласник«, поводом држања црногорске владе и скупштине, пише: »Пада у очи да се ни у престоној беседи ни у скупштинској адреси не спомиње изрично краљевина Србија и њени односи са њом, ма да ове две државе вежу и сродне владалачке везе и једни исти животни интереси«. Али, ако нису ништа говорили о односима са Србијом, говорили су противу ње, тако да ускоро »Трговински Гласник«, каже: »Са последњим преломом у Црној Гори наши политички односи са братском Црном Гором никако

[1] »Штампа«.

нису повољни. Новој влади у Црној Гори није пошло за руком да компромитује Србију да је имала какве везе са афером с бомбама на Цетињу, и да овој афери да карактер неке озбиљне завере...«

Цетиње пушта нападе и оптужбе преко бечке штампе. Полуслужбена »Самоуправа« тим поводом каже, да је српска влада наредила истрагу да се утврди да ли су и колико компромитоване београдске личности, које се у цетињском телеграму помињу. Ако се утврди њихова одговорност, биће најстрожије кажњење. »Бесмислена је, вели »Самоуправа«, вест једног бечког листа, да је афера с бомбама била инсценирана из Србије са тенденцијом, да се подузму злочиначки кораци противу кнеза Николе и чланова династије«. Нешто доцније »Самоуправа« се наново враћа на цетињске оптужбе, овога пута пуштене преко Ђурчићевог листа. Прво објашњава да у доба прелаза из аутократије у демократију морају настати тегобе. Стога саветује умереност. И оно, каже, што се види у Црној Гори унутрашње је, а не спољно. »Писмо и бомбе и ако су из Београда, ипак су црногорске«. Писма, вели, нису опасне природе. А што се тиче бомби, Србија чини што може да се угуши такав рад. Али она је слободна земља. Као таква, »не може забранити оно што једни желе, ни допустити оно што би други хтели«. Стога се љуте и једни и други. »Требало би да и једни и други своје захтеве спусте«. Атентати се и другде спремају и врше, па се не оптужују земље одакле су атентатори пошли. На инсинуације као да Београд покреће рад противу кнеза, стога што му завиди, »Самоуправа« каже: »Београд, допустиће нам радо мислимо свако, нема зашта да завиди и саревњује Цетињу«.

»Словенски Југ«, орган истоименог патриотског друштва у Београду, које директно оптужују да је организовало заверу, доноси чланак свога уредника Љубе Јовановића-Чупе у коме побија ове потворе, и завршава га: »Буди уверен господару да ми и ако водимо борбу против твоје убитачне политике, нисмо жедни твоје крви. Ми твој физички живот скоро не видимо. Ми једино желимо: да се у интересу народа, државе, династије, у интересу Српства и Југословенства поправи целокупна политика Црне Горе. За ту

поправку није услов твоја смрт, већ твоја добра воља и мало пожртвовања«.

Скоро сви напади и инсинуације с Цетиња налазе ехо на другој страни. Несумњиво је да се чине претеривања. Српски инацилук води крајностима. Али, све те полемике необично су интересантне, не само за менталитет људи онога доба, већ и стога, што кроз њих врло често пробију осећања, која се у нормалним приликама, и због сродничких обзира, не би открила. Тако посланик Живко Драговић интерпелише претседника владе Томановића: какви ће односи настати са Србијом кад није издала оптужене омладинце и емигранте из Београда? Томановић му одговара и по већ створеној рђавој навици каже: »Ми смо од Србије очекивали братске руке, а она нам шаље бомбе«. Овом неупутном изјавом претседник црногорске владе досипа зејтин на ватру. Српска и југословенска штампа подижу глас и оптужују Цетиње да ради за туђ рачун, и инспирисано од непријатеља Јужних Словена. Новосадска »Застава« пише: Од кад је аустриски адмирал Монтекуполи[1] био на Цетињу, тамо су политички обневидели. Немају другог посла, него да изазивају Србију, а у земљи да апсе и муче родољубе. Кнез Никола хоће да замени краља Милана. Николина Црна Гора је данас оно, што је била Миланова Србија«.

У истом духу пишу и други листови. Мостарски »Народ« пише отворено писмо кнезу Николи. Износи да су врбовани лажни сведоци од претставника режима, доноси факсимиле писама између његових доглавника и аустриских шпијуна, публикује писма лица која су врбована за лажне сведоке, и тражи да невине жртве буду пуштене, а »прави кривци кажњени«. Откривајући ову дружбу службеног Цетиња са ћесаровцима, у форми дописа са Цетиња каже: »Томановић још не може или неће никако да призна, да су неспособност и прљава дјела његова и његових другова изазвали оволико незадовољство у народу, те би хтио кривицу на другога да обори и да попут босанске владе све ово припише »утицају са стране«; свјесно или несвјесно, за новац или џабе, послуже и на Србију ударе онда, кад би требало да јој пруже руку«.

Пред крај процеса овај лист пише: »Што се више при-

[1] Адмирал Монтекуколи је био примљен на Цетињу 9/22 јула 1907.

миче крају комедија на Цетињу, коју је инсценирала влада Томановићева, све јасније избијају на површину закулисне радње које су претходиле овоме срамном потхвату једне српске владе. Те закулисне сплетке сигурно су мало гдје познате тако као у Сарајеву, изворном мјесту ове срамне афере. Док смо до сада могли само позитивно тврдити, да су у прљавштину умијешани Настић и Јовановић, јер смо за то имали јасних и конкретних доказа, које смо изнијели, данас већ можемо поуздано тврдити, да су Настић и Јовановић били само слугине слуге што смо прије седам дана само наслућивали. Паклени план је на много широј основи заснован. Тврдимо смјело: др. Лаза Димитријевић, шеф »самосталне« странке, био је један од првих твораца Цетињске афере. Он открива своје »велике« планове министру претсједнику Томановићу и потура Настића да точак даље гура«.

Писма и факсимили које је објавио »Народ«, узбунили су целокупну српску штампу. Постаје јасна Настићева веза са аустриским обавештајним органима у Босни, и с друге стране његова веза са Томановићевом владом и Лазом Димитријевићем, који се онда био ставио у службу аустриској политици у Босни.

»Српска Ријеч« под насловом »Црногорски Никоговићи« (17 јули 1908) доноси једно ухваћено писмо сердара Јанка Вукотића његовом агенту у Чикаго, С.А.Д., Митру Бањевићу. Сердар захваљује агенту на извештају и препоручује му, да га »тачно извјештава о мишљењу Црногораца тамо. А за оне делије што нам сада јављаш, знаћемо што ћемо радити. Увјери се мрак ће их прогутати«. Затим му јавља: »Ми смо са овамошњим планом скоро готови, и до који дан чућеш и ти и цио свијет што ћемо ми овамо учињети. Ми смо ове што смо се од њих имали бојати свршили. Само што су неки опазили те су утекли у иноземство«.[1] Писмо је писано на Цетињу 19 октобра, два дана пре него што је Рајковић однео бомбе. По томе се види, да је Цетиње имало »план« и да га је извело. »Српска Ријеч« доноси факсимиле овог сердаревог писма.

Поводом процеса и оптужби овај српски лист, током фебруара 1908, пише неколико уводних чланака. Каже да се о

[1] О овом писму је било спора између сердара и »Српске Ријечи«, стога је у броју од 7 јула објавила факсимиле.

Црној Гори говори више него икада раније. Само, говори се неповољно, говори се рђаво. »Пре се знало, вели, да под Ловћеном живи један мали и јуначки народ, који се са ријетком, спартанском храброшћу, борио против обијесне туђинске најезде, и да је из те очајне и надчовјечне борбе изашао као побједилац. Знали су за једног храброг кнеза који влада тим срчаним народом, и који, на доколици, пјева патриотске пјесме у славу велико-српске идеје«. Сада, опет, »знају за један убог народ, којега гони глад из своје отаџбине«. А за оне који су остали на огњишту да се »савијају под ударцима самовоље«. Знају за »гомилу сердара и бригадијера које народ плаћа; знају за неколико бесвјесних или до сржи покварених људи који су, зарад личног ћара, готови на свашта; знају најзад за једног владара, који пјева пјесме слободи, док одјекује звекет ланаца спутаних синова Црне Горе«. Кад се све види и чује што се дешава у Црној Гори, каже »Српска Ријеч«, мора и најокорелији шовиниста, који налази да је све добро што је српско, »уздрхтати и поцрвенети до ушију. Јер све оно што се дешава под Ловћеном, дешава се његовој браћи. Сваки ударац који тамо падне на плећа једног Црногорца, осјећамо и ми сви, свака кап проливене крви и кап је наше крви, свих нас, свију Срба на цијелом земном шару«.

»Словенски Југ« о суђењу на Цетињу каже: »Правда у Црној Гори издише од удараца безумних »судија« црногорских«. Није више реч, како каже, о похапшеним и мученим жртвама. Њих могу »повешати, могу их као пашчад премлатити«. Али, »убијајући њих убија се правда, убија се вера у будућност Црне Горе, убија се вера у Српство и његово величје«. Апелује на кнеза и вели: »Пробуди се, расвести се кнеже и песниче српски!«.

Оптужбе аустромађарске штампе за великосрпску пропаганду, онако непаметно подигнуте са Цетиња, приморале су српску владу да их једним одлучним комуникеом демантује. Деманти је објавила скоро целокупна светска штампа. То пада у доба када »Глас Црногорца« позива претставнике штампе, нарочито листова који су тврдили да је афера удешена, да дођу и увере се! Тим поводом »Трговински Гласник« каже своме цетињском колеги: »Не знамо само на који се

начин могу уверити и о чему се могу уверити? Јер ако је што удешено, то зацело нико неће на претресу казати; а ако није удешено, то опет нико неће моћи доказати на претресу да није удешено. Према томе, овај позив цетињског листа био је сасвим излишан«.

О великосрпству и великосрпској пропаганди Миловановић нешто доцније даје изјаву »Пестер Лојду«, и у њој између осталог каже: »Шта значи управо Великосрпски и Великосрпство? Ако се под тим разуме осећање солидарности свих Срба, онај сасвим природни интерес, који један Србин показује према другом, без обзира на границе земље и провинције, онда постоји Великосрпство. Што се ми данас, кад догађаји на Балкану живо занимају чак и незаинтересоване, једни за друге више интересујемо, што један прати са највећом пажњом судбину другога, ко би то могао нама замерити? Међутим, какве заједничке недопуштене радње у овом правцу нити има, нити је уопште икада било. Противу тога буни се у овај час и сам наш здрави разум«.

После незавијених оптужби Србије и њене династије од стране Настићеве на преком суду, српски отправник послова Јовановић добија од своје владе »неограничено отсуство«. Његово присуство на Цетињу уистини је постало некорисно. Пашић тим поводом даје изјаву дописнику бечке »Нове Слободне Пресе«: »Моја влада увек се искрено трудила да према братској кнежевини буде најпријатељскије расположена. По неки захтев, који је отуда долазио, није могао бити испуњен (захтеви да издају осумњичене омладинце и емигранте, и да забрани неповољно писање штампе), јер је био противан нашем уставу и нашим законима ... Али, кад је пред преки суд ступио један сумњив субјект, као сведок у афери с бомбама, сервирајући опипљиве неистине, дрзнувши се да сумњичи српску династију, без икаквог прекида од стране претседника суда, тада смо ми дали нашем отправнику послова отсуство на неодређено време. Али, то не значи прекид односа са Црном Гором. На послетку ће се морати увидети да је држање Србије према Црној Гори било не само увек исправно, него и искрено и пријатељско«.

У полемику се меша и страна јавност. Петроградско »Ново Време« пише: »Ако се уђе дубље у суштину жалосних

догађаја, мораће се извести закључак, да они преставља ју резултат упорне борбе италијанског и аустриског утицаја«. За народњаке каже да су русофилска странка и да желе »сагласност са јужнословенским државама на Балкану, понајпре са Србијом, док међутим садашња влада, не имајући ослонца у народу, лавира између Аустрије и Италије«. Даље каже да је душа садашње владе Лавар Мијушковић, »присталица италијански«, а не Томановић. »Ово је онај исти Мијушковић, наставља »Ново Време«, у присуству кога се догодио онај конфликт између престолонаследника Данила и руског претставника Соловјевског«.[1] Чланак завршава: »Руска дипломатија, руско друштво и руска штампа, без разлике странака, дужни су помагати прави уставни поредак у Црној Гори, који треба да постоји, а тако исто и Народну странку, као странку од утицаја у народу, русофилску и уставну«.

Односи између Рима и Цетиња били су сасвим охладнели. Кокетовање званичног Цетиња са Бечом онерасположило је Консулту према тазбини свога краља. Стога »Италијанска Илустрација« о догађајима на Цетињу доноси: »Опште је мишљење, а тако ће и бити, да је комплот паковање оних људи, који су сада на челу реакционарног покрета у Црној Гори. Ово паковање има за циљ да уплете у комплот слободоумну странку и њене најбоље људе, да им осујети долазак на власт и да оснажи реакцију, која је већ загазила у највеће злочине«.

Париски »Тан« пише такође о »паковању« на Цетињу и Томановићев режим упоређује са Владановим режимом у Србији. Узима у заштиту вођство Народне странке, неправедно гоњено.

»Аксион« каже, да »цетињске судије нису донеле пресуду по тој афери (бомбашкој), већ су учиниле само услугу са своје стране«. »Фигаро«, опет, говори о »неправедној осуди изреченој на Цетињу«. Настићеве оптужбе назива романом у који су намерно »уплели српског краља и српске краљевиће«.

---

[1] Сукоб Данилов са Соловјевским настао је на овај начин: кад су Јапанци потопили руску флоту код Цушиме, Данило је давао вечеру и напио здравицу у част јапанског адмирала Тога. Соловјевски је због тога имао сукоб са њим. Отада су Руси наследника Данила сматрали русофобом и германофилом.

Нелогичност овог романа види се и по томе, како каже овај лист, што је на црногорском двору била и кћи краља Петра у времену кад је требало да револуционари разнесу двор бомбама. Ваљда не би краљ и принчеви слали бомбе да разоре двор, кад је у њему била њихова кћи, односно сестра!

И сама бечка »Нова Слободна Преса« не може да не каже, да је афера, како се претставља са Цетиња, измишљена.

Чак и »Фосове Новине«, које извештава Штајнхарт, пишу чланак у коме дезавуишу свога извештача, и кажу да не верују да би престолонаследник Ђорђе и други могли бити умешани у ову аферу.

Бечки дописник полузваничне римске »Трибуне«, Дудан, пише у »Трибуни« како има доказе, да је цетињска влада, заједно са Настићем, тражила за процес лажне сведоке.

»Народ« доноси писмо економа манастира »Бање«, Гојаковића, који каже да га је Настић врбовао за сведока на Цетињу.

На нападе и сумњичења српске и стране штампе о везама Беча и Цетиња у овој афери, неки анонимни »државник« црногорски даје изјаву органу босанске владе, »Сарајевор Тагеблат-у«. У овој изјави брани цетињску тезу и на крају завршава: »У културном раду Црна Гора рачуна на помоћ и наклоност силне суседне аустроугарске монархије, на симпатије оне велесиле, којој на челу стоји многозаслужни владалац, поштовани и омиљени у целом свету због мирољубивог рада, који је прожман осећајима срдачног благоволења и искреног пријатељства према црногорском кнезу«.[1]

На љубазности овог цетињског »државника« орган босанске владе, »Боснише Пост«, узвраћа: »План је постојао да се после убиства кнеза Николе, због анархије, која би у земљи настала, присили иностранство на интервенцију. То би био сигнал за општи устанак целокупног српског племена на Балкану. Рачунало се такође и на Босну и Херцеговину. Читава акција била је наперена противу Аустро Угарске, а циљ

[1] Несрећнији избор за пласирање интервјуа, нарочито онаквог, нису могли учинити. Неодмерене речи, у пропагандном листу босанске владе, још више су раздражиле српску штампу, нарочито штампу Срба под Аустријом.

јој је био прокламовање велико српске државе под београдском владом«.

Тих дана »Српска Ријеч« за аустриску управу у Босни каже: »Хоће да нас силом изједначе са црнцима, индусима и осталим колонијалним некултурним народима, што мора да вређа наш народни понос и изазива незадовољство«. Свој чланак завршава: »Нека се зна, да ми нећемо да будемо народ другог реда!«

Лако је замислити шта су мислили они, који су писали овакве чланке, и сви њихови пријатељи на словенском југу, о »црногорским државницима«, који прижељкују аустриску културну помоћ и хвале ћесара, а органи његове босанске владе узвраћају на ове похвале као ово »Боснише Пост!«

Најзад и кнез улази директно у новинарску полемику. Он даје интервју дописнику »Пестер Лојда«, у коме поред осталог каже: »Што ме у овом жалосном догађају највише узбуњује и најдубље боли, то је што сви ти напади на мене (напади штампе) долазе са једне стране, са које би се они најмање смели очекивати, јер тамо имају много мени да захвале. Сродство и патриотизам показују се на тој страни у рђавој светлости«.

Алузија на зета исувише је очигледна. Што је најгоре, овај кнежев интервју пада у доба кад српски министар спољних послова, Миловановић, у скупштини држи говор у коме, поред осталог, каже: »Србија и Црна Гора две су државе једног истог народа. Према томе, по природи саме ствари, оне морају водити исту спољну политику и морају солидарно заступати интересе српства. Влада ће се, дакле, старати да односи у истини буду такви да се дође до оне хармоније, коју налажу њихови интереси, да ће се учинити све, да се неспоразуми отклоне, и да се обострани интереси, у колико би били скренути са те основе, на њу поврате. Ни српска влада, ни њени органи, нису се ни у колико огрешили о међународне дужности према Црној Гори. Ако је од стране појединаца било каквих поступака, који би ишли на штету законитог реда у Црној Гори, те поступке ваља констатовати редовним путем, и у том случају учиниће се онако, како закони налажу«.

После Данилове посете Бечу, почетком 1908, почиње да се говори о закључењу тајне конвенције између Црне Горе

и Аустрије. »Л'Пти Бле« (од 14 марта) први доноси такву вест, и тврди да је конвенција потписана за време Данилове посете Бечу. По овом листу, конвенцијом се Аустрија обавезала да штити династију Петровића, и Николи призна титулу краља. Црна Гора, са своје стране, обавезала се, да не склапа никакве уговоре са другим земљама, а нарочито са Србијом и Русијом, без знања и одобрења аустриског, и да се не противи већ да помаже аустриску пенетрацију ка Митровици и Солуну. Нешто на форму тајне конвенције између краља Милана и Аустрије. Ова вест је пренета и у српску штампу, и постала повод још жешћих напада и сумњичења кнеза и његовог режима. »Задњи догађаји, каже мостарски »Народ«, пољуљали су вјеру, да Црна Гора иде трагом своје традиционалне политике«.

Попа Јакића »Словенска Мисао«, која је својски бранила аустриску и Томановићеву тезу, пише да се Црна Гора »потпуно опријатељила са Аустријом«. Уверава своје читаоце да продирање Аустрије на Балкан »није погибељно за балканске народе«, и да су се »о томе потпуно освједочили не само у Црној Гори, већ и у Бугарској и Румунији«.

Напади и сумњичења ове врсте присилили су кнеза на пут у Петроград. Одласком за Петроград хтео је да запуши уста српској штампи, да усмено објасни цару догађаје у својој земљи и спор са Србијом и да каквим било успехом, финансиским или политичким, покаже да је његов утицај у Русији још врло велики и тиме подигне пали углед у земљи. Остала је и остаће тајна како је цару објаснио своје односе са зетом краљем. Али да његова објашњења нису утицала на Русе и на цара, показали су доцнији догађаји. Он је примљен врло хладно. Чак се морао »разболети« у Петрограду док су му његове кћери израдиле аудиенцију код цара. У Петрограду нису могли заборавити да је црногорски кнез правио посету Бечу оних дана кад је у Петрограду откриван споменик Александру III, који га је назвао »јединим пријатељем«, и да се у светској штампи говорило о тајној конвенцији са Аустријом. Најзад је цар пристао да га прими. Пријем, ако није био срдачан, био је званичан. Примљен је као независни кнез једне словенске земље. Изгледа да је то све, сем нешто пара, које су му дали. Са Цетиња је сервирано јавности, да је кнез

отишао у Петроград да поради на измени трасе за јадранску железницу. Српска влада је тражила да јадранска железница изађе на Св. Јован Медуански, и на тај начин стави под свој утицај плодну и богату долину Дрима и Бојане. Кнез и Црногорци су тражили да железница изађе у Бар. У Петрограду су му рекли, да ће траса остати како су тражили и предложили из Београда, а Црногорцима се може само дати један крак, који би се одвојио од Скадра за Бар. Бар онда није био слободно пристаниште. Аустрија је, по берлинском уговору, имала право контроле над црногорским морем. Стога ни Русија ни Србија нису хтеле да ова железница, која је замишљена као контратежа аустриској железници Сарајево—Митровица—Солун, изађе на обалу коју контролише Аустрија. Зато се кнез из Русије вратио без икаквог политичког или великог економског успеха. Можда са нешто новца, који је Русима, ипак, био најјевтинији, а кнезу, по свој прилици, најпотребнији.

»Народ« мисли да је кнез позван у Петроград да би објаснио своју политику. »У Петрограду су морали изазвати чуђење непријатни догађаји на Цетињу, кокетовање с Аустријом, путовање нашљедника у Беч и гласови о тајној конвенцији«.

Загребачки »Србобран«, опет, говорећи о овој посети вели: »Ако мисли (кнез) да ће дочек званичне Русије подићи његов углед у Црној Гори, онда се љуто вара. Кнез мора бити на чисто с тим, да је он угледан на страни док има угледа у Црној Гори, изгуби ли поверење народа, неће му то моћи накнадити пријатељство страних дворова... Кнез Никола у Црној Гори води једну чисто династичку политику жртвујући интересе Црне Горе чудно схваћеним интересима свога дома... Његова спољна политика је сасвим партикуларистичка«.

Петроградски лист »Рус«, који уређује Суворин млађи, поводом ове посете пише, да страна јавност доноси како су њени мотиви у захтеву Црне Горе да јадранска железница изађе на Бар и молби за зајам. Неће да улази ни у тачност првих вести, ни у оправданост других. Подвлачи да би се Русија прва радовала кад би кнезу могла помоћи да »скине са црногорског пристаништа Бара оне окове полициског и са-

нитарног надзора, која су му наметнута Берлинским уговором«, и својим средствима тада помогне да јадранска пруга изађе на Бар. Али, каже овај лист, кнез Никола је могао имати и друге побуде за пут у Русију. »Као што је Антеј добијао нову снагу припадајући мајци земљи, тако је и црногорски господар могао тражити обновљење свог пољуљаног државничког ауторитета са његовим извором, руским самодржављем«. Покушај са уставом, вели даље, дао је могућност да »избије све оно незадовољство са старим режимом« у коме је у кнезу »била оличена сва власт, па и сва одговорност за њене погрешке, особито за тешке финансиске неуредности«. И кад су избили револуционарни покрети у последње време, и кад над »државом још виси громки процес о тајанственој »завери« противу кнежевог дома«, разумеју да пут кнежев у »умирену« Русију може бити »вешт маневар у смислу добијања у очима народа извесне моралне потпоре«. Али, вели »Рус«, »Црногорци нису глуп народ и у потоње доба показали су, да умеју сасвим самостално мислити. Политички маскарад (како назива повратак кнежев у Црну Гору у пуковничкој руској униформи) кнежев тешко да ће умањити њихово разумевање«. Напротив, вели, може изазвати друкчије размишљање, и резултат може бити »не сасвим онакав какав кнез очекује«. Лист каже да би било жалосно ако то донесе негативне реперкусије за Русију. »У опште ми не можемо бити благодарни кнезу Николи што меша руско име у своје домаће рачуне, у погледу којих нама доликује искључиво строго неутрална улога«.

А да је кнез имао намере да појача свој углед дотичући се руског самодржавља види се и из речи које је по свом повратку упутио граховским јунацима окупљеним на Цетињу за прославу граховске битке. Кнез им каже: »Испред Ускрса, као што сте чули, био сам у Русији. Тамо сам и овога пута нашао на најсрдачнији братски дочек. Видио сам цара, видио сам браћу Русе, нашао сам их гђе се одмарају од предалекога похода, нашао сам и гђе своје сјајно оружје дугом борбом отркано поправљају и ново кују и слијевају. Крила се силнога рускога орла одмарају, око му сјева, бдијући над далеким словенским просторима, готов да полети и отклони све што би његову јату пријетило. На ра-

станку рекао ми је цар да поздравим од његове стране и од стране Руса моје Црногорце. »Као вазда књаже, ја и Руси љубићемо тебе и Црногорце«. Ове речи заиста су оправдале бојазан »Руса« и прекоре кнезу да црпећи снагу у руском самодржављу меша Русију у његове спорове са народом!

Али напади и сумњичења нису престали ни после повратка из Русије. Резултати нису били какве је очекивао. Цетиње је учинило све да сумње појача и нападе изазове. Почели су говорити о »црногорском народу« (у националном смислу), и »србијској влади«. Овај инаџилук, сасвим природно, потсећао је на Јагићев проналазак »босанског народа«. Полуслужбена »Самоуправа« с правом их прекорева: »Јагић је измислио за Калајев рачун босански народ. Цетиње не треба да иде и тим путем«. Цетињске новине и новинари, инспирисани са Цетиња, тешко замерају српској влади за нападе штампе на Томановићеву владу. Полузванична »Самоуправа« се брани и каже, да је влада »предузимала кораке и код судова да се обуставе или бар ублаже ови напади. Она ове кораке није вешала о велика звона, као цетињски дописници родољубиве тежње кнеза Николе за Српство, и његове доброте за Србију«. Што ове интервенције нису уродиле плодом, узрок је, каже, делом до закона, »па онда и до тока и развоја политичких прилика у Црној Гори, које се свагда нису могле бранити«.

Кнежева влада је све више незадовољна држањем београдске владе. Отуда преко »Цетињског Вјесника« све оштрији напади и све теже замерке. Најзад орган владин, »Самоуправа«, пише чланак, који је карактеристичан за односе две српске владе. У њему се каже: »Од спољних тешкоћа споменућемо само једну, која је по свом народносном карактеру, и по својим манифестацијама најжалоснија. То је тешкоћа, коју је Србији и Српству створио г. Томановић у Црној Гори. Од кад је Томановић дошао на управу Црне Горе Српски народ и тамо и овамо са чуђењем је посматрао отуђивање које се на Цетињу почело осећати према Београду. Изненађење краљевске владе било је врло велико, кад је сазнала за узроке тога оптуживања. То је изненађење појачано само дописима штампаним у »Бранику« и »Београдским Новинама«. Г. Томановић се преварио у рачуну. Рђав рачун и још гори осећаји

који су га инспирисали! Кад би тај скандал био само срамота Црне Горе, нас би то болело исто онако као да је и Србијин. Али, то је скандал за цело Српство (реч је о Настићевој сведоџби на Цетињу и штампању »Финала«), и то је оно што највише боли. Г. Томановић је имао да бира између два пута. Изабрао је најгори. Дужност му је била да једну одвратну комедију спречи; да је само то учинио, било би довољно да му Српство каже хвала. Овако се показао и рђав слуга свога господара и још гори службеник Српства«.

Крунски сведок Настић по трећи пут (августа) долази на Цетиње. По свој прилици да ликвидира рачуне. Бокешки Срби га дочекују демонстрацијама какве се одавна нису виделе у оним крајевима. Оне су биле нарочито снажне у Херцегновом. »Трговински Гласник« региструјући их каже: »Ето тако у Далмацији дочекују оне, који се усуде да дигну руке на свој народ«.

Не треба имати исувише велику уобразиљу па да се погоди како су о овом поновном Настићевом путу на Цетиње писале друге српске новине, које нису биле онако одмерене и тактичке као »Трговински Гласник«. А нарочито пошто је и ортак Настићев, Сима Јовановић, преко »Српске Ријечи« открио шпијунско-уцењивачки рад Настићев, потпомогнут Лазом Димитријевићем и попом Јокановићем.

Влада је у двобоју преко штампе изгубила битку. Откривени су њени сумњиви сведоци и прљави агенти. Њени докази су изобличени, као и начин на који је долазила до њих. Њихова правна аргументација се изједначила по вредности са политичком. Уосталом, она је од ње и зависила. Није се веровало ни једној, ни другој. Било је јасно да се на Цетињу, у заједници са Аустријом, изводи једна политичка игра, којој је био смер да се позавађају две српске државе, разбије национални занос југословенске омладине и погоде највиђенији Срби у Монархији.

»Политика«, која се дотада држала врло резервисано и скоро благонаклоно према кнезу, у уводнику (8 јуна) између осталог каже: »Мора цео српски народ да буде индигниран до дна душе своје гледајући шта је дозволио кнез црногорски да се ради због њега, ради њега и у његово име. У тој крвавој драми кнез једне српске државе излази на сцену окружен најнижим најамницима аустриским, које му је сарајевска влада

потурила у једном плану великог стила, који је срачунат на штету целог српског народа«. Региструјући даље вест мостарског »Народа« о преметачини у манастиру Житомишлићу и скрнављењу српских светиња, вели: »Преметачина полиције у Житомишлићу коју је вршио шеф цетињске полиције[1] у друштву мостарске полиције, доказује опет да те две полиције оперишу заједнички у овој афери. Против кога? Против Србије и против српске националне идеје«.

»Словенски Југ« са своје стране пише, да се »с дана у дан све више обелодањава сав потајни рад између Сарајева и Цетиња, који је требао да буде »једно дело великог стила« Лазе Димитријевића и Лазе Томановића, уперено противу слободнијег покрета с једне стране у Босни и Херцеговини, а с друге у Црној Гори ...« И ова »завера била је само један део у оној серији интрига чија је директива полазила из Беча, а нападне тачке се шириле на целој линији Југословенства као идеје ...«.

Убрзо је избио загребачки процес и српска штампа добила је потврду за своја предвиђања.

Југословенска, а нарочито српска, омладина осећала је да се стоји пред крупним догађајима на Балкану. Зато постаје национално револуционарном. Њен идејни вођ је професор Скерлић, а практични борци и организатори чланови »Словенског Југа«. Они скупљају раздробљене Југословене и упућују на рад у два правца: стварање духовног јединства Југословена, и провођење омладинске организације у југословенским земљама, не искључујући ни Бугарску. Природно је, да се овакав покрет у Бечу рђаво гледа. Софија и Цетиње не изостају иза Беча. Сви су осетили да се све то, у крајњој линији, тиче њихове коже. Отуда њихова спрега и заједничка одбрана. Беч и Цетиње потурају омладини агенте провокаторе: Цетиње Николу Јовановића, а Беч Ђорђа Настића, Србина Бошњака. Намера је и Беча и Цетиња да контролишу рад омладине и првим непромишљеним поступком да је задаве. Ови агенти улазе у редове омладине: први покушава да

---

[1] Никола Јовићевић, бивши официр црногорске војске, сродник по мајци црногорске династије, постао за време бомбашке афере шеф црногорске тајне полиције. Из Београда је протеран као посве сумњив. Дошао је био из Црне Горе као »незадовољник«.

се приближи црногорској, а други србијанској и југословенској, окупљеној око »Словенског Југа«. На основу причања и разговора, које купе најчешће у кафанском диму, и уз мирис алкохола, ова два агента исредају прво цетињску, а убрзо затим, онај бошњачки агент провокатор, загребачку аферу Отпочиње се прво са Цетињем, да би се лакше завршило са Загребом и евентуално Сарајевом. Да се отпочело прво са Загребом, аустриске намере исувише јасно би се виделе. Цетиње је требало да акредитује најважнијег сведока. Било је више него потребно, да се види да ради из бољих побуда. Он, као Србин из Босне, спасава једну српску династију, а после испашће да он није морално одговоран што су његова открића на Цетињу искоришћена у Загребу, и што је због услуга Цетињу био присиљен да напише »Финале«. Главно је било затурити да се не види да је био обични агент и издајник.

Али, ова игра, ма колико запетљавана, постала је јасна, и јавност је над њом изрекла свој суд. Уосталом, открио је делом сам Настић, а онда други. Он је у Загребу испричао да је Вукотићу предао оригинални »револуционарни статут« (Он га није предао Вукотићу, већ његовом изасланику Лопичићу, овај претседнику Томановићу, да га од Томановића узме сердар Вукотић и преда барону Куну). Професор Масарик, чешки посланик у Царевинском Већу, велики пријатељ српског народа, доцнији претседник Чехословачке републике, и један од највећих словенских људи ове епохе, открива узрочну везу између цетињског и загребачког процеса, и сумњиве везе Цетиња са аустриским агентом Настићем. Ова открића Масарик чини у интересу оптужених и осуђених жртава на Цетињу и Загребу. Тако је, изгледа, Беч преко Настића потурио Цетињу »револуционарни статут«, да му га оно преко барона Куна поврати натраг, како би га искористио за загребачки процес. Целој овој игри био је смер да компромитује Србију и најактивније југословенске националисте као њене агенте. На тај начин је анексија Босне постајала нужном за сигурност аустриске империје. Компромитујући Србију као легло завера и преврата, Аустрија је припремала терен да је једног дана задави. На томе се у оном добу мислило и радило у Бечу. Па и само онако бру-

тално извођење анексије највећим делом погађало је Србију.[1] Цетиње и Софија оних дана су послушно помогли аустриске планове. Отуда онако тесна сарадња сва три ортака на Цетињу, а Цетиња и Беча у Загребу.

Југословенска јавност није могла да не говори о свему овоме. А то је учинило да Цетиње изгуби моралну битку, свакојако најсудбоноснију, коју је икада водило. Она је значила морални пад једне династије, која је у прошлости имала неоспорних и великих заслуга за српство.

Саво Вулетић, један од интелигентних ондашњих посланика, болно је говорио у скупштини: »Ми имамо српских листова, који су до јуче, до уставности код нас, бранили Црну Гору, а данас су јој највећи непријатељи. Они о Црној Гори шире зле гласове у Босни и Херцеговини, Старој Србији, Далмацији, Маћедонији, а то су земље, које би требале да идеалишу Црној Гори, као што су свакад до сад идеалисале«. Вулетић је сасвим добро запазио резултат новинарске кампање, али се није могао уздићи толико, да види узроке овог великог преокрета, као што се није смео усудити да одели Црну Гору од династије. Штампа није нападала Црну Гору као такву, ни Црногорце као део српског народа, већ је нападала агресивни и национално сумњиви режим кнеза Николе и његове доглавнике. А то није била Црна Гора. Црна Гора није ни једна личност, ни један режим. Вулетић, поред тога, није умео или није смео видети да је ондашње Цетиње учинило неопростиву погрешку, да се спрегло са најљућим непријатељима српства и југословенства. Српска и југословенска штампа и српски народ то им нису могли опростити.

»Политика« је говорила из душе свих Срба кад је писала да »кнез има да бира између српског народа и сарајевских пријатеља... На њему је да својој подлој камарили покаже достојанство свог положаја, поштовање своје личности, и часност својих седих власи — и да се врати нашем народу који гледа на њега сада обезумљен и згрожен. Он има да докаже не више да ли је добар владар, него је ли поштен човек...«

[1] Карло Сфорца, у монографији о Пашићу, доноси писмо Титонијево (ондашњег италијанског министра иностраних дела) о анексији. Титони у писму вели, да он мисли да је Ерентал онако грубо поступио, поред осталог, да би што јаче ударио Србију и Србе.

Овакво писање великих српских листова на Цетињу се није схватало. Онамо се било сасвим обневидело. Колико Цетиње није разумевало овакве поруке и колико је било обневидело види се и из изјаве кнеза Николе страним новинарима, дошлим за време процеса: »Њ. В. цар Фрања Јосиф, наш је добар сусед, коме ми имамо много да благодаримо и који потпуно заслужује љубав и поштовање Црногораца!«

Кнез и његови одговорни сарадници нису имали осећање мере, нити су знали шта значе у оном моменту овакве изјаве, и како ће их коментарисати српска и словенска штампа. Јер, са његовим мишљењем, осим његове владе, није се слагао, нити се могао сложити, ни један Србин. Поготову они, који су имали несрећу да живе у Аустроугарској. Сама »Српска Ријеч« била је забрањена у току ове године 43 пута, и то искључиво стога што је бранила српске народне интересе. После непуна три месеца кнез и његова политички обневидела околина морали су се стидети оваквих изјава!

Срдити бранилац, чак и оваквих изјава, из сплитског »Народног Јединства«, узвикује: »Та ето су у служби »емиграције« за слободу Црне Горе, скоро сви наши листови, са свом оном штампом у Београду, па не трпе, не могу да трпе, да се између њих чује и један два гласа, друкчији од њихових у југословенској штампи«.

Цетињску тезу, поред аустромађарске штампе, бранили су уистини свега неколико југословенских листова, и то од оних који су били у служби Аустрије или раније обреновићевских режима у Србији.

Такав је био резултат спреге Беча и Цетиња, која је дала прво цетињски, а затим загребачки процес. Нотoрна је чињеница да је Цетиње дало Бечу »револуционарни статут«, на основу којега је вођен загребачки процес, у намери да уништи најбоље и најактивније српске патриоте у пречанским крајевима. Црногорска влада је покушала да демантује Настићеву изјаву у Загребу, да је статут предао црногорској влади. Али узаман. С правом се званичном Цетињу више није веровало.

После двадесет година сведок очевидац, Лопичић, о овој ружној цетињској работи каже: »На Цетиње сам стигао (са састанка са Настићем) уочи Бадњег дана, 23 децембра

1907. Сутрадан сам реферисао по горњем др. Л. Томановићу у министарском савјету и саопштио му моја запажања о путу у Зеленику, којом сам му приликом уручио револуционарни статут и тобожња писма Љубе Јовановића и мајора Васића. Томановић је статут читао гласно, и док га је читао уђе у кабинет сердар Јанко. Пошто га је Томановић прочитао, остави га на сто, а сердар Јанко узе са стола и рече: »Ово треба одмах дати барону Куну«. Томановић му на то рече: »Полако, човјече, ти хоћеш све нешто трчећи. Мени треба на све добро промислити а ви све грабите!« Окрену се к мени, као да тражи да нешто речем. Ја сам на ријечи сердара Јанка приговорио она иста опажања, која сам саопштио Томановићу при реферисању са мога пута: Ако тај статут изнесу на суд или га предаду аустриским властима, оне ће имати у рукама корпус деликти и даћемо могућности аустриској влади, да прогони све српске прваке онамо. На то ће Јанко: »Таман нека га плаћају погански синови, што не (нас) грде преко новина!« А ако је то само аустриска подвала преко Настића нашој влади, да га преко ње искористи за своје сврхе? — упитах га ја. Др. Томановић проговори: »Тако ми Бога могуће је!« Јанко на то, да ја не опазим, оштроману главом на Томановића, дајући му знак да не говори, — и овај заћута, а Јанко се обори на мене: »Ти ми жнаш што ће аустриска влада! Стало је њој да нама подваљује!« У толико уђе др. Колушев, бугарски посланик, а пет минута доцније и барон Кун, аустриски посланик. Поздравили су се и сјели. Сердар Јанко пришао је барону Куну, разговарајући француски, и предао му је револуционарни статут. Барон се љубазно захвалио, устао и са др. Колушевом напустио кабинет. За њима је у корак пошао и сердар Јанко. Кад је овај изашао, Томановић је био изван себе, скоро вичући: »Јеси ли видео шта раде ови људи? Ја не знам шта да радим!« Слегао сам раменима и изишао из кабинета . . .«[1]

Тако су цетињска влада, а преко ње и неразумних пријатеља и сама династија, изашли национално осумњичени и морално унижени, као никада и ни једна српска влада и ди-

---

[1] С. Лопичић, Бомбашка афера, стр. 32 и 33.

настија. Упрљали су их сумњиви агенти и прљава преписка са њима, а понајвише њихови поступци, и неодмерене речи, које су оних дана немилице крчмили, било преко плаћене штампе, било са скупштинских трибина. Српски лист, „Дубровник", скандализиран свим што се десило и чуло на Цетињу, пише: „На цетињском пољу требало би подићи један споменик министру Томановићу *и дружини*, а са стране га окружити попрсјима Рајковића, Настића и других, нека познији нараштај потсјећа на дјела неких нажалост српских изрода".

Слично „Дубровнику" писала је скоро целокупна српска и југословенска штампа.[1] „Србобран" вели: „Цетињска господа понављају Настићеве клевете и на њима зидају нове денунцијације. Господа су се уортачила са Настићем и дочекаће оно што сами кажу: „Ко зло чини, зло ће и дочекати." „Словенски Југ" обраћајући се кнезу Николи каже: „Кнез Никола је стар и још увек паметан владар. Он је остарио на престолу, па ипак треба да му кажемо један пример: краљ Александар није погинуо што су га издали његови министри, већ баш зато што су они ропски вршили све његове прохтеве".

Ова опомена и ови примери нису деловали на кнеза, ни утицали на његову околину. Он је упорно држао своју владу и ишао својим путем. На њему није доживео судбину последњег Обреновића, али је сачекао ону његовог родитеља!

Емиграција у Београду покренула је била листове „Црну Гору" и „Домовину". Први је излазио свега три месеца (12 јануар—12 април). Угушила га је српска влада, ма да је у програмној речи стојало: „Наша борба противу

---

[1] Противу кнежевог режима и цетињске тезе о афери, писали су: »Бока« (Котор), »Српска Ријеч« и »Народ« (Сарајево и Мостар), »Слобода« (Сплит), »Обзор«, »Покрет« и »Србобран« (Загреб), »Застава« (Нови Сад), и београдски листови: »Политика«, »Штампа«, »Дневни Лист«, »Словенски Југ«, »Трговински Гласник«, »Радничке Новине«, »Српска Застава«, »Одјек«, »Мали Журнал« и »Звоно«. Цетињску тезу бранили су: »Београдске Новине«, »Вечерње Новости«, пречански »Браник«, каткад »Правда«; хрватски листови: »Народно Јединство« (Сплит), распопа Јакшића »Словенска Мисао« (Трст) и готово целокупна аустромађарска штампа.

деспотизма и реакционарног терора, не значи још и борбу противу династије". Други је нешто мало наџивео први. Специјални органи за одбрану, уосталом, нису ни требали. Бранила их је целокупна југословенска штампа. Цетиње јој је, својим неразумним речима и сумњивим поступцима, пружало обиман материјал. Духовно је припремано земљиште да се једнога дана постави и изведе јединство две српске државице без икаквих обзира на Петровиће и њихове пријатеље. То је једини сигурни резултат цетињског процеса.

У српству је онда вејао снажни *национални* дух *тежећи јединству* и слободи. По природи ствари био је уперен противу Аустрије и свих оних који је помажу. За карактеристику онога духа, коме се непаметно ставила насупрот званична Црна Гора, послужиће речи „Србобрана" (поводом хапшења једног националног радника): „Запамти Србине! Запамти да данас има људи који ће бити награђени ради тога, што несавесно и бездушно вређају Србе; запамти да данашњи властодршци са уживањем слушају сваку увреду нанешену српском народу и српском имену; запамти, да се један котарски претстојник усуђује у званичном акту извргавати руглу српски народ. Запамти то, Србине!" Или белешка, коју овај српски лист преноси из Раухове полузваничне „Уставности", и месецима доноси у листу: „Нарочито су Срби ужасне шовинисте, како у Србији, тако и у свима крајевима и покрајинама, где живе. Они су створени да изазивају, праве нереде, дижу устанке, отимају, убијају, итд." „Запамти ово Србине!" — каже „Србобран".

Противу оваквог пркосног и осветничког духа ставили су се ослепели управљачи на Цетињу. Они су трчали са изјавама аустриским новинама, од којих су неке биле покренуте искључиво за рад противу Срба; сумњичили су и вређали најбоља српска и хрватска пера, а хвалили црножуту штампу, па је чак и кнез нашао за потребно да изјави, да Црногорци имају зашта да благодаре Фрањи Јосифу, у чијој се земљи понаша према Србима онако како пише „Србобран"! Шта су онда могли очекивати од српске јавности? — Само: неподељену осуду! Ујединили су противу себе најбоља пера и најбоље људе на словенском југу.

Одмах по завршетку бомбашке афере (јула месеца) То-

мановићева влада покреће полуслужбени лист „Цетињски Вјесник”. Овај лист, покренут за обрачун са српском штампом и српском владом, мостарски „Народ” овако карактерише: „Неписмен, некултуран, сав предан само једном циљу, да пере и брани рад и понашање црногорске владе и оних испод владе, и да подваљује онима, који неће и не могу да мисле ниже, него што треба да мисле нормални људи”. У националном погледу, овај цетињски лист има „пуна уста грдњи и подвала противу браће, док ни једне грке нема за рад моћних фактора друге једне државе...”

Стварни уредник овог листа био је Милош Живковић, секретар кнеза Николе, о коме опет „Народ” каже: „Милош Живковић је познат и нашим Мостарцима. Он је 1896—97 г. био коректор Србима тако пријатељског листа „Bosnische Post-a”, а неколико мјесеци, за вријеме наше борбе за црквено-школску аутономију, бавио се у Мостару. Док је у Мостару био, није имао никаква занимања и својим пријатељима причао је, како га издржава некаква тетка. Сад, кад видимо шта тај човек на Цетињу ради, лијепо се досјећамо ко је та његова тетка, и одиста вјерујемо да га она и издржава и лијепо плаћа. Честитамо „Цетињском Вјеснику” на његовом уреднику и на поштеном српском раду!”

У ствари овај лист је налазио да ће одбранити своје патроне нападајући и денунцирајући не само службену Србију и њен двор, већ и све српске патриоте и борце противу аустриске тираније. Његови напади и денунцијације, продужаване годинама, извеле су из резерве и самог Пашића да, на интерпелацију Стојана Новаковића и Стојана Рибарца о смутљивцима између Србије и Црне Горе одговори, да људи који су некад под Обреновићима писали противу Црне Горе сада пишу противу Србије. Он, каже, зна једног човека, који је добијао новац да покрене лист, у коме би помоћу највећег српског национализма сејао нерасположење и неповерење међу балканским земљама. „Онај који је овде писао противу Црне Горе, пише сада у „Цетињском Вјеснику” противу Србије”.

Свакојако, у нашој журналистици није познат случај да се у толиком степену заборављало и безобзирно служило туђинској политици, какав је био случај са овим органом цетињске владе.

V Последице цетињске афере

Последице цетињског процеса

Цетињски процес је највећа погрешка кнеза Николе. Његов поколебан ауторитет дуготрајном архаичном управом, вандализмима и насиљима његових власти 1907 и 1908 дотучен је и у земљи и на страни. Кнез је испао неокретан државник и невешт мајстор. Стало му је било да с политичке позорнице скине мрске народњаке као агенте Београда, и у журби, коју је добрим делом изазвао страх, прешао је меру допуштенога. Није видео да ће га то довести до спора са народом, а овај до спора са свима Србима и Југословенима. Ископао је гроб својој династији и Црној Гори као независној држави. То је природна последица политике, која одудара од дубоких осећања народних.

Приближавање Аустрији фатално га је удаљило не само од свих Срба, него и од Русије. Русија је на Балкану водила потмулу борбу са Аустријом, и у овој борби Србима наменила улогу савезника, положај који је доделила била Бугарима у односу на Турке. Отуда руска помоћ српским државицама и српском народу кад год су вођени у овом правцу. Чим би изменили спољнополитичку оријентацију, она би заузимала непријатељски став. Кнез је политиком наслона на Аустрију озловољио Русе, и његов положај у Петрограду нису више могли спасти ни његове кћери, ни славенофили. Пустили су га његовој судбини. Више са њим нису прављене озбиљне комбинације, нити се за будућност рачунало са њим и његовом династијом. Петроград је на Србе гледао као на целину, а на династије као на средство које може метнути у акцију цео потенцијал народа. Династије које нису биле способне за то, биле су осуђене. Руси су и после 1908 продужили давање војне помоћи Црној Гори, јер је то био инте-

рес и Срба и Русије, али су на кнеза и Петровиће гледали другим очима. Свађа са Карађорђевићима и радикалима, као русофилском партијом, морала је донети овакве резултате. Кнез, поред свег искуства које је имао са Русима, није то предвидео.

Гледиште Срба било је идентично руском гледишту. Сваки ко је разбијао елан и јединство народа, унапред је био осуђен.[1] На дну душе српске живела је вечна и фанатична тежња државном јединству. Да би се јединство провело требало је мобилисати све моралне и материјалне снаге народне. Они који би то кварили, морали су бити склоњени. Ову мистику, која се граничила са вером, народ је изразио у свим својим умотворинама. Проклео је господу за цепање царства и ову клетву побожним фанатизмом чувао на дну свога срца. Док је Турчин био једини непријатељ, оштрица ове мистике била је окренута њему. То је трајало до окупације Босне и Херцеговине. Отада се окреће и Аустрији. Аустрофилска политика крајем XIX века постала је оно, што је раније била туркофилска. И као што се не би раније заборавило пактирање са Турцима, тако се није доцније заборављало пактирање са Аустријанцима. У дубини српске душе аустрофилство се једначило са народним издајством.

Нема сумње, да су Руси својом политиком помогли да се увр̂ежи овакво схватање током деветнаестог века. Они су умели уверити Србе, да национално јединство могу постићи само наслоном на Русију, и да су Аустријанци непријатељи овога јединства. Руска политика на Балкану била је сентиментална и широко словенска. Наслањала се на народ и његову мистику више него на династије. Она је могла бити и завојевачка, али је била словенска. Аустриска сасвим обрнуто: била је завојевачка и меркантилно трговачка. Ослањала се углавном на династије, о народу није водила рачуна. Гледла је да један жилави народ успава материјалним интересима, и у даном моменту да га зароби. Сасвим супротно од

[1] »Српска Ријеч«, орган српске националне организације у Босни и Херцеговини, каже: »Ко истиче покрајинске разлике тај уноси дух цијелања у народ, иде на слабљење народно, те не може бити пријатељ народни«.

Непријатељ је народни чак и онај, који се шанчи иза локалних међа. Шта ли је остало за оне друге, који помажу аустриску политику.

онога, што су Срби желели. Отуда аверзија према аустријанству и Аустрији, и свему што им служи. Зато ову службу Срби нису могли заборавити краљу Милану и његовом сину, који је још био и политичка врдалама. Неће је заборавити ни кнезу Николи, који полази њиховим путем. Дохватити се Аустрије у оном добу сматрало се кужним, и није се праштало онима који су јој се приближили.

Црногорци су у овом погледу најтипичнији Срби. Њихова национална мистика није могла сварити одвајање од руске линије. За њих није могла постати дилема: Русија или Аустрија. Ишло се увек и свагда са Русијом. Русија је матица словенска, она је колевка Словена, најстарији словенски брат, заштитник и бранитељ. У свести црногорској Рус и Русија су савршено идеализирани. Стога и помисао да се не слуша Русија сматрала се светогрђем. Русија је била идол и тешко томе ко би се дрзнуо да нападне *или* омаловажи идола. Увреде Црној Гори још су се и опраштале, Русији никада. Овај *мистички и херојни брђанин* био је увек готов принети Русији на жртву себе, све своје и своју Црну Гору. Преко ове љубави и оданости Русији Петровићи су се учврстили у Црној Гори. Петровићи су, по мишљењу Црногораца, увек ишли са „Матушком", примали њене наредбе и њене помоћи. Ова даровита породица дала је уистини неколико крупних државника у мантији и капуту.[1] Велики лични престиж Николин највећим делом настаје поверењем и помоћу Русије. Ови добронамерни и невешти људи нису знали и нису веровали да би њихов кнез могао бити непослушан мајци Русији. Његово пријатељство са ћесаром примали су ако је долазило по савету руском. Стога им је њихов лукави кнез увек објашњавао да је његова политика према Аустрији изазвана нуждом, и по саветима Русије. Али, дошло је доба кад је изгледало да се кнез приклања аустриској политици, да се одваја од Русије. То је, у врло великој мери, поколебало његов углед и помогло да се психолошки

---

[1] Од највећих државника из ове породице су владике: Данило, Василије и Св. Петар. Василије је и први писац и историчар из Црне Горе. Он пише, и ако на руском, далеко пре Рајића и Јоакима Вујића. Он у својим списима пледира за идеју уједињења Јужних Словена скоро један век пре кнеза Михаила и Гарашанина.

спреми терен да једног дана нестане династије Петровића, а са њом и независне Црне Горе.

До сазнања да се кнез одваја од руске политике дошло се од самих руских претставника. Они су прво покушали да помире кнеза са народњацима. Руски посланик на Цетињу, Максимов, енергично је радио у том правцу. Он је саветовао Радовићу и његовим друговима, да пристану чак и на коалицију са Томановићем или бар он лично да му приђе.[1] По мишљењу Руса народњаци у Црној Гори су оно исто што и радикали у Србији. Истина, сви Црногорци су русофили, али су народњаци као странка изразито русофилска. Стога би, по мишљењу Максимова, било добро да се не кавже са кнезом и ма у ком облику остану на власти. Мијушковић, Томановић и њихови људи, нису им уливали много поверења. За кнеза су веровали да је везан за Русију, али су такође знали и да је велика врдалама. Како је осетно старио, бојали су се да утицајем околине не склизне на аустриску стазу, тим пре, што су његови синови били људи без великих вредности и, према руским извештајима, аустрофили и германофили. Максимов није успео да наговори народњаке, и догађаји су се развили противу руских жеља. По свему изгледа, Максимов је мање притискивао кнеза него народњаке, вероватно бојећи се да га сасвим не отера на аустриску линију.

Убрзо после ових Максимовљевих покушаја кнез одлази у Беч. Његова пратња успут даје изјаве аустриским новинарима да је слободоумни и демократски покрет у Црној Гори дело великосрпске пропаганде из Београда. Оптужују Србију као легло пропагандске и конспиративне акције. Како је Србија онда већ била под руском заштитом, то Руси ни најмање не крију да су незадовољни испадима Цетиња. Природно је, да су Црногорци сазнали за руско нерасположење, и отада настаје озбиљна кампања противу кнежеве и владине политике као антируске и антисрпске. Она једновремено почиње у земљи, усменом агитацијом у народу, и писмено у српској штампи. Црногорцима се објашњава да се кнез одвојио од Русије и од Србије за рачун Аустрије. Овакве оптужбе делују на машту, и као жеравица пеку са-

[1] Саопштио г. А. Радовић.

вест Црногораца. Црногорци су до краја остали романтични националисти и заиста их није било тешко запалити. Из Црне Горе ова кампања се преноси у југословенску, па најзад и у руску јавност. Каткад пробије и кроз велике руске листове понеки напад на политику кнеза и његове владе, узимајући у заштиту људе, који су претстављени као русофили у Црној Гори. То је било тим лакше, што су кнежеве кћери губиле утицај који су раније имале на царицу и руски двор. На тај начин, кнежев унутрашњи обрачун са демократским и слободоумним елементима преноси се на терен спољне политике. А то је само погоршало његов положај и споља и унутра.

Углавном утицајем пречанских Срба и некадашње српске омладине значај и углед кнеза Николе и Црне Горе уздигнут је био на словенском југу врло високо. У њих је полагана највећа нада. Вечите борбе и ратови Црногораца са Турцима, чести устанци раје и поробљених суседа Црне Горе, дражили су машту ових романтичара, и они су у Црну Гору и њеног кнеза, као претставнике српске динамике, полагали највеће наде. Идеализирани су и Црногорци и њихов кнез. На овакво схватање омладине и пречанских Срба утицала је углавном политика Србије. Окрутни режим Михаилов, намеснички, и Миланов није се свиђао омладини, а најмање пречанским Србима, који су патили од аустриске тираније. Борбени и слободни Црногорци, вечити заточници српске мисли, и њихов кнез као шеф, изгледали су им погоднији за национални српски устанак, који је требало да извојшти слободу и уједињење васколиког српства. Љуба Ненадовић, рођак Карађорђевића, у том добу пева:

Црна Горо света, зоро нашег дана.
Царевино српска без турског фермана...

А за кнеза каже:

Ти нам, кнеже, утеха цигла,
После Лазара први си ти.

Омладини се није допао начин узимања градова. Они су узети паметно, али не витешки. Држање Србијино сматрало се невитешким. Михаилов поступак им се није допао.

Намесништво и Милан још мање. Омладини Обреновићи уопште нису изгледали подобни да изведу велику замисао ослобођења и уједињења српскога народа, нарочито после смрти кнеза Михаила. Они су јој изгледали реакционарни и неодлучни. Петровиће и Црногорце, вечите борце и националне револуционаре, сматрали су као предестиниране за тако крупне потхвате. После 1862 Јаков Игњатовић пише о Црногорству у „Словенци" и велича га до небеса. По Црној Гори некад су становали јелински и римски богови, ту је Јупитер гиганте победио, Нептун своје узапћене ветрове држао, на тим стенама Марс је свој мач оштрио. Црна Гора није земља као друга земља; Црногорци су већи од Шпартанаца, они су победници самога Наполеона; они нису људи као други људи. Црногорство је есенција српства, „чисто Србство"; Црногорац је „калем Србства".[1]

У оваквом заносу омладина, на скупштини у Вршцу (1871), бира црногорског војводу Машу Врбицу за претседника. То је и последња њена скупштина. Аустриска влада је забрањује и растура.

Велики далматински хрватски вођ, борац, песник и првак дон Михо Павлиновић, пева и у звезде окива Црну Гору и зове је „колијевком српске слободе": „Што је стара Зета од Јаворја до Котора, па од Захумља до Дрине и до Бојане, стекла јуначке славе, то је наслијеђство твоје, висока Горо. Твоје сузе ти поносно tареш, мајко Немањића, јере си слободна. Пали Немањићи, пало Немањића царство: пропала српска царевина. Али не пропаде српска слобода, јер ти кроз вјекове нахрањујеш неугасими плам српске слободе. Народне пјесме широм по Југу; царске моћи кроз све српске задужбине; то су, Црна Горо, књиге твоје споменице; јамци су твојој будућности, узорита сирото. Десет Немањића од свога срца народу си дала; дала два пуна вијека српског величја. Кад први Немања твој из Дукље завлада жупом Рашком, ти си, Црна Горо, Немањи сватове спремила — 1159. Зетском китом у коло Стеван окупио Србију, Арбанију, Херцеговину; дода руку Маћедонији, Босни, Приморју".[2]

---

[1] Јован Скерлић: »Омладина и њена књижевност«, стр. 185.

[2] »Срби у Далмацији«, др. Л. Бакотић, стр. 71 и 72.

Током тридесет година занос за кнеза и Црну Гору хладио се, нарочито у горњем слоју српског друштва. Али, и ако се занос према њему хладио, кнез је врло дуго живео у илузијама младости. Утолико теже су му падали напади на њега и његов режим. Онај који је навикао на похвале, тешко се привикава на нападе. То није особина само куртизана, већ и свих препотентних људи и диктатора уопште. Напади су га прекомерно болели и реаговао је виолентно. Његову женску сујету очајно је болело черупање сјајног перја. Стога, кад је 1907 и 1908 настала општа кампања српске штампе, после првих момената пренеражења постао је бесан. Дао је тон за жучне нападе, и сам је писао виолентне чланке. Делио је ударце и лекције свима, који се нису слагали с њиме. Врло ружно је сумњичио најбоља српска пера. Припијао се уз Аустрију, као да је хтео да тера инат најбољим Србима који су онда водили борбу с Аустријом. Он је иначе познат као човек, који се у борби једнако служио диалектиком и клеветом. Његову бујну машту помагала је ванредна писменост, а иза обе је стојала ретка бескарактерност. Раније се није женирао да пред Аустријанцима оклевета своје рођаке, емигранте[1] да су руски агенти, а емигранте у Русији да су аустриски агенти. Доцније је све противнике називао „србијанским агентима". Уопште није бирао средства да доскочи противницима. Он није имао от-

[1] Браћу владике Рада, Ђорђија и Пера, некадашње претседнике црногорског Сената, емигранте, стално је денунцирао далматинском гувернеру да, као руски агенти и за рачун Русије, раде на преврату у Црној Гори.

За ове кнежеве клеветничке особине даје прилог и граф Сфорца у *књизи о Пашићу* (стр. 245). *Ево шта каже Сфорца:* »*Многи* Италијани су ме питали јесам ли одиста сигуран да Трумбић није тајни аустриски агент. Ради њиховог оправдања треба признати да су ту подмуклу гадост понављали по некад угледни странци, који су се правили да о томе нерадо говоре, и то из љубави према Италији; навешћу само двојицу, о чијој сам се акцији могао лично да уверим: Жак Бенвиљ, из Аксион Франсез, и црногорски краљ. Како је просечни Италијан могао наслутити да Бенвиљ тако говори јер ради у корист католичке и династичке Аустрије, а краљ Никола зато јер мрзи уједињење Српскога народа, о коме је у младости певао као о идолу свога живота — то ће рећи дотле, док се надао да ће он моћи да бере плодове уједињења Србије и Црне Горе«.

мену хладнокрвност кнеза Михаила, ни плаховитост свога стрица Данила. Истина није имао кукавичлук краља Милана, ни конституционалну превртљивост краља Александра, али је имао понајвише њихових особина. Прибран и рачунџија у односу на странце, песник у односу на Србе, беседник и фасцинатор у односу на Црногорце. Пред моћнима је умео савити кичму до ниskости, пред Србима се топити од осећајности, а пред Црногорцима се исправити да је изгледао као планинска греда. Песник по души, уносио је машту у политику, не заборављајући материјалне користи, као да је био Цинцарин. Веровао је, да је наследио духовне особине свога великог претка и песника, а ратничке својих предака и својих земљака. Ценио је свој војнички таленат колико и песнички, и тражио од свих да га поштују. У овој сложеној природи борила су се увек два човека: човек маште и племенитих осећања, са реалистом и грабљивцем. Волео је материјална добра до ружнога. Имао је глад једног балканског сељака за земљом, и био готов да жртвује новцу и оно што је код њега било основно, понос. Понижавао се и просио лево и десно. Једновремено је тражио новац од ћесара и руских царева, од србијанских кнежева и цариградског султана. У исто време свакоме је говорио о привржености и пријатељству. Тешко је веровати да је ма коме говорио оно што је мислио. Код њега је главно било искористити људе, а споредно обећавати и држати обећање. Стога је обећања делио нештедимице. Најзад је овај стари лисац, како су га назвали ћесарови министри,[1] долијао. Познали су га на страни, и познали у земљи. И онда кад су га отпочели сликати, заболело га је. Људи уопште не воле да виде своје морално обличје, нарочито изложено на очиглед света. То се њему десило после 1907, и зато је реаговао онако неодмерено и жучно. Понашао се као његови претци кад су светили мртве главе. Хтео је да уништи „дечурлију" и неспособњаке, како је звао слободоумну опозицију, а да морално премлати њене браниоце, па ма који они били. Стога оних дана капљу крупне капље жучи кроз написе његове и његових списатеља. Успео је да изазове противу себе све Србе и већину Црногораца, највећим делом жучношћу напада, руж-

[1] Барон Гизл од Гизлингена.

ним инсинуацијама, и сумњивим друговањем његових доглавника са ћесаровским агентима. Да ли је предосећао у греви борбе да отпочиње последњу велику битку за краљевину и династију, за своје и својих господство у Црној Гори?

Кнез је превидео борбену снагу црногорске омладине и вредност моралне потпоре, коју им је пружило српство и словенство, а нарочито југословенска омладина. У беспоштедној борби коју је започео, није хтео да види у младим Црногорцима потомке старих Црногораца који су створили, одбранили и одржали Црну Гору, а у публицистици српској и југословенској наставак омладинске идеје, која је почетком друге половине XIX века српску националну жицу била затегла до прскања. Натоварио је себи на врат две опасне силе, које ће га најзад сасвим сломити. Иза црногорске стала је југословенска омладина. Солидарисала се са њом и помогла је свим средствима. То је донело као резултат неповерење у кнеза широм јужнословенских земаља. Одатле је био свега један корак до захтева да се он у интересу српства уклони. На њ се није исувише дуго чекало.

„Народ", орган српске елите у Босни и Херцеговини, може се рећи у име свих Срба, каже кнезу: „Династије двадесетог вијека треба да знају, да могу само дотле рачунати на оданост и приврженост народа, док раде у духу и тежњама самог народа и док интересе династије вежу са интересима народа. Чим та хармонија престане, нестаје и љубави и привржености".

Црногорска и српска омладина веровале су да је та хармонија поремећена реакцијом и афером с бомбама, да је стога нестало љубави и привржености, и да се у будућности, раније или доцније, мора поставити питање династије.

У Црној Гори и међу Црногорцима ова снажна генерација младих људи радила је неуморно на слабљењу кнежевог престижа. Он сам и његови доглавници овај рад су потстицали, и својим погрешкама снажно помагали. Преко пута сваког ауторитета из народа стављали су ауторитет кнежев. Мерили су престиж круне са престижем појединих грађана. Тражили су да народ напусти своје вођство да би

остао уз свога кнеза.[1] Кад то нису постигли, похапсили су и осудили људе. У крају, где је осећање братства врло дубоко, на овај начин је изазвано не само много породица, њихових сродника и пријатеља, већ и читава племена. Поред тога, ударајући на националну жицу, и сумњичећи кнеза и његову владу да су се одметнули од српства и од Русије, поткопавали су му углед и код других. У непоштедној борби средства се нису бирала. То ће се видети из даљих редака.

Кнез је сам све више постављао дилему: на једној страни старост и династичка привржeност, а на другој младост и јединство српског народа, без обзира на династије и династички фанатизам. Чим се овако постави проблем, решење је јасно. Младост мора однети превагу. Његове пароле, династичка привржeност и црногорство, морале су избледети пред династичком незаинтересованошћу и уједињењем српства. Једној шаци горштака, затвореној у неприступачне литице, сиротој и неукој, којој за педесет година није умео обезбедити какав такав живот на дому, са управом застарелом и неспособном, метнуо је преко пута целокупно српство са његовом културом и материјалним потенцијалом. О крајњем избору није могло бити сумње. Овакво постављање проблема донела му је политика која је одвела до „бомбашке афере" и сама афера, а то је било судбоносно за њега. Омладина је над њим однела дефинитивну моралну победу, да само десет година доцније однесе последњу и стварну победу.

Омладина у односу на србијанске политичке људе

После 1903 црногорска омладина на школовању у Србији није гледана непријатељски као за режима два последња

[1] У времену кад су власти тражиле од народа да се одрече својих првака, позвали су старијег и угледног домаћина Сава Ђуришића, из љешанске нахије, саопштавајући му да је то и жеља господарева. Овај прибрани и отресити Црногорац упитао је: »Је ли то збиља жеља господарева?« Кад су му рекли да јесте, одвратио је: »Е онда нема више господара!« — Овај трезвени и отресити човек из народа заиста је рекао истину. Господар више не постоји кад је дошао дотле, да се мери са својим држављанима, и да би подигао свој престиж мора да их гони и осуђује! Оних дана као овај Ђуришић мислила је већина Црногораца. (Приопштио: Мићо Вукчевић, школски надзорник у пензији).

Обреновића. Примана је и од народа и од политичких људи, као да је из саме Србије. Никаква разлика није прављена. Последице обреновићевске хајке на Црногорце све мање су се осећале. Можда су се у добу, о коме говоримо, осећале још само у подругљивој доскочици о „наџиравању". У ствари црногорски омладинци имали су сва права као и домаћи синови: бесплатно школовање, школска благодејања, студенти још и потпору из студентског потпорног фонда, итд. Једном речју, црногорска и југословенска омладина била је у свему и потпуно изједначена са омладином из Србије. То је чинило да смо се у Србији осећали као код куће. Србија је пре рата била атракциона тачка за све Србе и Југословене својим слободама и својом демократијом. Новом режиму у Србији није била потребна никаква нарочита пропаганда међу Југословенима. Највећа пропаганда биле су њене слободе и њена демократија. Преко њих је она постала Пијемонт југословенски, и нада поробљених. Свуда су Срби били притешњени било туђинском пресијом, као у Аустрији и Турској, било домаћом реакцијом, као у Црној Гори. И сасвим природно симпатије и љубав ишли су слободној Србији, њеном народу који је умео да извојује слободу, и политичарима који су умели да је очувају и организују. С једне стране топао пријем, а с друге ове слободе, плениле су црногорску омладину и духовно је изједначиле са омладином из Србије. Њени национални видици ширили су се и мерили етничким границама Јужних Словена. Отуда њене везе са „Словенским Југом", са „Народном Одбраном" и другим патриотским удружењима. Све ове установе и људе који су их водили, сматрали су својима.

Омладина је на универзитету имала свој клуб (Клуб црногорске универзитетске омладине). Он је био омладински политички инструменат за Црну Гору. Чланови овога клуба, према својим концепцијама и својим идејама, били су и чланови партиских клубова на универзитету. На тај начин, многи су имали контакт са политичким људима из Србије. Али, пре бомбашке афере ни један од нас није имао везе ни са једним од водећих партиских људи у Србији. Наше везе најдаље су ишле до професора Скерлића и чланова „Словенског Југа". Тек кад је афера откривена, били смо у прилици да се упознамо са г. Давидовићем, затим са Протићем,

Андром Николићем, Миловановићем, Љубом Јовановићем, и другима.

Највећи део омладине симпатисао је самосталним радикалима. Отуда су наше прве везе са њима. Скерлић је, и као професор и као политичар, нашим студентима импоновао својим широким југословенством, демократском мишљу, и својом великом културом. У контакту са омладином ван Србије он је био само велики патриота, никада партизан. Ја се и данас са задовољством сећам часова проведених у његовој средини. Он је умео као ретко ко да окуражи младе људе, да их упути на рад, да их подржи у научним истраживањима, нарочито да их загреје за широко схваћену југословенску идеју. Био је сјајан наставник и вођ у исто време. Сасвим је природно, да омладина једнога краја, који је вековима идеалисао српству и словенству, буде под његовим утицајем. У његовом „Дневном Листу" неки од нас заволели су новинарство, и кроз цео даљи живот остали, у првом реду, новинари.

Преко Скерлића приближили смо се странци којој је припадао. Од водећих страначких личности прво смо упознали г. Давидовића и са њим све до краја одржавали пријатељске везе. Он нас је својим тактом, добродушношћу, жарким патриотизмом и љубављу највише привлачио. Давидовић није научник, али има ведру главу и добру интелигенцију. Његова речитост је ванредно китњаста и убедљива. Он је, нема сумње, од најречитијих људи демократске Србије. У оним мучним данима ми смо са Давидовићем одржавали контакт и он нам је био скоро једина заштита. Заузимао се за нас и помагао нас колико је боље могао. Примао нас је као своју децу и, што је од интереса за карактер Давидовићев, и његову широкогрудост, он нас никад није упитао којој србијанској странци симпатишемо или припадамо. Није му било стало до тога да придобије партизане, већ да помогне младим Србима, и да им стави до знања да Србија о њима води рачуна, да је она увек готова прихватити све добре патриоте и честите људе. Кроз некадању његову штампарију, на углу Дечанске и Скопљанске (данас Пашићеве) улице, пролазила је младеж из свих српских крајева. Он их је све примао са једнаком топлином и једнаком љу-

бављу. Никад му није недостала реч утехе, ободрења, као и помоћ, уколико је могао учинити.

Црногорски емигранти: Шобајић, поп Војин Поповић, Ђулафић и још неки, ишли су Пашићу. Хладни и закопчани Пашић тешко је могао задобити Црногорце за своју личност чак и да је то желео. Његов менталитет је сасвим одударао од менталитета говорљивих и импулсивних Црногораца. Стога нисмо чули ни од једнога од њих да су се вратили много очарани њиме. Омладинци са њим нису имали никакав контакт. Први радикалски првак с којим је омладина дошла у додир био је Стојан Протић. После пада Пашићеве владе Протић је остао ван владе. По договору са друговима, јавили су се Божовић и писац ових редова. Имали смо намеру да са њим, као чланом вођства радикалне странке, и врло утицајним човеком, расправимо наше питање. Док је Пашић био на влади то нисмо могли учинити. Полемике и борбе због афере биле су исувише оштре. Црногорска влада, преко својих, или преко аустриских агената, била је добро обавештена о нашем кретању и разговорима по Београду. Стога нисмо хтели да отежавамо положај владе, бар колико је до нас стојало. Избегавали смо сваки контакт са члановима владе, па и са истакнутијим радикалским првацима ван владе. Како је цетињски процес већ био завршен и Пашић, којега су на Цетињу највише нападали, замењен Пером Велимировићем, решили смо се да се јавимо Стојану Протићу. Намера нам је била да у име омладине и емиграције расправимо питање нашега опстанка и рада у Србији. Тражили смо да нам допусте да се упослимо, како бисмо могли живети и радити. Ако то није могуће онда да нам даду путне исправе за иностранство, како бисмо могли отпутовати за Русију или Сједињене Државе, или најзад где будемо хтели.

Протић нас је примио и саслушао. Рекао је да су они на Цетињу били изгубили главу. Писали су и говорили као да су саветовани од српских непријатеља. „Ето, рећи ће, говорили су да сте наши агенти, а ми се тек сад упознајемо!" Пребацио је и нама што смо се упустили у једну авантуру. Најзад нас је упитао: „Ко вам даде бомбе?" Ја му то нисам могао рећи, јер ни сам онда нисам знао, а Божовић га је умолио да верује, да му их је дао добар српски патриота, и да га

даље не пита. Протић се љутну и рече: »Онда како можемо разговарати кад немамо поверења једни у друге?« После неколико баналних фраза наш је разговор био завршен. Свршили нисмо ништа. Разговор смо саопштили Даковићу и г. Давидовићу. Стојану Божовић није смео рећи да је бомбе дао капетан Поповић, да му не би причинио непријатности.

Г. Давидовић је чинио све што је могао да се реши наше питање. Није успео. Радикалски прваци и радикалска влада, оптуживани са Цетиња као потстрекачи, одлагали су решење нашег питања. Стога је наш положај у Србији из дана у дан постајао тежи. Морали смо помишљати да што пре напустимо Србију и потражимо азил негде на другом месту. За нас је било врло важно, што су опадале наше могућности за рад.

„Политика", пишући о приликама црногорским, каже: „Најбољи њени синови, једна шачица школованих људи, разјурени су на четири стране света. Њих сатире сиротиња и они су свугде везаних руку; они су безопасни а можда и обесхрабрени".

Ова слика, сем последњег, била је сасвим тачна. Али, ма како наш положај био тежак, држала нас је нада и вера у крајњу победу. Сиромаштина каткад обесхрабри, али тако исто и охрабри. Богаташи по правилу никад нису направили крупне ствари, ни извојевали крупне политичке победе.

Многи емигранти су покушавали да траже посао у надлештвима под контролом Министарства финансија, неки у Министарству просвете, неки у правосуђу, итд. Свуда им је одговорено, да је то могуће само онда ако влада одобри. Влада није одобравала бојећи се да јој се не замери с Цетиња и не изазове још жешћа полемика. Из ових разлога није регулисано ни питање нашег одласка из земље. Бојали су се, у случају упослења, да се не подигне нова хајка противу Србије како награђује оне које је Цетиње осудило за велеиздају. Питање одласка опет није решено да би се избегле замерке како Србија омогућава емигрантима рад противу кнеза и његовог режима. Радикали су били већ заборавили да се кнез није устезао да их јавно прима, даје помоћи и омогућава одласке куда год су хтели! Миловановић је предвиђао или наслућивао крупне догађаје из краја 1908, и же-

лео да са Цетињем створи какве такве везе. Шансе да изведе приближавање две братске земље није хтео компромитовати решењем емигрантског питања. Зато је решење одлагао и питање остављао отвореним. Званична Србија се уопште старала да што је више могуће скучи могућности за рад црногорске емиграције.

„Политика" са доста разлога упућује прекоре србијанским водећим политичким људима речима: „Жалосна је то одиста појава и оправдани су прекори што нам се час с једног час с другог краја Српства упућују. Време је да дођемо к себи, да почнемо живети и радити и за остало раскомадано и самом себи остављено Српство".

Уистини више су радили интелектуалци и људи из народа, онај патриотски горњи слој српског друштва, него одговорни политички фактори и српска држава. Они су по правилу и доста често били изложени прекорима нестрпљивих патриота. По свему би се рекло да су политички људи били иза националне мисли горњег слоја српског друштва.

Г. Давидовић је осећао наше тегобе и нашу узнемиреност. Он лично је говорио са Миловановићем, и најзад нам саветовао да га и ми видимо, и да се објаснимо са њим. Мислим, да нам је састанак удесио преко Андре Николића и у дому Николићевом. Али, и после овог састанка наш положај је остао скоро какав је био. Миловановић је обећао и г. Давидовићу и Николићу и нама да ће решити наше питање. Па ипак оно је остајало скоро какво је било све до краја 1909.

Са Протићем смо говорили још свега једаред. Примио нас је у уредништву „Самоуправе" колико да нам каже: „Ви Црногорци попели сте нам се на врх главе!" Захвалили смо му на отворености и пошли да изађемо. Уставио нас је и упитао: „Бога вам, какви сте ви људи? Стално нам долазе неки од ваших и говоре једни противу других. Не можемо ми уредити ваше питање, док ви не средите ваше унутрашње ствари. Постарајте се, и реците нам ко може да говори у име ваше? Ми не можемо општити са многима, али можемо са једним или двојицом!" Одговорили смо му, да смо од наших другова упућени њему, и умолили га да нам саопшти који су то наши људи, који их обилазе и оговарају своје

другове? »То ћу вам рећи кад ви мени кажете ко вам даде бомбе!«

Ово је било последње наше виђење са Протићем. Саопштили смо га Даковићу и изјавили, да је ово последњи наш разговор са политичким људима под оваквим условима (Ни онда, ни доцније нисмо могли знати, који су наши другови вршили денунцијантски посао код радикалских главара).

Једини од радикалских првака с којим смо радо били у контакту био је Андра Николић. Овај, уистини отмени, и паметни човек, био је наш протеже и заштитник код радикалских влада. Он нас је једини од радикала примао и њему смо радо ишли. Неки омладинци су залазили каткад и до Љубе Јовановића.

Са Николом Пашићем ни један од омладинаца није имао веза све до 1909. Тада је почео да залази код њега Пуниша Рачић. Какве су биле везе и разговори између седог државника и петошколца Пунише Рачића, омладина није знала нити је интересовало да сазна. Први контакт омладине са Пашићем почиње падом Скадра. Тада су се са њим први пут видели Божовић и Ђоновић.[1] Са члановима династије Карађорђевића ни један омладинац и ни један емигрант није имао везе све до свршетка европског рата.

Наше везе са србијанским политичким људима нису биле тако тесне и тако велике. Одржавали смо везе свега са неколико људи и са министром Миловановићем. Никада и ни од једног србијанског политичког човека нисмо добили било потстрек, било идеју за ма какву акцију. Сви они, ма колико осуђивали званичну Црну Гору и њене непаметне поступке, били су према њима коректни. Никад и ни у којој прилици нису се мешали у наше послове. Све што су они желели и шта су радили било је, да нас као младе људе посаветују да не пренаглимо, да се добро промислимо пре него што се одлучимо на ма какву политичку акцију. Говорили су нам о свом искуству са Обреновићима и старали се да нам саветима уштеде многе непријатности које су они имали. А све то само је задржавало сад већ емиграцију омладинску од сваке акције, сем новинарске. Па и на њу су утицали само умирујући. Ова-

[1] Мислим, Даковић се уопште није никада састао са Пашићем пре стварања југословенске државе.

кво стање је трајало све до анексије Босне и Херцеговине. Анексиона криза дуго времена је апсорбовала свуколику пажњу српског народа, па и пажњу црногорске емиграције и црногорске омладине. Она је изазвала и новинарско примирје између два закрвљена табора. Полемике су заћутале, а брижни државници старали се да приближе две српске земље и да обе заједнички стану у одбрану српских интереса. Ми смо онда ставили своје скромне снаге на расположење нацији очекујући моменат да и делом посведочимо оно, што смо речима тврдили: да нам је рече српство од сопствених личности!

VI Анексиони период

Анексиона криза

„Ја сам последњи монарх у Европи", рекао је Фрања Јосиф претседнику Розвелту, кад је овај правио посету Европи 1909. Он је уистини био последњи, јер је то први постао. Засео је на престо Хабзбурга у доба „божанског права" и на њему се скоро окаменио. Изгледало је једно време да га је и смрт заборавила. Живот је текао, мењали се људи и идеје, а Фрања Јосиф је остајао какав је и био, неспособан да схвати промене и нови дух који је време наметало. Његова супруга је једаред рекла, да њен „сироти Франци има подофицирску душу". Можда је код њега збиља била конституционална неспособност да схвати велике промене у свету. Својом подофицирском душом био се саживео са „божанским правом" и није могао схватити потребе и захтеве народа, народа већ пробуђеног, ојачаног, који поставља захтеве и тражи да се о њему води рачуна.

Развитак националне идеје код омладине и горњих слојева, свих Словена Аустрије, а нарочито Јужних Словена и Чеха, изискивао је преуређење монархије у правцу триализма или федерализма. Овештали систем требало је мењати, да би се осигурао живот монархије и империје. Престарели цар то није могао разумети. Он је консеквентно и упорно живео у идејама да су народи царства и царевина зато, да би он владао. Он је још, притиснут силом, направио нагодбу 1866. Другу није мислио правити. Уопште се бојао промене једног система, који му је изгледао савршенством. Поред тога, о Словенима је мислио као и његов сабрат, Виљем II, да „нису рођени за господаре, него за слуге". Према томе преуређење монархије да би и Словени дошли до речи, било је немогуће за живота Фрање Јосифа. Он је, као анахронистичан дух,

био озбиљна сметња сваком напретку у погледу управе царством. А то је припремало услове за пропаст његову. Остати тврдоглаво при старом поретку, значило је упропастити заједницу. Словени више нису хтели остати у подређеном положају. Они су захтевали или преуређење царства или његов нестанак. Преуређењу се испречио цар, тако да су цар и царство, у погледу интереса, постали непријатељи.

Током дуге владавине овог чудног монарха по правилу су царство водили осредњи људи. Реформаторе и велике државнике није волео. Бојао се снажних људи вероватно због промена које би они неминовно извели. Стога се, кад се поставило питање преуређења царства или нестанка његовог, видела сва сиротиња духовне Аустрије. На захтеве народа царства за преуређењем монархије да не би било повлашћених и подвлашћених, ситни људи које је цар окупио око престола саветовали су да се одговори стиснутом песницом. По њиховом схватању монархија и царство су се морали бранити насиљем и новим завојевањима. Виталитет државе се огледао, по мишљењу ових ситних људи, у бруталности поступака, а никако у мудрости и способности прилагођавања. У овом анахроничном схватању узрок је и онако брутално изведене анексије Босне и Херцеговине.

Југословенски националисти, незадовољни положајем у Аустрији, окретали су се слободној Србији. Зато је требало Србију уништити, а никако задовољити незадовољне држављане. Бечу је изгледало да је југословенски национализам подгреван из Београда. Нису могли схватити да се очи упиру Србији због њених слобода. Отуда оптужбе противу великосрпске пропаганде, а затим процеси: цетињски, бањалучки, загребачки, Фридјунгов, итд. „Југословенској хидри треба стући главу", јавно су говорили у Бечу, и Србију, вечног бунтовника и револуционара, уништити.[1] Дакле, прво

[1] »Пестер Лојд« оних дана пише: »Сви конци великосрпске пропаганде стичу се у српском министарству спољних послова. У Босни наравно бесни великосрпска пропаганда највише. Све је спремно за устанак противу Аустроугарске«. Каже да је исто тако развијена и организована пропаганда и у Хрватској и јужној Угарској. »Мрежа коју је великосрпска пропаганда разастрла на целом југу и југоистоку Аустроугарске монархије мора се раскинути и српској хидри мора се одсећи глава. То ће моћи да се изврши само тако, ако се у Загребу и

процесима и терором заплашити југословенско политичко вођство, завадити две српске државице, затим провести анексију и то што бруталније, како би оставила што јачи ефекат на српске масе. Србија, само ако покуша штогод, мора бити уништена. Ето то је оних дана била аустриска политика коју је онако безобзирно и енергично проводио барон Ерентал. Место да задовоље своје народе, желели су да униште своје суседе!

Ову политику су, нажалост, помогли и управљачи Црне Горе, предајући Аустријанцима „револуционарни статут", и отварајући онакав цетињски процес. Вероватно ни кнез ни његови министри нису схватили замашај акције своје и аустриске. Нису били свесни у коликом степену раде противу интереса Јужних Словена, своје протекторке Русије, и својих сопствених. Од борбе на чисто унутрашњем терену и са својим домаћим људима, склизнули су на терен борбе са Србијом и заграничним српством.

И кнез и Томановић, оптужујући Србију за великосрпску пропаганду и конспирације, вођени су били у првом реду инацилуком и тежњом да заштите династију од набујалог демократско революционарног покрета младе Црне Горе верујући да је потпомогнут од стране Србије. Потказујући Аустрији пречанске Србе, вршили су дело освете за нападе на њих и њихов опресивни и корумптивни режим. Тешко је веровати да би се из других мотива један српски кнез, са својом владом, могао спустити на улогу Ђорђа Настића!

Радили су противу српства из несхватања српских интереса и понети инатом, династичким интересима, а вероватно и мржњом на Карађорђевиће. Можда је то био и прст провиђења! Учинили су тренутно зло, да би отклонили у будућности вероватно много веће.

Ерентал, окуражен и овом распром у крилу Срба, провео је анексију. Учинио је фаталну грешку у односу на мир

Пешти, Сарајеву и Бечу споразумно, по заједничком плану, крене против општег непријатеља«.

»Данцеров војни лист«, орган генералштаба, пише (фебруара 1908): »Србија мора нестати да би Аустроугарска постала непосредни сусед Турске, на македонској граници. То нам налажу наши императивни интереси с војног гледишта«.

у Европи, и најзад на саму аустриску империју. Његова анексија прво је брутално гажење међународних уговора почетком XX века и у исто време свирепо бацање рукавице у лице Србима, аустриским Словенима и Русији. То је први чин драме, која се 1914 развила у највећу светску трагедију. Брутално гажење једног међународног уговора окуражило је Италију да окупира Триполис. Итало-турски рат потстрекао је балканске народе на рат са Турцима. Последице балканског рата, опет, постале су претекст Аустрији за рат Србији што је изазвало европски рат. Тако се анексија изметнула у највећи сукоб који је свет до данас видео. Аустрија га је почела, она га је и завршила. Платила га је својом главом. То је највећа и историска заслуга Фрање Јосифа и његових неспособних државника.

По договору Беча и Софије, уочи анексије Босне од стране Аустрије, Фердинанд Кобуршки је објавио независност Бугарске и прогласио је краљевином. Узрочна веза између оба догађаја била је очигледна. Српски народ осетио се угрожен и понижен. Схватио је замашај догађаја. Београд се тренуо као један човек. Већ 24 септембра пред спомеником кнеза Михаила одржан је први велики народни митинг. Главни говорник био је Љуба Давидовић. Огромној маси света између осталог је рекао: „Српски народ преживљава тешке дане. У свим крајевима српски народ се бездушно гони, и из његове крви никако не може да се роди његова слобода. Његова крв то је једино благо његово. Пре тридесет година разлегла се труба и ратни поклич. Тада се јуначки борисмо. Борило се с надом у победу. Али та нада беше превара, а вера беше невера. На истоку од нас развијала се млада држава бугарска, а на западу од нас наша Босна и Херцеговина стално мењаше господаре. Аустроугарска је тамо донела место цивилизације окове. Кад је све уништила и прогонила, она се латила и последњег и најопаснијег уништења српског народа у Босни, латила се да анектира Босну и Херцеговину. У том моменту Бугарска се проглашава за краљевину. И тај корак биће смртоносан за словенску заједницу, биће судбоносан за Југославију, а за Србе најжалоснији, јер ће их стати много живота и крви, јер он долази као претеча анексије српске Босне и Херцеговине".

Ова предвиђања Давидовићева не би се могло рећи да се нису обистинила!... Српске масе су се заталасале не само у Београду, него и свуда другде. Београђани са митинга иду министру спољних послова. Траже да им се каже шта влада мисли и шта спрема. Миловановић умирује масу, позива је на стрпљење и обећава да ће влада вршити своју дужност. Народ жели да чује и реч са престола. Манифестује се ондашњем престолонаследнику Ђорђу. Престолонаследник држи говор окупљеним добровољцима из 1876—78, и Београђанима. Овај говор потенцира одушевљење до екстазе. Народ тражи борбу, рат. Ђорђе, и сам понет одушевљењем народним и својом младошћу, вели: „У име Божје, и у име праведне ствари, за име народно и част његову, наћи ћете ме увек готова да са вама пођем, да се са вама борим, да са вама заједно пролијем крв за слободу Српскога народа, тог најмириснијег цвета у великом врту словенском. Нека живи онај који је вољан да мре! А нека мре онај који није достојан да живи!" Завршне речи овог Ђорђевог говора постале су крилатице, које су оптрчале и опчиниле цео српски народ. Он је одједном постао јунак дана, најпопуларнији човек међу Србима. А то је само знак, колико су Срби били морално припремљени за борбу и жртве. Нешто доцније, пред масом од 40.000 људи, према штампи онога доба, он држи говор и завршава га речима: „Ако се не задовоље наше праведне жеље, мир ће нам бити тежи од рата, а смрт лакша од живота!"

Миловановић оних дана каже у Скупштини: „Овим последњим нападом на берлински уговор (анексијом) бије се правце у лице српском народу; удара се на његов најбитнији интерес, на његова најнеоспорнија и најсветија народна права".

Босанци и Херцеговци, православни и муслимани, сабили су се једни уз друге и заједнички повели акцију у земљи и у Европи (изузетак су чинили католици, који су се са једном шаком Јевреја, једино радовали анексији). Православни и муслимани заједнички упућују народу проглас. Протествују противу анексије, и саветују да народ мирно чека решење сила, које треба да донесу одлуку. За своју акцију кажу: „Мисао водиља у сваком нашем раду, биће тежња нашег народа за слободом и правом да о својој судбини одлучује-

мо, јер је та мисао освјештана народном борбом и историјом. Као најбоља гарантија успјеха ове наше нове борбе је јединствен рад Срба православних и муслимана, који ничији нападаји неће моћи разбити".

Сви Срби, било у Хрватској било у Војводини, протествују противу анексије. Аустриски Словени, нарочито Чеси, протествују такође. И у Прагу се држе протестни митинзи.

Цетиње, које је анексија застала у кавзи са Србијом и свим патриотима српским, одједаред мења став и стаје уз противнике Аустрије. Кнез магновено мења физиономију, објављује прокламацију Црногорцима и својој скупштини даје директиве за рад. Црногорска Народна скупштина отпоздравља српску скупштину и кличе: „Сложно на рат, јер ће то бити свети рат!" Кнез у прокламацији вели: „Ваше тужне двије сестре, Босну и Херцеговину, које прије тридесет година за тренутак озарише зраци слободе, данас сасвијем истргоше из српског загрљаја. Аустроугарска монархија замијени посједнуће тих двију покрајина коначним присаједињењем. Без њихове воље и пристанка одвукоше их туђем јату". Саветује даље Црногорце да не очајавају, јер „иза тешких дана доћи ће бољи, српско ће сунце љепше сјати". Говори о одредбама берлинског уговора којим се ограничавају права Црне Горе и завршава: „Увјерен сам, да проговарам из душе и срца свакојега Црногорца, објављујући да ће Црна Гора од данас сматрати се ослобођена свијех терета и ограничења која јој је био наметнуо тај међународни уговор". Пред двор се скупљају манифестанти. Протествује се врло виолентно противу анексије. Овим манифестантима говори сам кнез. Између осталог им каже: „Чекајмо конференцију (великих сила), па ако нам и она криво учини, онда у бој, па ма и ја и ви не били више живи!" Сараднику „Дејли Мела", опет, вели: „Ако не будемо задовољени, започећемо бој до задњег момка, па нека Аустрија на нашим љешинама и нас узме!"

Између Цетиња и Београда оних дана није било дипломатских односа. Стога је прва реакција била спонтана и сваки је дао прве изјаве према свом схватању или свом интересу. Рекло би се, да се пошло у раскорак. Кнез говори о ништењу одредаба берлинског уговора о слободи барског пристаништа и о Спичу, а у Београду о животним интересима српског

народа. Да би ова ненормална ситуација престала Београд наређује своме посланику Јовановићу да иде на Цетиње. Цетиње, опет, шаље у Београд свог специјалног поклисара, сердара Јанка Вукотића.

На Цетињу свечано примају српског посланика. Кнез му приређује свечан пријем и држи беседу у којој вели, да није никад веровао да је супруг његове драге кћери могао штогод радити противу њега. За неспоразуме између Србије и Црне Горе каже да су вештачки, и да Србија може рачунати на братску љубав Црне Горе. „Ваши болови су наши болови, ми смо браћа и као браћа се морамо помагати" — завршио је своју беседу кнез.

Београд је опет ванредно дочекао црногорског изасланика. Сам факат што су га аустриске власти скинуле са воза у Загребу и задржале неко време,[1] учинио је да га Београђани још боље предусретну. Зачас је заборављено да је сердар био један од снажних организатора цетињског процеса и заборављена је његова преписка са агентима босанске владе (Истина, он је радио по наредби, и да то није он учинио, учинио би други.) Над целом прошлошћу навучена је копрена. Кнез је осетио да је настао његов моменат, и послао је у Београд свога поузданог човека, а свакојако и једног од најспособнијих које је имао. Једино је левичарско Ранковићево „Звоно" учинило замерку. „Радујући се, вели, измирењу Црне Горе и Србије, ми не можемо опростити онима који су избор чинили што су баш ову личност нашли да браћи својој пошаљу код толико људи у Црној Гори. Јер, није довољно да се само двојица наједу, па да друштво буде сито ... Ми смо требали видети претставника народа, а не претставника главара и сердара црногорских и личност која је највише компромитована последњим догађајима у братској нам Црној Гори".

Нема сумње, да је већина у Београду онако мислила и Ранковићево „Звоно" било је веран тумач тога мишљења. Па ипак то је била једина алузија на прошлост и доскорашњу сердареву службу. Београђани су примили његове речи

[1] Сердар Вукотић је тражио задовољење од аустриских власти, претећи да ће иначе вратити све ордене које је од Аустрије добио. Аустријанци се нису извинили и сердар је вратио све ћесарове ордене.

као да долазе од старог и доброг знанца и пријатеља. Омладина црногорска потпуно се повукла да не би правила ни најмање сметње новој политици. Одушевљење Београђана тумачила је психологијом малих и нејаких. Такви су готови да приме сваку помоћ са ентузијазмом, нарочито у тешким часовима. Београд је оних дана с једне стране био у националном заносу, а с друге у тешком страху и бризи за будућност. Стога је и оно, што би у другим приликама сматрао увредом, у оном часу поздравио добродошлицом. Прве речи сердарове Београђанима биле су поздрав од Црне Горе и Црногораца. То је изазвало у маси одушевљење. Отворило је сердару пут у срца Београђана.

Кад се на оне манифестације, дизање и ношење на руке прилично кабастог сердара, гледа из раздаљине од тридесет година, не изгледају мање лакрдијашке од оног белог цинцарског коња који се оних дана чешће шетао по Београду! Београд је оних дана сав био у нервима. Па је чак у оној великој националној невољи губио од разума и делом од достојанства. Допустио је да се да скоро лакрдијашка одора једном уистини дубоком националном осећању. После неколико година, прекаљен ратовима, сазрео је и ни у ком случају не би више правио детињарије, које су се виделе ових дана. Или бар не би допустио да један комедиограф буде тумач нада, стрепње, бола и трагедије једног поколења!

Али, Београд се одједном био толико расплинуо и омекшао према дојучерашњим тужиоцима, да је и на репертоар Народног позоришта (уосталом први пут) стављена „Балканска Царица". Овај комад чија је драмска вредност равна уметничкој, а обе тако високе да се даље није појављивао на репертоару Народног позоришта, — одушевио је био Београђане, да је чак и министар просвете, културни и паметни Андра Николић, послао кнезу депешу, која одговара психози оних дана, ако не интелигенцији и озбиљности Андриној. Николић јавља кнезу да „Београд раздрагано кличе и одаје хвалу вашој поезији јунаштва и патриотизма, као што је пре неки дан у дочеку вашег изасланика с бурним одушевљењем поздравио ваш патриотски чин. Живео кнез Никола, јунак и песник!"

Београд су уопште одушевљавале патриотске речи оних дана. Веровао је да иза њих стоји готовост на акцију. Маса

није разумевала да су Србија и Црна Гора немоћне да ратују са Аустријом, а да је Русија, свега неколико година после једног несрећног рата и једне револуције, немоћна да их подржи. Сабрана народна енергија, кроз национални занос, тражила је одушке. Народ је уистини духовно био спреман за борбу. И оно што се оних дана видело у Београду, и другде међу Србима, био је сигуран знак ове готовости. Зато га је снажно одушевила и кнежева изјава дописнику „Дејли Мела": „Ако Црна Гора не добије Спич, а Босна и Херцеговина аутономију, онда се мора ратовати."

Иза ове ратничке фасаде у Београду се полако кристалишу захтеви о компензацијама, које треба да се реше на конференцији великих сила, о којој се у Европи све више говори. Миловановићу и србијанским политичким људима било је стало да преко анексије изнесу пред Европу српско народно питање. За то им је била потребна сарадња Црне Горе, као друге слободне српске државе. Питање компензација требало је да буде одступница, да се испослује бар нешто, ако питање узме рђав обрт, како се то могло предвиђати. За сваки случај, било да ствари узму добар или рђав обрт, Црна Гора им је била потребна.

Ми не мислимо да је идеја о компензацијама срећна инвенција Београда.[1] (Цетиње ју је одмах примило). Све нам се чини, да је једним неопортуним и неостварљивим захтевом ослабљен протест обе српске државе. И Цетиње и Београд рекли су да је анексијом повређен витални српски интерес. Црногорска скупштина то још јаче наглашава. Она вели да је анексијом „нанет смртни ударац интересима цјелокупног српског народа". Немамо разлога да не верујемо да су мислили онако како су говорили. Онда, овај животни интерес није могао бити компензиран Спичом, и једним кајишем босанске земље за везу Србије и Црне Горе! Тако су и Београд и Цетиње уситнили своје захтеве и обеснажили свој протест. У најмању руку, уверили су Европу да између њихових речи и стварности има прилична раздаљина. Онај који је смртно повређен, не мери своју повреду ситним, готово просјачким, захтевима!

[1] Против компензација устала је прво руска, а нешто доцније и део српске штампе. Прва током новембра а друга крајем новембра.

Одмах по доласку Вукотић је примљен од краља Петра. Још исто вече краљ приређује вечеру у част изасланика свога таста. На вечери напија здравицу кнезу Николи и Црној Гори. „Са одушевљењем" истиче, да „постоји потпуна слога и споразум између обе независне српске државе, како у погледу данашње тешке ситуације, тако и у погледу будућег заједничког рада."

Сердар Вукотић одговара краљу врло топло. Говори и манифестантима после пријема. Изјављује да се Цетиње и Београд потпуно слажу, и што је добро или зло за једне, добро је или зло и за друге. Сложан рад између Србије и Црне Горе, каже сердар, природан је, и „издајник је свога рода" ко би га кварио. Сараднику „Пестер Лојда" о својој мисији каже: „Потребно је да између обеју чисто српских држава, Србије и Црне Горе, односи не буду само нормални, него братски. Обе државе морају једно мислити и заједно ићи у одбрани њихових интереса. Да такве братске односе утврдим, то је моја мисија".

Нема сумње, да је у оним часовима у сердару оживео прави Србин, патриотичан и речит подједнако. Овај је потиснуо сердара из преписке са Настићем и трудбеника на расколу између две српске земље. Добро је потисло зло, традиција ново накалемљене особине. Овај човек од дара и духа дао је оних дана пуну меру својих вредности. Одушевљен и занет добрим српским расположењем он у Чачку каже грађанима, који су дошли да га срдачно поздраве и сачекају: „Црногорци и Срби су увијек били браћа. Могу вас увјерити да су краљ Петар и књаз Никола закључили уговор за напад и одбрану, за рат и за мир. Обије владе ријешиле су, да Босна и Херцеговина могу бити државе само српскога владара, а никако другога. Као год што сте ви у Србији ријешили угазити у рат с Аустријом која нам отима Босну и Херцеговину, исто и Црна Гора донијела је одлуку: или да изгинемо сви до једнога или да ослободимо српство из туђинског ропства. Ето, то вам је поздрав од свију Црногораца!"

Овај мало дипломатски и мало стварни излив патриотске речитости сердареве објавила је београдска „Штампа". На тај начин му је дат најшири публицитет. Отада се у српској штампи и српским масама говори о савезу између

Србије и Црне Горе. Једном споразуму ad hoc даје се много већи и много шири значај. У сваком случају, односи српско црногорски знатно се поправљају и унутрашње распре *потпуно престају.* Истина, југословенска јавност на деликатан начин покушава да се заинтересује осуђеним жртвама. Тако „Обзор" интервјуише генерала Мартиновића, најутицајнијег члана кабинета, да ли ће влада предложити кнезу да помилује осуђене у бомбашкој афери како би се подигло расположење народа. Генерал одговара: „Ако избије рат можда. Али да то чини пред рат да тиме одушеви свој народ, то није нужно. Они немају присталица у народу!" Преко ове, колико неодмерене толико нетачне, а у сваком случају неопортуне, изјаве јавност је прешла ћутке.

Омладина и емиграција поред свих званичних изјава и манифестација у Београду и на Цетињу, не верују у трајно и озбиљно приближавање две српске земље, а најмање на прави савез две братске државе. Али остају по страни и не желе да својим сумњама или ма каквом акцијом даду претекст Цетињу да наново окрене лист. *Препуштају Београду* да сам стекне искуство обрнуто оној турској народној пословици, да „слатке речи и код змије љубав пробуде".

Отада Београд и Цетиње бар на изглед раде заједнички. Шаљу мисије у Петроград: Цетиње Лазара Мијушковића, а Београд престолонаследника Ђорђа и Пашића. Заједнички раде и у Цариграду, куда иде од стране Србије Стојан Новаковић, а у име Црне Горе сердар Вукотић. Ова њихова акција у Цариграду уродила је, по свој прилици, једним плодом: олакшала је споразум аустро-турски! Аустрија је с једне стране побунила Арбанасе, а с друге нудила златне лире. Оба ова аргумента деловала су далеко јаче него предлози Београда и Цетиња. Турска је уновчила ове српске предлоге можда не много мање него своја „права" на Босну. Узела је два и по милиона златних турских лира и одрекла се права на Босну и Херцеговину у корист Аустроугарске. Ускоро затим је Џавид паша ликвидирао арбанашки устанак!

Обе српске државе, најпре Србија па за њом и Црна Гора, добиле су ултиматум од европских сила да се, у интересу мира, одрекну и компензација и захтева о аутономији Босне, и ранијих изјава о виталним српским интересима у Босни и Херцеговини. И једна и друга морале су дати из-

јаве, које су им наметнуте. Прво Србија, па онда и Црна Гора. Ерентал је успео да понизи две српске земље, а у истој мери и њихову протекторку Русију. Однео је победу која ће, нешто доцније, скупо стати целу Европу, а најскупље саму Аустрију.

За време трајања ове велике националне кризе, скоро све до краја априла 1909, траје и затишје у борби на унутрашњем терену. Кнез и његова влада поштеђени су ма каквих напада. Они у миру и тишини настављају свој пут, и ни једном речју и ни једним актом не показују да су оклони отступити са друма којим су пошли. Политичко стање у земљи остаје какво је и било. Чак се старају да га консолидују. Из Србије позивају као стручњака секретара Министарства финансија, Јовановића (ондашњег напредњака), који би им уредио финансије и евентуално закључио какав инострани зајам.[1] Ни један вентил сигурности није намештен. Све остаје по старом. Из једног судбоносног догађаја нису умели извући поуку, као што се нису умели њиме користити као претекстом да репарирају учињене неправде и смире земљу. Зато су чарке неминовно морале отпочети, чим умине спољна опасност, и разбуктати се у пламен жестоке борбе.

Кампања 1909 поводом загребачког и Фридјунговог процеса

После вишемесечног затишја настала је наново распра између званичног Цетиња и српске јавности. Прве стреле лете поводом загребачког процеса, затим колашинског, потом Фридјунговог. Тако је 1909, све од маја па до завршетка, пуна борбе и прегоњења. Наставило се где се било стало. Оживљавају наново дани бола и чемера, дани штете колико и срамоте, тужни за српство и јадни за Црну Гору.

[1] Ондашњи режим није имао ни једног домаћег стручњака било за финансиска, било за економска питања. Стога су прво позвали др. Милоја Јовановића као финансиског стручњака, а нешто доцније др. Милорада Недељковића, као стручњака за хипотекарни кредит и Перу Филиповића за организовање земљорадничких задруга. Јовановић је остао док је закључио спољни зајам, а ова друга двојица, нарочито Недељковић, вратили су се не свршивши скоро ништа.

Кнежево држање за време анексије учинило је да су Аустријанци допустили своме агенту да подигне копрену са жалосних догађаја прошлих дана. Настић изјављује у Загребу да је „революционарни статут" предао Цетињу, а оно Бечу. Беч га користи да подигне велеиздајнички процес у Загребу. Оно што се наслућивало, уколико се није већ знало, излази на светлост дана.

Бечки „Винер Алгемајне Цајтунг" 30 априла чини „откриће", да је Ђорђе Настић добио од црногорског кнеза новац за сведоџбу на Цетињу, и помоћ од 3.000 франака да оштампа „Моје афере" и „Финале", на основу којега је отпочео загребачки процес. „Оригинални примерак „револуционарног статута" који је објављен у „Финале", каже овај лист, Настић је предао кнезу Николи, а овај га послао бечком Министарству иностраних дела, где се и сада налази".

У одбрану загребачких жртава устаје и велики словенски патриота и научник Масарик. Он врши истрагу поводом свирепог прогоњења Срба из Хрватске и долази до поражавајућих чињеница. Утврђује, поред осталог, да је Настић уистини предао Цетињу „револуционарни статут", да га је Цетиње предало Бечу, и да је „Финале" оштампан новцем добијеним са Цетиња. Сам статут био је апокрифан, али је зато ипак послужио као основ за велеиздајничку парницу противу 53 српска патриота у Хрватској. Црногорска влада тек 14 дана доцније, и на стално инсистирање загребачког „Србобрана", даје деманти преко „Гласа Црногораца". У демантију каже: „Књажевска влада осјећа се у дужности и у стању, да категорички изјави: 1 да г. Ђорђе Настић није никада приступио нашем узвишеном господару Њ. Кр. В.; 2 да револуционарни статут, о коме говори г. Масарик, нису виђеле наше власти, ни полицијске ни судске, па наравно ни Њ. Кр. В. Господар, прије но што је био штампан у Настићевом „Финалу".

„Винер Алгемајне Цајтунг" поводом овог демантија пише чланак и каже: „Што се тиче демантија, којим би црногорска влада хтела да се реши открића у нашем (ранијем) чланку, то намеравамо с непобитним фактима у руци доказати сваком, да су кнез Никола и његова влада знали за Настићево „Финале" и да су га потстакли". Бечки кругови су, вели даље овај лист, „у времену од првог јануара до маја

1908 добили вест о садржини Настићевих открића. Кнез Никола црногорски сигурно би друкчије радио, да је могао слутити, како ће са својим открићима припомоћи анексији Босне".

После овог чланка цетињска влада даје други коминике, и у њему признаје да је Настић показао статут секретару Министарства унутрашњих дела Лопичићу, који је био и иследник у бомбашкој афери, али да га овај није узео, јер му, вели, за цетињску истрагу није служио! (Много година доцније Лопичић у својој брошури тврди да је статут узео од Настића и да га је предао Томановићу). Тако су непаметни кнежеви доглавници, у врло кратком размаку времена, сами себе открили као људе који не говоре истину.

Званично Цетиње напада Масарика и оптужује га, да он намерно сеје раздор између две српске земље, српских патриота и Цетиња. Овај умни и велики Словен даје интервју београдској „Политици", у коме између осталог каже: „Прво, ја чиним разлику између владара једне земље и народа, којему он господари; народ у Србији и Црној Гори је један, њега, мислим ја, не може нико завадити! Друго, ја сасвим озбиљно рачунам себи у заслугу, што сам открио однос Настићев према црногорској влади и кнезу. Ја мислим да се словенској ствари не служи ни мало када се не види фактично стање ствари и меродавних људи међу нама, а још мање, кад се намерно сакрива оно што у том стању и код тих људи не ваља, што је зло. Истина о загребачком процесу је у великом делу и истина о цетињском процесу. И зато, само зато, сам ја открио истину о Настићу, и о његовим најважнијим саветодавцима! Његово Краљевско Височанство је већ морало да увиди, да је Настић лагао и на Цетињу. Ко живи и греши. Кнез Никола би се показао само као човек, а још више, као кнез, кад би цетињски процес ревидирао ... Није ни мало лојално када се мени каже да хоћу да завадим Србију и Црну Гору. Понављам, о Црној Гори нисам никад ништа говорио. Ја сам износио неке ствари само о кнезу и црногорској влади. А између та два фактора и народа повлачи границу и црногорски устав, који је, дозволиће, мање слободоуман од мене ... Ја не могу ништа противу тога, што крунски сведок у Загребу издаје једну за другом цетињске тајне, у намери да покаже како је вођен

и заведен са Цетиња. „Немојте штедети никога", рекли су Настићу на Цетињу, дајући му новац за „Финале"... Ти „никоји", које не треба штедети, оцртани су и записани у „Финале". То су краљевски двор Србије, краљевска српска влада, многи угледни људи из Србије, цео низ културних установа ваших, и тамо у Хрватској цео живаљ српски, а на челу му 53 поштена и невина Србина!"

Српска и југословенска јавност после овог интервјуа тешко замерају Цетињу. Пребацују му што се не ограде од рђавих дела, већ нападају добре људе. Да би полемика била подигнута за једну октаву више, Лазар Томановић даје један интервју (који није нигде демантован) загребачком немачком листу „Аграмер Тагеблат-у". Претседник цетињске владе, као бугарофил, пледира да Македонија припадне Бугарској. „Србији, рекао је, не би много сметало кад би Бугарска била јака држава".

Не треба сметнути с ума, да је овај интервју дат после анексије и прогласа бугарске краљевине, а у данима кад је Аустрија била кидисала на хрватске и босанске Србе, и решила да пречисти са првима помоћу загребачког процеса. Српство се осећало оних дана угрожено одасвуда, и у тим данима устаје противу једног његовог животног интереса претседник црногорске владе! Он се нашао да пледира за интересе Бугара тамо, где су они у сукобу са интересима Срба широко схваћеним. На овај начин је чудни претседник црногорске владе и некадашњи српски борац у далматинском сабору, постао повод жестоких напада на званично Цетиње и на црногорског кнеза. Изгледа, као да је овај човек на Цетињу био углавном зато, да би позајмио име рђавим пословима и правио грешке које су заиста штетиле српске интересе!

Нечовечно вођен и свирепо завршен, загребачки процес узбудио је до максимума цео српски народ и све Јужне Словене. У Београду се приређују демонстрације. Новине скупљају прилоге за загребачке мученике. Ваљевска окружна скупштина вотира из својих средстава новчану помоћ. Дубровчани Срби и Хрвати вешају на домове црне заставе, праве спровод са крстом и натписом „правда", и обносе кроз цео град. Бокељи такође држе протестне скупштине. Далматински сабор, на предлог Трумбићев, у знак жалости преки-

да седницу. У Босни и Херцеговини такође се протествује. Једино српско Цетиње ћути! Ни један глас протеста и ни једна реч утехе! Држање више запрепашћујуће него изненађујуће. Док се цело српство грчи у болу и револту, званично Цетиње је мирно, као да је добило једну битку. То је запажено, и то се није опростило.

Томановићева влада, у полемици око Масарикових открића, директно оптужује и Мирослава Спалајковића, србијанског начелника Министарства иностраних дела, као да је он Масарику дао обавештења која терете Цетиње. Масариков орган „Час" демантује ове цетињске оптужбе. Али, отада се са Цетиња све гласније чује, да су односи између Србије и Црне Горе опет охладнели! Постепено се враћа на стање пре анексије.

Цетиње је покушало да љубав анексионе периоде искористи, и сугерирало је Београду да удаљи политичке емигранте и некадашње шефове омладине. Београд на то није могао пристати. Да је брутално уклонио црногорску емиграцију на захтев Цетиња, исто то је могла тражити и Аустрија. Право азила, које је српски устав давао сваком политичком бегунцу, поготову се није могло ускратити браћи из Црне Горе. А то утиче на осетљивост Цетиња. Онамо се мисли, да Београд неће намерно да удаљи емиграцију и омладину и да их држи при руци како би их згодном приликом употребио. Међутим, претпоставке Цетиња биле су савршено погрешне. Српска влада и црногорска емиграција оних дана нису имали никаквих веза. Са своје стране и омладина и емиграција држале су се врло коректно. Никакав напад преко јавности, никакав збор или демонстрацију нису направили све док нису, на загребачком процесу, откривене манипулације Цетиња и једног аустриског агента. Отада, сасвим природно, нису могли остати по страни. Нису могли асистирати беспримерном срамоћењу њихове отаџбине, а да не учине све што могу да одговорност падне на оне који су је заслужили, а не на њихову земљу. Утолико пре, што Настић у Загребу подгрева свој цетињски роман и, оптужујући Србију и српски двор, оптужује наново црногорску омладину као измећаре Београда.

Логично је и природно да симпатије омладине буду на страни загребачких мученика, и да њене стреле буду упере-

не противу оног шареног друштва које их гони. Ако се званично Цетиње, понето кичељивим и инаџијским у менталитету динарског човека, одвојило било од српске фамилије, црногорска омладина није се одвојила и није се могла одвојити. Она је и оних дана, као и раније, понета националном мишљу и „вером Обилића", стала уз најбоље Србе оног времена. Стала је уз огромну већину свога народа, и још једном постала веран тумач мисли и осећања црногорских горштака пред српском фамилијом.

Какво је, уосталом, друго држање могла заузети црногорска омладина у добу најжешћих прогона Срба у Аустрији: кад се суди у Загребу педесет и тројици народних првака; кад се подмећу костајничке бомбе; кад српска и хрватска јавност доноси факсимиле уцењивачких писама разних агената и уцењивача посланих виђеним Србима, претећи им потказивањем ако не положе новац; кад се хапсе и прогоне Срби зато што су Срби; кад босанским Србима висе на врату бањалучки и мостарски процеси; кад се затварају хрватски новинари стога што бране своју прогоњену браћу (уредници „Покрета" и „Обзора"); и кад се иза свих тих прогона види нечиста дружба између агената аустриских, цетињског двора и кнежевске владе?

Омладини је импоновала мушка борба српских патриота са аустриском владом. Бокешки, дубровачки и далматински Срби устају у одбрану невиних жртава у Загребу. Босанско-херцеговачки Срби солидаришу се са Србима у Хрватској и сами су распети на крст. „Српска Ријеч", једини српски орган у Босни, оних дана, има парницу за парницом, и један за другим њени уредници пуне сарајевске казамате. Бањалучки Срби имају свој процес, Херцеговци мостарски. Српство је прогоњено и бори се на свим линијама. А нада све педесет три оптужена Србина у Загребу одговарају за велеиздају противу аустриске империје. Њихово херојско држање чини част српском народу. Пред судом који тражи њихове главе, Валеријан Прибићевић протествује противу Настићевих клевета и увреда Србије и српског краља: „Ми не дозвољавамо да се вређа Србија и српски краљ. Ко њих вређа, вређа нас!"

Зар се могла црногорска омладина одвојити од српских бораца и јунака? Деца краја где се неговао култ Обилића

и Косова, где се од колевке запајало славом Немањића и величјем царства српског, у тешким часовима стала је на место које јој је историјом и традицијом обележено! Она је из дубине душе устала противу аустриског насиља, и противу свих оних који су га ма чим помагали. Њу је као жеравица пекла веза званичног Цетиња и агената који су послужили Аустрији да створи овакве процесе. А још више што је средствима, добијеним жуљевитим дlановима црногорских горштака, реакционарна цетињска влада платила шпијуну Настићу штампање његових брошура „Финале" и „Моје афере". Ваљда откад постоји Црна Гора никада на недостојније сврхе није потрошена њена крваво зарађена пара!

У овом добу полуслужбена „Самоуправа" и „Глас Црногорца", уколико не ћуте, чине једни другом чудне, готово злураде, комплименте. Например: „Самоуправа" замера пречанском „Бранику" што преноси из напредњачке „Правде" дискусију о промени династије у Србији, и кандидује, ако дотле дође, за краља Србије кнеза Николу. „Самоуправа" каже да верује да је кнез далеко од једне такве акције, и да му „Браник" не чини овом кандидацијом никакву услугу.

„Глас Црногорца" одвраћа на „Самоуправину" љубазност чланком, у коме вели да су династије у Црној Гори и Србији сродничке, „и кад се зна колико књаз Никола држи до сродства", онда је јасно да жели да се династија Карађорђевића „учврсти у Србији као његова у Црној Гори", пошто је „уверен да српском племену за његову бољу будућност нијесу ни од какве сметње двије народне династије овако срођене, када оне у истом правцу раде. Сродничко осјећање краља Николе особито не би никад допустило ни себи, ни ком своме ни да промисли на престо свога зета и својих унучади, јер то не би било ни од Бога ни од народа благословено!"

Владин и скупштински рад уочи колашинског процеса

Анексиона криза била је забавила све духове спољним тегобама. Мислило се више на српство него на домаће невоље. Живело се у неком херојском заносу. Очекивало се, да сваки час пукне пушка и да се искрви са Аустријанци-

ма. Одозго се намерно подржавао овај дух, јер је он у неку руку стварао унутрашњи мир и израђивао јединство народних тежњи. Црногорска је традиција да се у мучним данима сабију једни уз друге, забораве на домаће чегрсти, и заједнички бране. Крајем 1908 и почетком 1909 народ је веровао да смо уистини пред ратом са Аустријом. Отуда је било настало затишје на терену унутрашње борбе. Али, оног момента кад је свршено са овом херојском грозницом, враћа се на старо, као што смо већ раније рекли.

Оштра подела између народњака и владиноваца, у току опасности пригушена, није се могла лако изгладити. Све док су невине жртве трунуле у Јусовачи, правог измирења није могло бити. Могао се пред спољном опасношћу одложити спор. То је и учињено. Али, чим је завршена анексиона криза, наново се почиње одакле се било стало. Почињу борбе унутра у земљи, и кампања јавности на страни. Акција емиграције за први моменат уставила се искључиво на новинарским чаркама. Емиграција и омладина нису могли заборавити минуле догађаје и продужавану политику терора и прогона. Цетиње уистини није ништа учинило да би омогућило ако не потпуно измирење а оно смиривање борбе. Режим је остао какав је био. И даље се ишло по старом. Сваки Црногорац који је имао политичке храбрости да каже да се не слаже са режимом, гоњен је као антидинастичар. Народ је још био вољан да одели круну од режима. Влада то није допуштала. Она је идентификовала режим и привrженост династији.

Томановићева влада крајем 1908 и почетком 1909 води углавном јалове полемике у скупштини са „лојалном опозицијом". Посланик Вулетић замера влади за опресију и за корупцију. За себе и своје другове каже, да су „демократских и радикалских начела". Министар Пламенац му добацује „да се хвали некаквим радикалним појмовима", и каже да жали што не седи у посланичким клупама, па би „његову завјесу политичких погледа дигао, и открио те његове погледе". Вулетић се љути и чика Пламенца да открије све што зна. Тврди да је он увек био слободоуман, а за Пламенца вели, да је увек проповедао „да у политици нема мо-

рала". Министар му на то одговара, да је Вулетић „био са владом и вршио њене повјерљиве послове".[1]

Најзад и оволико опозиције дојадило је влади, и по њеној наредби шеф цетињске полиције са жандармима напада на кућу Вулетићеву и малтретирају га.[2] Опозиција због тога опструира и обећава да неће учествовати у скупштинском раду све дотле, док им се не да сатисфакција. На крају сатисфакцију нису добили, а са опструкцијом су ипак престали. Такво је било држање владино и према лојалној кнежевској опозицији чим нешто дуже пружи језик.

Ова политика грубог бесправља није надокнађена каквом акцијом економског и привредног замаха. Влада нити је што знала ни умела учинити за подизање народне привреде. Она је донела закон о ковању новца и исковала 1,630.000 сребрних, а затим и златних перпера. Приход од ковања само је ударио закрпу на продеротине црногорских финансија. Интересантно је, да је највећа замерка коју је опозиција чинила овом закону у скупштини, неки рачун краљевског стручњака за финансије, Милоја Јовановића! Овог експерта толико су заболеле ове замерке, да је дао „поштену реч" да ће вратити новац, ако му дијурне не одобри скупштина, а претставнику опозиције, „стручњаку" и вршиоцу дужности претседника Главне контроле, који је чинио ове замерке, пребацује да сам себи даје визе за исплату дуплих положајних додатака, што се коси и са законом о чиновницима и са законом о Главној контроли. Из стенограма се даље не види да је краљевски стручњак вратио „незаконито" узете дијурне, ни да је други стручњак, Спасојевић, престао да узима „противзаконе принадлежности", све док није смењен са тог положаја. Због ове замерке то му се убрзо десило.

У овом добу израђено је неколико законских пројека-

---

[1] Стенографске белешке црногорске Народне скупштине за 1908 (седнице од 18 и 20 децембра).

[2] Овај шеф полиције, који је напао једног народног посланика, није кажњен. Влада и њена већина нашли су да су посланици Вулетић и Мирко Мијушковић, у неком говору у скупштини, увредили шефа и његове жандарме, и нападом на Вулетићеву кућу, која их је прва срела од Мијушковићеве, и његову личност осветили су му се! То је влада и већина нашла да је сасвим у реду!

та. Неки су и примљени у скупштини. Ови су пројекти: о свештеницима, о устројству војске, војно кривични законик, пројекат трговачког закона, о правозаступницима, и закон о судском поступку у кривичним делима. О овом последњем црногорски стручњаци се споре углавном око терминологије: да ли се каже „вид" или „врста", „обвињени" или „окривљени"! Полемика најзад узима такву форму, да Лабуд Гојнић изјављује да је министар Дрљевић у објашњењу терминологије обмануо скупштину. Овај му одговара и каже, да је чуо његов говор и није могао наћи објашњење чиме је обмануо скупштину, „а то, вели, Гојнићу не служи на част!" Означени се налази тешко увређен. Претседник скупштине дели његово мишљење, и прекида скупштинску седницу. У оном мутном периоду као да су били постали врло осетљиви на личну част они, који су често заборављали на част своје државе!

Народна скупштина је влади изгласала и овлашћење о закључењу спољнег зајма. Владин експерт, Јовановић, на основу овог овлашћења иде у Европу да потражи банкаре, који би Црној Гори били вољни дати један већи зајам. А он је, као икада, био потребан, прво да се ликвидирају привремене позајмице изазване ранијим аферама и анексионом кризом, и да се добију средства да се прослави педесетогодишњица владавине кнеза Николе. Његова педесетогодишњица требало је да буде слављена 15 августа 1910. А цела година била је нека врста јубиларне године. Зато је, сасвим природно, требало имати средстава.

Углавном сав активитет и све способности владине биле су упућене чисто политичким и административним питањима. Званично Цетиње оних дана је најбоље умело правити државне дефиците и дворске скандале! Принчеви су се клали између себе и блатили своју фамилију, тако да је то био постао јавни скандал династије Петровића не само у земљи, већ и у иностранству. Један београдски лист је објавио преписку између принца Мирка и неке глумице Крсмановићке. Овај нетактичан и етички неразвијени црногорски принц пише својој милосници писма подједнако без духа, као и без морала. Са еротичним изливима меша оптужбе фамилије, у сваком случају више ружне него истините. Према ономе што је он писао, кнежевска фамилија била је до тог степе-

на дегенерисана, да је у њој подједнако био утрнуо и морал и осећање крвног сродства![1]

Дворски скандали и злоупотребе са државним и поштанским новцем, о којима се гласно говорило у Црној Гори, загадили су били унутрашње прилике тако, да су брзе промене постале неопходне. А тим пре, што се из полемике поводом загребачког процеса открио сав јад црногорске администрације и њене везе са аустриским агентима. Кнез је, и у интересу свом и своје фамилије, био дужан потражити друге људе који би га могли измирити са народом. Истина, био је још један излазак: да се још једном удари по остатку слободних људи и демократских тежњи у народу. Он је несумњиво гори, и за будућност опаснији. Кнез је изабрао баш овај пут. Онај ко је навикао на насиља у решењу унутрашњих питања, нерадо се лаћа других средстава. Ових других средстава латио би се само онда, кад би на то био присиљен. Црногорци уистини нису били склони бунту, и незадовољство су најрадије изражавали одласком из земље. Кнез се њиме није могао присилити на промене. Зато је, под онаквим приликама, био можда једини начин бунт. А њега баш нису хтели Црногорци. Они су навикли да ратују и да се буне противу спољних непријатеља. Њихов темпераменат бораца и револуционара увек је имао оштрицу окренуту споља. Никада унутра. Овај национално мистични човек, који је кроз векове сањао и борио се за велику српску државу, није мислио да треба устанцима да извојује у својој слободној држави оно, што му треба и на шта има права. Налазио је, да за то има других средстава. Од њих је једно и увиђавност њиховог старог кнеза. Стога су дуго времена, и упорно, делили кнеза прво од „главара", затим од влада. Па и противу њих нису мислили да употребе насиље. Уопште, Црногорци нису мислили да противу својих насилника упо-

[1] Миркова писма дао је »Звону« на публиковање његов бивши ађутант и бивши србијански подофицир, а црногорски капетан, Новаковић. Он је по налогу црногорског двора преговарао са Кромановићком, која је била пала у беду, да врати писма. Она је тражила за њих више него што је двор био готов дати. Стога их је од ње узео Новаковић и отпочео да објављује, вероватно са намером да што више извуче са Цетиња. Углавном, писма су публикована у »Звону«, на беспримерну срамоту цетињског двора!

требе мере на које су били увек готови у односу на странце.[1] На мисао да насиље силом одбију, уколико су уопште дошли на њу, дошли су тек после грубих и непрекидних насиља над њима вршених. Стога је кнез, познајући основне карактерне црте Црногораца, могао прибећи новом насиљу да угуши незадовољство у земљи. Претекст за то убрзо је добио.

---

[1] Црногорци су дизали руке на владаре само у одбрани части дома, своје личне или свога братства. Они чак ни за погубљења нису долазили на мисао да се освете владару. Још мање за политичке прогоне или убиства »непоћудних«. Кнез Данило је убијен за повреду части дома и братства. На Николу је, у његовој младости, извршен неуспели атентат из сличних побуда.

VII Нови процеси

Колашински процес

Народ добрим делом није могао заборавити да су његово вођство и један део омладине позатварани, а знатан број растурен по свету. Мисли и наде многих биле су везане за Јусовачу. На слободни црногорски дух било је ударено, али није био сломљен. Реакција је постигла да се сакрије оно што се мисли, а никако да се промени мишљење. Народ је мислио као и раније, тежио је политичким слободама и остао веран своме вођству. Или је то остао бар великом већином. Новинарска кампања Срба са стране и емиграције дражила је борбени дух оних на дому. Влада, ма колико се старала да везе између омладине, емиграције и народа прекине и да Црну Гору изолује, није успела. Оптужбе и открића за рад са аустриским агентима противу највиђенијих Срба и противу српских интереса, допирали су и до црногорских гора. Свет се зграњавао и огорчење је расло. Оно је обухватило и млађе официре. Тако су омладинци у капуту добили једномисленике у мундиру. Званични су то осетили. Отуда настаје зивкање официра од стране министра војног и самог кнеза. Старали су се да их придобију љубазношћу и уносним предлозима. У овој акцији имали су мање успеха него што су се надали. Том факту, највећим делом, дугује колашински процес онакав какав је био, нарочито како је завршен. Гибању млађих људи и официра вероватно дугују и вести пуштене са Цетиња о некој завери још маја (3), затим јуна (5) месеца. Можда су још онда имали намере да отпочну рашчишћавање. Али, ваљда није још било све зрело да би се процес могао отпочети. Причекали су до септембра...

Суштина колашинске афере у овоме је: Једна група млађих људи у Подгорици, на челу са младим учитељима: Николом Лековићем, Мићом Вукчевићем, Душаном Поповићем, и Нешом Стијовићем, трговцем, дошла је на идеју да се борба мора продужити, а да је за успех неопходно да се ослободи вођство народњачко и омладинци затворени у Јусовачи. Ослободити их било је могуће на два начина: помиловањем и насилно. Како су изгледи на помиловање били минимални, то је прихваћено насилно ослобођење. Кад нису помиловани у току анексионе кризе, мислило се, неће их уопште помиловати. Држаће их до краја, ако их још не побију у затвору. Стога је требало пошто пото организовати насилно пуштање. Да би се потребна сила за то створила, требало је провести тајну организацију од довољног броја људства, и једног дана извршити препад на затвор. Ова организација била је замишљена овако: Њих неколицина, као оснивачи, отпочели би са тајном организацијом од младих срчаних људи, по узору на карбонаре. Организација би се развијала док би достигла јачину потребну да се преврат изврши. Кад би централни одбор нашао да је организован довољан број бораца, наредио би да се тајно и појединачно скупе на Цетињу, а један мањи број у Подгорици. Они на Цетињу извршили би преврат и присилили кнеза на абдикацију. Подгоричка група ослободила би затворенике и вође из Јусоваче, довела их на Цетиње, где би образовали владу и прогласили Данила за кнеза Црне Горе.

Организација је требала бити провођена тако, да чланови централног одбора уведу по 9 људи, а сви даље по тројицу. Сваки даљи члан био је обавезан да уведе у организацију још по тројицу док се накрми број који су предвидели као неопходан за овакав потхват. Сви чланови, осим оснивача, знали би само за члана који их је увео у организацију и тројицу које би он сам увео. Сваки је морао положити заклетву да ће чувати тајност организације и без поговора послушати наредбу коју добије од свог члана организатора. На челу организације требало је да буде централни одбор. Њега су сачињавали оснивачи и од чланова они, које оснивачи нађу за достојне.

Први разговори између зачетника отпочели су убрзо после цетињског процеса (17 јуна 1908). Са организацијом су

отпочели много дошније. На претходном састанку зачетници су решили да позову мајора Митровића, да га упознају са својом намером и да покушају да га придобију за рад. Састанак са Митровићем одржао се у Подгорици 6 августа 1908. Митровић је примио њихову идеју оберучке. На овом састанку нашли су, да је потребно позвати још неколико виђених и сигурних људи. Тако су позвани: Јовета Ћетковић, бивши посланик; Бећко Божовић, секретар суда и брат Тодора Божовића; Нешо Пилетић, чиновник и рођак осуђеног Спасоја Пилетића и Илија Петровић, предузимач и један од највиђенијих људи из народа у Црној Гори. Он је уживао углед у свом племену, какав није уживао ни пре ни после њега ни један Куч од војводе Марка досад. То је био стари црногорски коленовић честит и разборит подједнако. Један од ретких, којима природа даје особине правог вође масе.

На овом састанку учинили су неколико „констатација" и овластили мајора Митровића да изради статут друштва. Њихове „констатације" су следеће: Режим је ненародни, реакционаран и немилосрдно и противзаконито прогони присталице Народне странке; знатна већина народа (80%) припада Народној странци и огорчена је противу ненародне „правашке" владе; књаз је аутократа и навикао се да влада апсолутистички, стога нема изгледа да би се добровољно склонио на строго уставну и парламентарну владавину; данашња Народна скупштина изабрана је терором и незаконито, као таква није израз народне воље и извршилац је свега што књаз или његови министри желе; верује се да је престолонаследник Данило прогресивнији дух и да би био за парламентарни режим. Из ових побуда одлучили су: Кад се режим не може изменити законитим путем да се ради да се промени насиљем. Да би успели да то изврше, потребно је провести тајну организацију од присталица Народне странке, које би промене провеле. Онда кад проведу организацију, ослободиће вођство странке које је затворено, сменити режим и присилити кнеза на абдикацију. У току анексионе кризе сваки рад и договори обустављени су. Али, чим је анексија прошла рад је отпочео.

Митровић је израдио статут и поднео га на тајном састанку одбору деветорице оснивача тек 1 јануара 1909 (у ста-

ну Душана Поповића, учитеља). Статут је примљен, и Митровић је изабран за претседника централног одбора. Друштву нису дали никакав специјални назив. Митровићу, као школованом и угледном официру, препуштен је рад међу млађим официрима. Он их је боље познавао, а као старешина и наставник имао је више угледа и утицаја на њих. Митровић је био ђак италијанске војне школе, и познат као врло бистар и напредан човек. Одмах у почетку определио се за Народну странку. Као писмен човек сарађивао је на њеном органу »Народна Мисао«. Он је био више официр политичар него његови другови. Уживао је леп углед нарочито међу млађим официрима који су добрим делом нагињали народњацима. А официри су били неопходни за успех, не само као стручњаци који би предводили оружане масе, већ и стога, што су имали угледа у својим братствима и племенима. Као такви, у одсудном моменту повукли би и друге собом, а не само организоване чланове.

Удружење је водило списак својих чланова и имало извесну архиву. Њу је чувао трговац Стијовић. Кад је избила колашинска афера, ова архива је склоњена и делом уништена. Један њен део налази се и сада код оснивача Мића Вукчевића, школског надзорника у пензији. Власти онда до ње нису могле доћи.

Организовање војних и цивилних лица живо је провођено током лета 1909. Тешкоће су биле знатне. Највећа је била у менталитету Црногораца, који нису били навикли на овако тајне радове. Тако се још и у септембру било подалеко од снаге, која је била предвиђена да би се преврат могао извршити. Стога организатори, односно централни одбор, нису предвиђали могућност оружане акције у току 1909. Надали су се, да ће постићи снагу довољну за акцију тек крајем 1910, можда за време кнежевог јубилеја.

У току провођења организације десио се један инцидент и упропастио целу ствар. Изазвао је васојевићки покушај одметања од власти и процес у Колашину. Један од Рачића, сељак из Слатине, и Милутин Радоњић, племенски капетан из Андријевице, доставили су властима да се проводи нека организација за насилно обарање режима. Власти једаред на трагу отпочеле су са истраживањима. Чим се то приметило одметнуло се у шуму око 50 сељака из Слатине. Потпоруч-

ник Петар Ђиновић, обавештен о томе, верујући да је потказан, одмах је дошао у контакт са артиљериским поручником Миљаном Радоњићем и Илијом Петровићем (обојица Кучи), који су онда као предузимачи радили на путу Матешево—Андријевица. Саопштио им је шта се десило и тражио да се поведе оружана акција иначе ће сви бити похватани и побијени. Рекао им је још, да има извештај да је батаљон краљски готов да устане на оружје. Ови су му саветовали да се смири, и да не предузима ништа, а ако њему лично прети каква опасност, да пређе преко Турске у Србију. Рекли су му, да вест о готовости краљског батаљона да се побуни није вероватна. Они нису веровали да би власти на доставу два човека и на основу бегства неколико Слатињана могле отпочети са прогонима и хапшењима већих размера, јер о организацији стварно још нису имали ништа у рукама. Ђиновић, млад и импулсиван више него разборит, није послушао овај савет. Вратио се својој кући с намером да позове своју чету и стави се на чело побуне. Поручник Радоњић, са своја два друга, ноћу иде до Ђиновића да још једаред покуша да га наговори да одустане од одлуке.[1] Ђиновић их ни овом приликом није послушао. Он се чврсто одлучио на акцију. Мислио је, кад он отпочне са акцијом, мораће и други. Зато је позвао своју чету и одвео је на барутни магацин да се снабдеју муницијом. Власти су већ дознале за његове намере, позвале милицију под оружје и опколиле мунициони магацин. Присталице Ђиновићеве видевши пред собом веће снаге разбегле су се или предале. Он сам је одбегао, остао у шуми два дана, и најзад се предао властима. Овај инцидент је открио васојевићку ћелију. Одатле се клупче одмотало ка Братоножићима и Кучима. Можда се ово одвијање афере не би тако брзо развило, да нису на глас о покушају пуча у Васојевићима, одмах емигрирали мајор Митровић и поручник Ивановић са неколико својих рођака. То је одвело на траг да се истрага окрене Кучима и Братоножићима. Од Куча су ухапшени Илија Петровић и Миљан Радоњић, поручник, а од Братонoжи-

---

[1] Са Радоњићем су ишли: Ђорђије Белевић из Братоножића (погинуо у европском рату), и Радосав Ивановић из Куча, сада настојник путова.

ћа потпоручник Петар Митровић са неколико његових рођака и земљака. Даље откривање ћелија престало је. Како се то онда говорило, са истрагом се застало на Морачи. По једнима то је учињено на предлог војводе Михаила Вучинића кнезу. Овај стари војвода му је саветовао да са истраживањима не иду даље ка Црној Гори, да се ограниче на Васојевиће, Куче и Братоножиће, да се не би видело да је завера обухватила целу Црну Гору. А то није у интересу кнежеву и његове династије.

Чим је хапшење завршено, образован је војни суд и послан у Колашин, где су доведени и суђени сви похватани и затворени заверници. За претседника суда је наименован стари, неписмени, али разборити и врло одани кнезу, војвода Михаило Вучинић. За чланове суда наименовани су већином млађи, школовани официри. Тако су судски колегијум сачињавали су: Иво Ђуровић, бригадир; командири: Јово Бећир, Лука Гојнић, Мило Матановић, Јово Меденица, Рајо Лабан; и стари поткомандири: Периша Влаховић и Вуле Томовић. За иследника је одређен једва писмени подкомандир Петар Ђурашковић, а за деловођу Грујица Грдинић, поручник.

Овако састављен суд, без и једног правника, требало је да суди не само официрима који су уплетени у ову аферу, већ и грађанима. Сви похватани и позатварани сељаци проглашени су војницима под заставом и изведени пред војни суд. Чим се Бјиновић одметнуо, обрео се у Колашину и у Андријевици министар унутрашњих дела, Јован Пламенац. Он је дошао са широким овлашћењима. У једној полемици, много година после ове жалосне афере, о овим својим овлашћењима каже, да је од кнеза и владе био добио право да буде „господар живота и имовине". Нешто на форму овлашћења које су турски султани давали својим пашама или везирима у побуњеним крајевима. Са тим овлашћењима и као „господар живота и имовине" он је стварно давао тон целокупној истрази и издавао директне наредбе иследнику. Из једне полемике коју је Пламенац водио са ондашњим осуђеником Миљаном Радоњићем преко београдске штампе, излази да је истрага вршена на зверски начин. Радоњић је тврдио да је чак министар лично тукао ухапшене. Уопште је хапшено и тучено насумице: оптужени, њихови рођаци, пријатељи, скоро свако ко је био поменут у вези са окривљени-

ма. Поручника Ђиновића, чак у судској сали и пред судским колегијумом, ударио је у лице и раскрвавио „судија" Влаховић! Много година после овог жалосног догађаја имао сам прилике да разговарам са неколицином саслушаваних у Колашину, и сви су ми потврдили да су зверски злостављани, не само Ђиновић већ и многи други, готово сви.

Суђење је било тајно. Оптужени нису имали бранилаца. Јавност је потпуно искључена. Сведоци се нису желели за оно што се дешава у Колашину. Понашало се као у преком суду у току рата. О раду овог суда пуштена је једина вест кад су позвани окривљени у бегству да престану суду. Позвани су да се јаве суду 12 октобра у Колашину њих дванаесторица.[1] Нису престали. Суђено им је у контумацији. Судница је и онако била препуна. Око сто жртава приведено је суду. Суд у коме није било ни једног правног лица, изрекао је пресуду 12 новембра (1909). За један непромишљен покушај одметања од власти неколико сељака и једног потпоручника, осуђено је на смрт седам лица, а на робију и затвор неколике десетине. Остали су ослобођени.[2]

Судије колашинског преког суда нису изрекле правду, већ су учиниле услугу. Међу њима је било људи који нису могли ни разумети један закон. Они други, опет, који су имали способности да би могли разумети дух једнога зако-

---

[1] Позвани су: мајор Никола Митровић, поручник Војин Ивановић, поручник Михаило Бојовић; матуранти: Тодор Марјановић и Љубомир Вуксановић; барјактар Арсо Митровић; гимназиста Пуниша Рачић и сељаци: Ђуро Р. Ивановић, Саво Б. Ивановић, Милош Т. Ивановић, Вуко М. Ивановић и Радосав Р. Ивановић.

[2] На заточење и затвор осуђени су: артиљериски поручник Миљан Новаков Радоњић, Божо Радоњић, Војин Т. Радоњић, Ђорђије Т. Радоњић, Радосав Радоњић, Милош Ј. Петровић, Нико Мирашевић (сада пензионер), Милутин Матовић, Велиша Павићевић и Вуле Иванов Поповић, — сви из Куча. Из Васојевића: Богдан Мартиновић, Арсо Мојашевић, Томица С. Мојашевић, Мираш Мојашевић. Богдан Мојашевић, Којо Рачић, Саво Рачић, Милоња Јелић, Милун Јелић, Миљан Брадић, Радуле Ивановић и Вукић Масловарић, школски начелник у пензији. Из Братоножића: Војин Митровић, официр народне војске, Перо Чолић, Ђоко М. Белевић, Ђорђије Ј. Белевић, Новица Секуловић (сада срески начелник у пензији), Насто Секуловић (настојник путова), Радован Л. Павићевић, Пуниша П. Ђукић, капетански писар, Милош В. Ђелевић, Мирко В. Радошевић и Лука Тодоровић.

Сви окривљени и суђени у контумацији осуђени су.

на, нису имали ни мало више правне свести од својих другова. Ни на крај памети им није било да се потсете мудрих упустава које судијама, у свом законику, издаје велики државник рода Петровића, Свети Петар, да се судије увек пре суђења потсете да „гласом народа по вољи Божијој за судце и управитеље постављени јесу, а не, као најамници, но као отци прави и љубитељи отечества".[1] Наређено им је да сељаке третирају као војнике у касарни, и да за њихов покушај одметања од власти изреку казне као за побуну у рату. Овакве захтеве помирили су са савешћу, и пружили форму једном политичком злочину. Особина моралне мимикрије најмање је позната у овом крају. Али уколико је има, никада се није тако изразито показала као у колашинском суђењу. У овом погледу отишли су много даље од цетињских судаца (1908). Принели су на жртву самољубљу и охолости оних изнад њих, пет људских живота и са њима своју савест. Благо које су њихови претци стављали изнад сваког другог!

Колашинска пресуда кажњава мисао, а не дело, намере а не учин. Цео Ђиновићев потхват ликвидиран је без употребе силе и без иједног испаљеног метка. Па ипак изречено је седам смртних пресуда. Али што је још горе, Цетиње је пожурило да што пре санкционише пресуду преког суда. Смртна казна над петорицом које су били похватали, извршена је одмах. Новембра 16 стрељани су у Андријевици: потпоручник Петар Ђиновић, Михаило Јојић и Радосав Рачић; у Подгорици: Илија Петровић и потпоручник Петар Митровић. Мајор Митровић и поручник Бојовић, такође осуђени на смрт, били су избегли.

Свих пет пушкараних умрли су храбро као да гину од непријатеља. Њихово мушко држање изазвало је побожну пошту њиховој храбрости и њиховом херојству. Кажу да је Ђиновићев последњи усклик био: „Живјело српство за кога гинемо!". За Петровића очевидци причају да је бившем министру Церовићу, који га, је по црногорском обичају опоменуо да умре јуначки, кад су га изводили из Јусоваче на погубљење, смејући се као да иде на весеље одговорио: „Не брините, браћо, Илија се не боји смрти. Живјело српство,

---

[1] »Двадесет второ« (чл. 22) законика Св. Петра.

живјела слобода и омладина која ће нас осветити!". Пред последњом салвом, прав као бор, миран као праведник и са осмехом пријатеља људи, клицао је српству, слободи и омладини. Прасак пушака пресекао је последње поздраве омладини његове и његова друга...

Стрељање је извршено оваквом, скоро филмском, брзином да не би јавност или пријатељи из Европе, учинили демарш или давали савете. Желело се да се цео свет стави пред свршен чин, и брзином извршења заплаши народ и сви који би помишљали на насилну промену режима. Томановићева влада, као и сам кнез, били су уверени да су учинили грешку, што нису побили осуђене на смрт за време цетињског процеса. Ондашње помиловање прогласили су слабошћу. Зато су се решили да овом приликом буду чврсти! Плод су овог наказног схватања пет непобусаних гробова у јаругама Црне Горе.

Влада је још у првом комуникеу о завери објавила, да су завереници хтели да збаце кнеза и побију министре. Осветили су се. Похватали су људе и њихове прваке побили. Заборавили су, да ће са оних пет гробова ископати непремостиви јаз између народа и круне, и да ће у тај јаз кад тад бити затрпани и они који су на онако свиреп начин бранили власт и господство.

Колашински процес пред српством и пред јавношћу

Српска штампа на вест о завери нотирала је званични телеграм који је разаслало Цетиње. У званичном обавештењу каже се, „да је завера организована да се обори влада и да се ослободе осуђена лица у завери са бомбама 1907. Кнез Никола требало је да буде лишен престола, а за владаоца Црне Горе био би проглашен кнез Данило. Сви садашњи министри били би побијени".

Регишрујући ову вест „Дневни Лист" вели: да је „најновија завера најбољи доказ о дубини јаза који постоји између народа и власти, између воље и силе. Она је само један видан пример да у Црној Гори неће бити ни реда ни мира све дотле, док сила не уступи праву, док народна воља не замени данашњи насилни режим".

„Политика" са своје стране пише: „Црна Гора има опет једну аферу. За сада се, разуме се, још не може знати ни како је постала, ни колике је размере узела, јер се са званичне црногорске стране брижљиво крије све што се о њој зна. Али се зато ипак може са сигурношћу казати, да је она плод свега онога што се за последње две године догодило у Црној Гори, и нездравих односа између народа и кнеза Николе... У Црној Гори не иде све онако, како би се могло пожелети. У борбу се увлаче и кнежеви синови. До каквих заплета то може да доведе, лако је увидети, па ће то, свакако, увидети и кнез Никола. Само корените реформе у корист народних слобода могу да учине крај овој борби и овим нездравим односима. А кнез Никола треба да се лати тога средства не само у интересу свога народа, већ и своје династије".

Оптужба да је принц Данило требало после оба преврата (1907 и 1909) да замени оца, убачена је у српску штампу с Цетиња, а не од стране емиграције и омладине. То објашњава откуда овај принц иде у Морачу и 15 августа држи говор у коме објашњава Морачанима своје уставне погледе. Он каже, да је устав озаконио оно што су Црногорци у погледу слобода већ имали и ако није било озакоњено. А при „озакоњену, каже, тијех постојећијех права нађе се умом нездраве чељади, да за час помисле, да им се тијем пружа прилика стварању попришта својим болесним амбицијама".

Ова принчева умна болест и ова „чељад" су тежње за нешто слободе и законитости које су изразили људи из народне странке, а прихватиле народне масе! Пошто је овако карактерисао напредне људе и њихова схватања, наставља: „Крепка десница мојега оца поштеђе за овај пут ту заблуђелу чељад и даде им могућности, да и они приступе уз народ здравијем начелима". Ова поштеда би значила, да 1908 није побио оптужене у бомбашкој афери. Речи заиста врло карактеристичне, не само по томе што их је рекао онај који је требало да буде будући владар Црне Горе, већ и по времену кад су речене (Овај говор је одржан на месец дана пре колашинске афере).

Изгледа да је кнез мислио, да његов прворођени син стиче ауторитет везама са слободоумнијим људима, боље њиховим надама на њега, иваљда да му стога постаје опа-

сан, зато га треба приказати као реакционара и компромитовати. Послушни син је учинио задовољство своме родитељу. Не би се могло рећи, да од ове изјаве не почиње и код преосталог малог броја Црногораца, који су веровали да ће син бити либералнији од оца, да потпуно ветри уверење да се династија Петровића може спасти помоћу овог принца.

Црногорска влада уопште је била штедљива у информацијама. Каткад је само пуштена по нека вест да војни суд заседава и да је још по когод ухапшен. Радили су потпуно сами, одељени од јавности и ма какве контроле са стране. То су им, добрим делом, омогућили ондашњи процеси у Аустрији, и борба српства са аустриском опресијом. Загребачки, затим Фридјунгов, процес, били су апсорбовали пажњу српства и словенства. Тако је колашински процес скоро мукло завршен. О њему се знало и чуло само оно што је Цетиње јавило. Српска јавност, после загребачког суђења, заиста се није надала онаквом завршетку овог новог црногорског процеса. Кнез се спремао да прослави педесетогодишњицу владавине, и није се веровало да би у предвечерју јубиларне године окрвавио руке крвљу синова својих старих ратних другова.

Стога је пресуда војног суда у Колашину изазвала право пренеражење у целокупном српству. Српска и напредна хрватска штампа, устале су као један човек противу варварске осуде. За први моменат сви су се понадали да ће моралном пресијом јавности спасти главе осуђених жртава. Дуго нису били у заблуди. Као муња проширила се вест, одмах по пресуди, да су пет осуђених на смрт већ стрељани 16 новембра.

На глас о егзекуцији завитлао је бес мржње целом југословенском земљом. Одмах су приређени митинзи у Загребу, Београду, у Топлици, и у иностранству где год је била на школовању наша омладина. Протестовало се и у колонијама наших исељеника у Сједињеним Државама. Кнез је учинио што није урадила ни Аустрија. Загребачки велеиздајници кажњени су робијом, црногорски су побијени! Паралела се морала повући и она је испала на штету Цетиња.

Студенти београдског универзитета, без обзира на партиску припадност, „поводом гнусног и крвавог злочина извршеног у име правде и закона у Колашину, над петорицом

племенитих Срба, и поводом апшења огромног броја народних бораца у Црној Гори," на митингу, држаном 19 новембра 1909 у сали код „Коларца", доносе ову резолуцију:

1 Са највећим гнушањем осуђује варварски перјанички режим у Црној Гори, чије је дело извршени крвави злочин;

2 Са најискренијим болом придружује се националним патњама братског црногорског народа чији културни, просветни и економски развитак зауставља азиски деспотизам који се зацарио на Цетињу;

3 Са најенергичнијом одлучношћу протествује противу срамне и незаконите осуде, која је уништила пет јуначких мученичких живота и која је обзнанила да су јевтине главе свима онима који поштено мисле и за добро народа раде;

4 Са највећим жаљењем протествује против држања краљевско-српске владе, која је пропустила да учини своју дужност и да се користи својим правом, да спречи одигравање овакових варварских подвига у једној братској држави;

5 Са одвратношћу констатује и жали што се, на срамоту јавне речи и века у коме живимо, могло наћи српских листова, који су својим држањем осоколили цетињске крволоке на извршење оваквих дивљаштава и који данас, после свих варварстава, ћутањем прелазе преко њих, умањујући тиме утисак једнодушног протеста целе српске јавности;

6 У име будућности целога српскога племена жели, да све оне који су учествовали у овоме злочину, снађе праведна народна освета, освета која ће бити знамење новој и бољој будућности црногорског народа;

7 Са најлепшим надама апелује на независну и хуману јавност целог културног света да помогне да се сруши један неморалан, трули и крвави режим у Црној Гори.

После митинга приређене су уличне демонстрације. Демонстранти су клицали и противу српске владе, која по њиховом схватању није извршила своју дужност, није узела иницијативу и интервенисала на Цетињу, да спасе главе осуђених Црногораца. Један део манифестаната ишао је пред редакције новина које су браниле Томановићеву владу и поразбијао неколико прозора. Полуслужбена »Самоуправа« се ограђује од демонстрација на овај начин: »Осећању масе народа не даје се заповедати. Ту истину немамо потребе нарочито наглашавати. Њу су, и сувише речито, нагласиле јуче-

рашње демонстрације у Београду. Оштра пресуда војног суда у Колашину, а нарочито брзо извршење те пресуде, дубоко су револтирали хумана осећања Београђана, и израз тога осећања показао се јуче, у манифестацијама, које се, у основу, дају разумети, али које су, по нашем најискренијем уверењу, прешле преко граница, преко којих не треба ићи из обзира према вишим интересима нашег народа«.

„Цетињски Вјесник", орган Томановићеве владе, поводом ових демонстрација не крије своје огорчење, и тврди да су оне искушење за заједницу српских држава у овим судбоносним данима!

Насељени Црногорци у Београду, заједно са емигрантима, такође држе протестни митинг. И они доносе резолуцију:

1 Збор удружених Црногораца дубоко жали и оплакује мученичку смрт народних бораца, и изјављује њиховим у црно завијеним породицама своје саучешће.

2 Збор са највећим гнушањем осуђује цетињске варваре, који су колашинским покољем осрамотили и Црну Гору и цио наш народ, пред просвијећеним свијетом. Таквим чином заболи су крвави нож у душу, и пошљедице ће бити кобне, нарочито за нашу ужу домовину.

3 Збор жали што званична Србија, савезом са данашњом Црном Гором, није друго ништа учинила, до што је помогла да цетињски насилници дођу до онакве звјерске помаме, — и стјешњава слободу црногорским слободоумним елементима, који су нашли склоништа у Србији, угушујући јавну ријеч подизану у корист поправке стања у Црној Гори.

4 Збор уједно осуђује претставнике страних држава на Цетињу, који су допустили да цетињски џелати без и једног културног протеста или савјетовања од њихове стране, на њихове очи, измрцваре пет народних првака.

5 Збор налази да му је дужност да изрази своју искрену захвалност ономе дијелу српске јавности, који је нашем народу указао своју моралну потпору и утјеху приликом најстрашнијег удара, нанешеног му од стране цетињских крволока. Збор тако исто захваљује претставништву социјалдемократске странке, које је како у општини, тако и у Народној скупштини, подигло глас свој противу нечувених злочина црногорских деспота.

6 Збор налази да ће удар који је нанет поштеним Црногорцима бити ублажен једнодушним, одлучним и поштеним држањем српске универзитетске омладине, која је искрено, братски и српски осјетила наш бол као свој бол и недаћу, схватила и разумјела с пуно честитости и достојанства значај борбе наших напреднијих елемената, и дала им моралне потпоре у раду на уздизању, ослобођењу и уједињењу нашега племена.

7 Збор изјављује, да удружени Црногорци примају бачену рукавицу, и да без икаквих обзира настављају борбу свом снагом и свим допуштеним средствима, против дахиске ћуди цетињских људождера, очекујући да ће их у томе послу пратити симпатије свих поштених и добрих Срба и пријатеља црногорских.

Црногорци пресељени у Топлицу и Косаницу, на глас да је у њиховој старој отаџбини убијено петоро њихове браће, држе збор и доносе протест, који преноси штампа оних дана:

1 Са гнушањем и презрењем осуђују крвнички Томановићев режим, тешећи се, да ће она црна рука из Колашина наћи своју смрт, као и она са Краљевице.

2 Да се невино пушкетаним жртвама парастосом у Немањиној цркви ода пошта срца и душе.

3 Да се истакну црни барјаци на свим домовима Црногораца у Косаници.

4 Да се изврши организација ових досељеника косаничких и топличких, и да ови сазову митинг у Нишу, где ће доћи сви пресељеници после 1878, ради опште организације са циљем: да се притече у помоћ разореним домовима у Црној Гори и емигрантима.

5 Да се подигне споменик убијенима на Сувом Рудишту, како би се видео са кучких и васојевићких Комова.

6 Да се апелује на владу и Краља, на цело Српство и Словенство, и на цео културни и хумани свет, да се сви заложе за потабани, унижени, распрашени и огољели народ у Црној Гори!

После ових протеста Црногораца из Србије, црногорска влада преко свога официјелног органа пише: „Живимо у доброј вјери, зато нећемо хитати да јавно сумњичимо. Вјероваћемо, да неки злоупотребљавају србијанско гостопримство.

Али, онда се питамо: Зашто се таквим елементима указује гостопримство, кад је очигледно, да ће можда већ ускоро раздвојити Црну Гору од Србије? Јесу ли Србији пречи и милији ти деструктивни елементи од Црне Горе? Ако јесу, пошљедице се саме казују. Ако ли нијесу, Србија ће их се опростити, а Црна Гора ће умјети то цијенити. Свакојако, односи између Црне Горе и Србије ступају у фазу искушења, и то баш поводом ове најновије хајке противу Црне Горе. Зашто затварати очи и не видјети крај тога, који води у Београду до истих кругова, који су стекли заслуге за ранији раздор".

Очигледно је, да Цетиње сумњичи Београд за протесте и за писање штампе. Оно тражи, да се емигранти уклоне из Србије и да престане кампања штампе. Не могу и неће да схвате, да се противу егзекуција побунила свест српскога човека, и да црногорска емиграција и омладина онакав поступак не могу заборавити, ма где они били. „Самоуправа" као да мисли да ће дати неку врсту сатисфакције раздраженом Цетињу ако каже, да је српској влади много стало до добрих и братских односа са Црном Гором, утолико пре, што у обе српске државе владају сродничке династије. Готово што не обећава да ће уклонити нежељене елементе са територије Србије. Каже да се још није уверила да су се огрешили о гостопримство грешећи се „о највише српске интересе". Али, ако се увери, одмах ће им отказати гостопримство. Сасвим отворено прима сугестију Цетиња, и овом изјавом чини је зависномваљда од даљих разговора или од политичке ситуације.

Београдска „Политика", револтирана оваквим захтевима и одговором београдског полуофициоза, пише: „Извештени смо, да је црногорска влада, поред изјаве у свом службеном листу, протестовала и код наше владе због тобожње новинарске хајке на режим др. Л. Томановића. Црногорска влада налази да су за то криви црногорски емигранти који су нашли уточишта у Србији, и тражи да се стане на пут таквом писању, иначе се прети раскидом пријатељских односа ... Министар унутрашњих дела Љ. Јовановић звао је неке од црногорских емиграната, који живе у Београду, и препоручио им да никоме, а нарочито новинарима, не говоре апсолутно ништа о приликама и догађајима у Црној Гори ... Писању целе српске штампе, и с ове и с оне стране Саве и Дунава, каже „Политика",

која је у оцени последњих догађаја у Црној Гори показала ретку једнодушност, најмање су допринели црногорски емигранти. Све што је у последње време у српској штампи речено о догађајима у Црној Гори истинито је, и за то не могу бити криви они који то саопштавају, него једино они који те догађаје изазивају. Што се тиче нас, ми ни онда кад је с Цетиња, уз припомоћ Ђорђа Настића, дигнута истинска хајка и на Србију и на цело Српство, нисмо рекли оно што се данас каже с Цетиња!"

Али, и поред ове интервенције јавности, питање уклањања емиграната из Србије постављено је, и Цетиње није дало више да се скине све док они нису напустили краљевину. Што је више јавност подизала глас поводом несрећних догађаја у Црној Гори, Цетиње је било све упорније и све категоричније постављало своје захтеве. Томановићев полузванични „Цетињски Вјесник" понављао је све чешће алтернативу: Или прекид односа, или уклањање емиграната. То ћемо даље видети.

Српска штампа, колико је била уздржљива и одмерена на вест о завери, постала је огорчена после стрељања осуђених на смрт. И поред одбране кнежевих београдских органа, „Београдских Новина" и „Вечерњих Новина", она заузима оштар став и чини прекоре, које вреди забележити.

„Политика" упућује посланицу кнезу и у њој каже: „Зар заборави и за час, да престоли владалаца почивају једино на љубави народној? Или су те зле слуге завеле, убеђујући те да је престолу чвршћи темељ у страху народном, но у љубави народној? Или су зар зли дуси, који су окружили твој престо, прегли одиста да пред потомством омрче твоје име и име твога племена; или су зар туђинске слуге тим путем пошле да поруше ону зграду, коју су јуначки напори толиких витезова, коју си и ти, Господару, са својим народом заједно зидао?"

„Дневни Лист" пише: „Цела ова страшна трагедија одиграла се у највећој тајности, иза леђа јавног мишљења. Цетињски џелати, који никако још не могу да опросте српској штампи, што је својим једнодушним и одлучним држањем за време афере с бомбама спасла главе толиких несрећника, — приредили су овај најновији покољ у тајности и брзо, док се није могло ни добити времена, да се њихова крвожедна

ћуд умири и разблажи". Зграњавајући се на брзину извршења казне, и на „средњевековне муке", на које је бачена још педесетина људи, „узимамо учешћа, вели, у жалости Црне Горе за искасапљеним синовима и на робију отераним мученицима. Жалост Црне Горе је и наша жалост", — завршава свој чланак овај српски и слободни лист.

Јакшићева „Штампа", доносећи тужну вест о убиству пет ваљаних Црногораца, каже: „Кроз Српство је јуче прошао један дрхат језе. У свих Срба срце је јуче за тренут застало. И није било усана са којих није полетела клетва. Духовне очи свега српског народа јуче су се обратиле несрећној Црној Гори, и погледи су пали на оних пет непобусаних гробова у којима куршумима изрешетани леже пет невиних, на које ни тужбалицама није дато да изађу... Педесет белих робова денунцираних па ухапшених, мучених па саслушаваних, необрањених а осуђених, увеличали су број оних бедних и изболованих осуђеника, најобразованијих синова Црне Горе, којима су они јазавци који представљају власт и владу одузели и слободу, и имање, и породицу, и отаџбину, и мучећи им душу убили им тело".

Социјалистичке „Радничке Новине" пишу: „Васојевићска афера је један наиван пуч, импулсиван и неурачунљив излив огорчења које је изазвато страховитим злоставама и скандалозном корупцијом режима. Пуч у коме није проливена ни кап крви, у коме није пао ни један људски живот". Да то није афера од озбиљних последица доказују и сами „цетињски касапи" тиме што је суђење било тајно. „Они нису имали са чиме да изађу пред јавност", нису имали зашта да оптуже људе, иначе би то јавно учинили. Онда, „како би имали права да их побију?" Мучки су судили и на крају саопштили свету једним телеграмом да је процес завршен и да су „убили пет ваљаних и симпатичних Црногораца". Или су можда сматрали да су припремили јавност за овај злочин, бранећи јавно стрељање Ф. Ферера у Шпанији?... „Стрељање у Колашину изазваће најдубљу језу, грозоту и гнушање, и тек сад ће управљати цео свет свој строги поглед на крволочне цетињске касапе, да га за дуго времена са њих не скине..." Модерна цивилизација као да се граничи на југу са Ловћеном! Пита се докле то? „Одговор на то дужан нам је црногорски народ" — одговара овај социјалистички орган.

„Словенски Југ" овим поводом каже да Цетиње не даје никаква обавештења о свирепо завршеном процесу. „Ћути, вели, званична Црна Гора, а ћути и народ. Само што су та два ћутања сасма различита". Влада ћути што не жели да се сазнају ствари, а народ нешто из страха, а нешто што „од чуда још не може к себи да дође". Отуда је у Црној Гори мртва тишина. Па ипак ће овај догађај народ учинити још незадовољнијим него што је био, а владу присилити „место да своју снагу утроши на сређивање прилика у земљи, на мотрење кретања свакога човека из бојазни, да незадовољство не избије на јавност."

Омладина и штампа ван Србије заузели су став скоро истоветан. Академска омладина у Загребу држи протестни митинг са кога доноси овакву резолуцију:

„Поводом злочиначког убиства пет народних првака и поводом апшења великог броја народних бораца у Црној Гори академска напредно-демократска омладина хрватско-српска у Загребу на свом скупу, држаном 24 новембра (С. к.) доноси ову резолуцију:

1 Са највећим гнушањем осуђује тирански, апсолутистички, перјаничко-жандарски режим у Црној Гори, који данас у двадесетом веку преставља остатке средњевековног мрака, који је заснован на сили бајонета, а коме је девиза: Уништити у Црној Гори све што слободно мисли, часно ради и поштено осећа.

2 Најенергичније протестује противу срамне осуде, која је уништила пет народних бораца, бораца за правду и слободу, и која јасно говори колико трулежи, колико покварености и зверстава лежи на врховима државне управе у Црној Гори.

3 Са искреним болом у души придружује се патњама витешких Црногораца, који су својим јунаштвом против вековног непријатеља задивили цео род људски, а чијом се судбином данас титра неколико покварених бандита.

4 Са одвратношћу констатује и жали, што се је нашло српских и хрватских листова, који су на срамоту века у коме живимо, баш уочи овог крвавог догађаја, певали химне колашинским касапима.

5 Са жаљењем констатује, да је један између цетињских

касапа био слушач загребачког свеучилишта. Из презрења и гнушања име му не помињемо".

Омладина на школовању у *Минхену* такође држи протестни митинг и после реферата студента Николе Мартиновића, осуђеног у бомбашкој афери, доноси резолуцију којом осуђује цетињску владу, и шаље саучешће несрећним породицама и позатвараним жртвама. То исто ради и омладина српско-хрватска на школовању у *Инсбруку*. Црногорска омладина у Русији такође протествује. Ови протести пробијају и кроз руску штампу.

Црногорски исељеници у Сједињеним Државама, нарочито у неколико напреднијих колонија, држе протестне митинге и доносе виолентне резолуције. На чело ове прекоморске кампање стају два исељеничка црногорска новинара, Чедомир Павић и Стева Богдановић.

Загребачки „Србобран", револтиран држањем Цетиња приликом загребачког процеса, и после овом касапницом, каже: „Кнез Никола слави свој владалачки јубилеј на овај нечувен начин! Он га слави стријељањем Црногораца! На овако драстичан начин хоће он да покаже, да је некадање соколово гњијездо, Црна Гора, под крај његове владавине постала српска срамота!"

Сарајевска „Српска Ријеч" у свом уводнику пише: „У ноћи између уторника и сриједе, као у причама о најцрњој шпанској инквизицији, довезено је петоро црногорских војника и грађана крадом као отети плијен, и ту на брзу руку пушкарано. Српска и свјетска јавност једва је имала времена да се, пошто је плотун праснуо, пренерази... Проливена крв неће дигнути сјај кнежевској круни. Њене мрље су неизбрисиве, и могу бити отров који ће и злато престола растопити. А српски народ добио је нову рану руке, која би га требала и са жртвовањем своје таштине, да штити у данашњој пустој усамљености". Износи да је данас свуда прогоњен српски народ, „и сад долази кнез Црне Горе и Брда, бивши српски пјесник, и даје да се у његово име пролијева српска крв и потрзава српски народ. Па и све да има основа црногорским прогонима, још би преостало питање како је дошло до тога? А камо ли кад видимо да су прогони у Црној Гори по темељу на длаку слични, а по извођењу још бруталнији, од прогона српског народа у Тројединици и у

овим земљама! Ту престаје сваки закон, ту је сваки Србин присиљен да констатује несумњиву везу међу тим системима прогона, и да назове „српску" црногорску владу туђим измећарем и националним злочинцем. Зар је кнез и господар тако обневидео, да не види како он, као српски владалац, пушкарајући своје Србе, слаби отпор српскога народа противу туђих прогона?"

Срби у Турској империји, на једини начин на који су могли, солидарисали су се са свим Србима ван граница Црне Горе. Почевши од Призрена, па до Скопља и Солуна, примили су братски и са саучешћем пребегле емигранте Митровића и Ивановића са друговима. Пружили су им моралну подршку, врло потребну оних дана. По неки јавни радници упућивали су и протестне депеше на Цетиње, и изјавили своју индигнацију на оно што се десило у Црној Гори. Они који су стењали под тешком отоманском руком нису могли урадити нешто више. Ставили су до знања Цетињу и свим другим Србима, да су разочарани са оне стране, од које су потпору очекивали.

Загранични браниоци цетињске владе делом су ћутали, а делом кроза зубе цедили, да је колашинска афера лудост пријатеља раније затворених жртава, и да је осујетила њихово помиловање. Тако Ћурчићеве „Београдске Новине" пишу да би, по њиховом сазнању, о рођендану кнежеву били пуштени политички кривци из 1907, да није било тог „безумног и непатриотског поступка" њихових пријатеља. „После догађаја у Васојевићима пуштање затвореника узело би се као акт слабости и страха, а то не сме учинити владар, који чува свој високи ауторитет од сваке сумње у снагу и јачину његову". Затим завршава: „Штету од васојевићког пуча побрали су они јадници, који би, да није било тога, сада 25-ог угледали сунце слободе. Али рад безумних другова њихових донео је суд, по коме још и даље морају тамновати!"

Очигледно је, да је овај бранилац свега што је рађено на Цетињу, желео да гане болећивост јавности за подгоричке затворенике, и изазове нерасположење за нове жртве које су, упропастивши себе, онемогућиле пуштање оних првих.

Али, ако загранична штампа, инспирисана са Цетиња. не брани отворено један тежак злочин, она покушава да пропагира цетињску тезу, да су оптужени и осуђени били вој-

ници и официри, да им је због тога судио војни суд, и да су коловође стога морале бити егзекутиране. У војсци се не трпе побуне. То би се и другде десило.

Мистификација савршено очигледна. Од пет стрељаних свега двојица су официри, а тројица грађани. Као таквима уопште није могао судити војни суд. Још мање су за кривицу, која им је стављена на терет, могли бити стрељани. Уопште у свим земљама, за деликте где су умешани грађани и војници, и војницима суде редовни грађански судови, осим у рату.

Али, колико су загранични браниоци поступака цетињске владе били ипак штедљиви у одбранама, толико је цетињски полуофициоз, „Цетињски Вјесник", био раскошан у оптужбама и нападима на извесне кругове у Србији, а нарочито на шефа радикалне странке, Пашића. Једном приликом набраја убиства, злочине и завере које су се десиле у Србији последњих пола века. Почиње са убиством кнеза Михаила и ређа: зајечарску буну, тополску аферу и стрељање пуковника Јеврема Марковића, убиства „по злогласним подрумима у Врањи", прогонство краљице Наталије, онда 29 мај 1903 — и каже, „ми ћутасмо!" Нису хтели, вели, „ни једном ријечју да се мијешамо у њихове унутрашње ствари". После су биле: крагујевачка афера, па нишка, па неготинска, па убиство два Новаковића у Главној полицији у Београду, „савршено без кривице, без суда и без пресуде". И, како каже „Цетињски Вјесник", „ми и на то ћутасмо. Држасмо се братски и коректно. А шта раде браћа у Београду?" Они братски „ћуташе", а Београд неће да ћути! Он говори о цетињским аферама, као што је, уосталом, говорио и о својима. Али, таква је била њихова одбрана. Бранећи се на овакав начин нису заборавили да наново оклеветају највиђеније људе и борце на словенском југу. Тако, именујући Пашића, кажу: „Благо којим залијеваш изван Србије пропале адвокате твоје политике, то благо ће ти штета однијети као да ћеш га усути у Дунав, а народ српски остаће вазда душом уз Црну Гору, док твоји адвокати не остану презрени од српског народа као што си ти!"

Ови „хонорисани" адвокати били су најбоља и најборбенија српска пера у „Србобрану", „Српској Ријечи", „Ду-

бровнику", „Застави", „Покрету", „Обзору"" итд.[1] Били су стварни вођи заграничног српства и напредних Хрвата.

Цетиње не схвата или неће да схвати да је ондашња српска штампа била релативно слободна ван Србије и сасвим слободна у Србији, и да је било немогуће њоме управљати. Србијанска штампа чак води дискусије о промени династије у Србији. Српска влада је била немоћна да спречи ову, нимало опортуну, дискусију. Како је онда могла спречити нападе штампе на званично Цетиње, још кад је компромитовано дружбом са аустриским агентима?

Цетиње се прави да то не може да схвати, и за нападе штампе у првом реду криви шефа радикалне странке и претседника владе, Пашића, који је, како они кажу, дошао до њих у Бар „обријане браде, пола у оријенталском, пола у западном одијелу, а са калабреским шеширом на глави. Дошао био да са довољно пара задобије емигранте за свој план". Обраћају му се на начин дотада непознат у апострофирању шефова влада особито преко полуслужбене штампе. „Ви сте, кажу, господине Пашићу, она кокош која је снијела оне бомбе да униште на Цетињу књаза господара и Народну скупштину. По чијој оно наредби и зашто, преко Јаше Ненадовића, би послан у Крагујевац твој питомац злогласни Настић?"

Затим доводе у везу Пашића и васојевићски пуч. „Је ли било, г. Пашићу, каквих веза између вашег љубљеног Ђиновића, наредника из ваше подофицирске школе, послије Михаила Бојовића вашег подофицира, такође из београдске војне школе, и најзад између вас и гимназисте Пунише Милева Рачића? Кажите нам шта сте петљали, шта сте били ријешили да се доскочи мирној, угледној и јуначкој Црној Гори

---

[1] Све ове новине водиле су тешку борбу са аустриском опресијом и стално биле плењене и кажњаване. Тако сама »Српска Ријеч« током 1909 заплењена је равно 101 пут, и кажњена новчаном казном 8.374 круне, без судских трошкова. Шест њених одговорних уредника лежало је у апсу током ове године. Скоро истоветна је судбина била и свих ових других листова. Каткад су они излазили потпуно празни од прве стране до огласа, нарочито »Српска Ријеч« и »Србобран«. Место хвале за ове борце и њихов рад, са Цетиња кажу да су »хонорисани адвокати« Београда!

и њеном заслужном Господару? Ви сте са том компанијом ишли на уништење нашега Господара, наше светиње!"

Према овој монструозној оптужби, Пашић би био она рука која све навија у Црној Гори противу кнеза и режима његових! Ништа неоправданије. Али за то нису мање обилато крчмили речи кад су на Цетињу говорили о њему. Например „Цетињски Вјесник" му се обраћа овим језиком: „Куку би било Црној Гори са владом подгоричкијех грјешника, као што је куку Србији под твојом, ни Србине ни Бугарине, Господине Пашићу! Сорто једна, која си се гладна довукла ту, а данас милионе пребацујеш преко руку крвавих динара Србије. Па ти не да ђаво мировати. Па већ кад се удвараш Аустрији и Бугарској, и љубиш им руке и папуче, хоћеш да се појуначиш спрам Црне Горе, и то за то, што ти није близу. Јер тебе не би бранила Србија коју понижаваш и у црно завијаш, и која тебе ради не може пред свијетом да дође до угледа, који је заслужио њен народ, док Црна Гора весело и сјајно чело пред Европом подиже . . . У Србији си утрнуо пјесму, угасио си међусобно братство и љубав, раздор је твојом кривицом у тој нашој лијепој сестри Србији".

Никад ваљда у мирно доба није овако јадан и неправедан суд донет о једном државнику, као што је то учинио полуслужбени орган црногорске владе о српском премијеру и највиђенијем државнику српском оног доба! Мало времена је требало да прође па да ове јадне речи догађаји сјајно демантују. Али бес Цетиња био је тако велики, да је заборављано на такт, на истину, и на „корист српског народа и раскомаданог Српства". Нападали су вође народа, устајали противу режима који су имали ослонца у народу, а грчевито се хватали за остатке обреновићевских режима у Србији и сумњиве људе ван граница слободне краљевине. Мали и ситни помоћници кнеза Николе заборављали су се дотле, да су оних дана жалили што границе Пашићеве Србије „нијесу ближе да их научимо памети!" Тешко да је кадгод у нас мржња заслепила људе дотле, да подједнако клеветају другога и срамоте себе саме!

Владина „Самоуправа" на денунцијације и грдње претседника Пашића одговара: „Добро знамо и шта је „Цетињски Вјесник" и ко су типови што су се око њега окупили,

па су нам за то њихове грдње и клевете мање непријатне, него што би нам њихове хвале биле".

Београдска „Политика", револтирана писањем цетињског полуслужбеног листа, каже: „Код нас ретко ко може и да слути, а још мање да појми, са каквом се жестином и бесомучношћу од извесног времена бацио на Србију „Цетињски Вјесник", полуслужбени орган црногорске владе. И грдећи нас све тако редом од двора, владе и политичара, па до последњег шумадиског сељака, тај се лист пре месец дана избезумио дотле, да је, у један исти мах и у истом чланку, денунцирао Србију као нелојалног суседа, бунтовника, као земљу превратничких смерова не само према Црној Гори, него и према Аустроугарској, према Бугарској, и према Турској!"

„Фосове Новине", преносећи ове оптужбе цетињског полуофициоза о поткупљивању југословенске штампе, кажу, да оне могу послужити као материјал за „нове велеиздајничке процесе". Свој чланак завршавају: „Не иде то, да се тиранија покрива денунцирајући оне, који је нападају!"

На све замерке са стране полузванични Томановићев лист одговара: „Изјавили смо и изјављујемо: Црна Гора не прихваћа руку Пашићу и Пашићевцима, ма ови још сто година баратали по Србији. Црна Гора ће мукотрпно гледати како се Пашић и Пашићевци одричу Српства, градећи у њему раздор, а прихваћају Југословенство без сложнога и уједињенога Српства". Гледаће, каже, и јуначки „издријети на страну куда је пошла без Пашића и Пашићеваца".

Поводом демонстрација које су приредили студенти и омладина у Београду, полуслужбена „Самоуправа" замера демонстрантима због испада противу извесних београдских редакција које су браниле политику Цетиња, и каже, да су демонстранти прешли меру допуштенога и најзад испадима обеснажили свој протест противу једне тешке осуде. Службени „Глас Црногорца" тешко прекорева орган српске владе што замера само за инциденте демонстраната, а не и за демонстрације уопште. Он то схвата мешањем у црногорске ствари, и завршава: „Видају ли се тако старе ране? Појачавају ли се тако братске везе Србије и Црне Горе? Захтијева ли то мудрост државника?! По нашем суђењу то је или махнитост, или издајство свете српске ствари".

Службени цетињски лист оних дана налази да је издајство српске ствари ако се узбуне хумана осећања српске младежи и протествују противу убијања ваљаних Срба, а сматрају да је патриотска работа тражити да се и орган српске владе солидарише са радњама, које немају ничега ни патриотског, ни хуманог, ни српског!

Узалуд Пашићева „Самоуправа" покушава да умилостиви Цетиње! Поводом доласка француске ескадре у Бар она пише о кнезу врло ласкаво и поздравља га „најусрдније, и са искреном жељом да високи слављеник и даље послужи великим циљевима Српског народа са оним самопрегоревањем и одлучношћу, којима се у најтежим часовима увек одликовао и давао пример жарког родољубља и високо развијене свести".

Цетињски колега јој одговара, да су односи између две братске земље рђави и да не могу бити добри, јер се Београд меша у њихове ствари. А меша се тиме што брани осуђене у Црној Гори. Њих, опет, брани стога што је Београд „без икакве потребе покренуо питање која од двију српских држава има да се потчини другој, која има да престане да независно постоји..." С наше стране, завршава „Цетињски Вјесник", „није се показала ни најмања воља да приклопимо Србију", док се на другој страни „мисли обрнуто"!

Ово је први пут у кампањи јавности да је Цетиње изашло отворено са оптужбом да Србија мисли да потчини Црну Гору. Уколико је ова мисао онда била у основи нетачна, она није мање открила идеје које су опседале званично Цетиње. Кнез и његови државници открили су свој страх за будућност, и добрим делом скинули копрену са мотива за њихов будући рад.

Несрећна колашинска афера нашла је одјека и у српској Народној скупштини. Посланик социјалистичке странке, Кацлеровић, „у име политичког покрета" који претставља, протествује у Народној скупштини противу егзекуције пет опозиционара режиму и противу осуде 53 на робију и затвор, и каже: „Као некада лични и зликовачки режими у Србији, тако и овај режим страховитих злочинстава и уништавања бораца у Црној Гори само срамоти српски народ, који у очима целог културног света има да изведе борбу за своје ослобођење". Сматра да Народно претставништво друге српске

земље, Србије, „не сме прећи на редовне послове, а да не подигне свој најоштрији протест и осуду ових убистава". Пита владу да ли је штогод предузела „да спречи ово убијање?".

Социјалистичка група је протествовала и на седници општинског већа београдске општине. Њихов претставник Ковачевић поднео је мотивисан предлог за прелаз на дневни ред, којим „протествује против варварства (стрељања 5, а осуде 53 човека) и са гнушањем прелази на дневни ред". Ондашња већина одбија овај предлог. За њ су гласали социјалисти и три самостална радикала.[1]

Српска влада је изјавила да је то ипак унутрашња ствар Црне Горе и да се није могла, и да је било времена за то, мешати у унутрашње послове макар и братске земље.

Па ипак, и после овакве изјаве, односи се погоршавају тако, да су поједине српске новине већ писале о могућности прекида односа, ако се продуже распре овим темпом. Овим новинарским дуелима и погоршавању односа добрим делом је допринео и Фридјунгов процес у Бечу. Овај бечки дворски историограф оклеветао је вођство српско-хрватске коалиције, да је била плаћено од Србије за рад противу интегритета монархије. Подгрејао је Настићеве оптужбе са Цетиња и Загреба. Вођство коалиције тужило га је бечком суду. На овом интересантном и значајном процесу највиђенији Срби и Хрвати из Троједнице, преко једне тужбе за клевету, бранили су чистину своје акције, и најзад своје главе. Фридјунг је на процесу изнео „доказе" које му је дао престолонаследник Фрања Фердинанд и министар Ерентал. Ови докази, углавном, били су фалсификовани записници друштва „Словенски Југ". По њима су вође коалиције биле плаћене од Србије, били су агенти Србије. Подгрејане су још једаред старе оптужбе и старе клевете. Клеветајући Србију за рад у Аустрији, подгрејане су и клевете за њен рад и у Црној Гори. Тако је Фридјунг на процесу изјавио, да се у документима налази списак лица, која су примала новац од српске владе. У том списку „налазе се и два ђака Црногорца, Божовић и Ђоновић, означени са своторм 6.300 франака. Тај је

[1] Од самосталаца гласали су за овај предлог: К. Кумануди, Г. Ацемовић и Цинић.

новац дан у сврху извесне политичке акције, а то се најбоље види по том, што су били у познатој велеиздајничкој парници на Цетињу као судеоници и сукривци, али су се задржали као црногорски бегунци у Београду".

Сви су Фридјунгови „докази" на суду оборени. Доказало се да су то чисти фалсификати које је сувим златом плаћао аустриски посланик, граф Форгач, и његов војни изасланик. Ови „документи" су набављани у времену кад се у Бечу озбиљно мислило на рат са Србијом поводом анексије. Они су онда били потребни из два разлога: да прикажу Србију као револуционара и бунџију, којега треба уништити у интересу аустриске царевине, и да добију претекст да у случају рата једним замахом одрубе главе најборбенијим Србима и Хрватима у Тројედници. Рат није избио, и дошло је до процеса. На процесу се утврдио фалсификат, и претседник судског већа, др. Вах, обраћа се Супилу и друговима, желећи да уштеди пријатељу Фрање Фердинанда осуду за клевету, овим речима: „Вама не треба осуда. Ја знам да је ви не тражите. Ви сте успели. Доказано је да су документа лажна".

Божовић и Ђоновић, на подгрејану клевету о плаћеништву, дали су изјаву, у којој, на „оптужбе прво са Цетиња, па после из Загреба", категорички тврде да нису примили ни пребијене паре из „Словенског Југа", да нису били „ни чланови, ни учесници седница", завршавајући изјавом, ако се обрнуто докаже, да ће се јавити на Цетиње да се изврши осуда над њима.

Одмах после откривених фалсификата и свршене Фридјунгове парнице, осуђеници из загребачког процеса помиловани су. Значај онога што се десило у Бечу морао је имати одјека и у Загребу. Документа која су била лажна у Бечу, била су лажна и у Загребу и на Цетињу. Аустрија, откривена и ухваћена, пустила је невине жртве. Цетиње је ћутало. Оно је, и после свега што се збило, на основу лажних докумената осуђене људе и даље задржало у затвору! Бар они осуђеници из цетињског процеса, који нису имали никаквих веза са бомбама, требало је да буду одмах ослобођени. Али, на Цетињу није било ни увиђавности ни правне свести чак ни онолико колико у Бечу! Историски посматрано, ћесар се понео отменије према својим непријатељима, него кнез према својим Црногорцима!

После свега што се десило на словенском југу, није чудо што су распре поводом колашинског процеса имале теже последице за кнеза и његову династију, него што је то могао мислити и сам кнез, а поготову његови помоћници и доглавници.

Многобројним процесима, свуда осим у Србији, српство је уједињено у одбрани животних и легитимних интереса како то никад раније није било. Сви Срби су се осетили ближе једни другима и повезали се идејом слободе и одбране свога бића. Очи свих, сасвим природно, окретале су се слободној и демократској Србији. Тако, „Словенски Југ" је могао оних дана сасвим с правом написати, да је „јединство српског народа данас јаче него икада до сад. Културно и духовно јединство српског народа данас већ игнорише политичке и државне границе области у којима наш народ живи".

Ово је постала истина и за Црну Гору, као и за све друге заграничне Србе.

VIII Уочи краљевства

Од колашинског процеса до краљевства

Три идеје, две политичке и трећа финансиска, предоминирају политиком службеног Цетиња у времену од колашинског процеса до прогласа краљевства. Прва је, пошто пото уклонити вође емиграције из Београда и затим их уништити. По мишљењу црногорске владе, они потпирују и изазивају напад штампе на њу. Затим, свуда другде је лакше било посегнути на њихове животе него у Србији. Друга је, припремити све што је потребно да се што свечаније прослави педесетогодишњица владавине кнеза Николе. Уколико је његов углед у свету и српству био поабан разним процесима, утолико су више тежили да његова прослава испадне што сјајније. Трећа идеја је била доћи до новаца да би се закрпиле бреше на црногорским финансијама, добила потребна средства и за прославу и за какве било унутрашње радове. Желело се, да се за јубилеј кнежев вежу неки јавни радови и оснивање какве економске институције. На рад у сва три ова правца инсистирало се са подједнаком енергијом.

Да би постигли уклањање емиграната, које им је у једном моменту било нарочито актуелно, вршили су пресију путем штампе, своје и од њих дириговане, претећи прекидом односа ако се не испуне њихови захтеви. Са овим претњама ишло се дотле, да је и београдска „Правда" (крајем јануара 1910) писала да су односи са Црном Гором тако рђави, да се неће зачудити „ако дође ускоро до потпуног прекида". Дипломатским путем, опет, правили су претставке да се, у интересу добрих односа, вођи емиграције уклоне. Обујмљени жељом да што пре ликвидирају ово питање, невероватно оштро нападају претседника Пашића. Чак прете да неће ни

да приме Пашићеву руку! Као да су желели да изазову смену његову. Бар таква је била импресија необавештеног света у Србији. Међутим, они сами нису били у заблуди да би радикална странка и Београд хтели жртвовати Пашића да би се поправили односи са званичним Цетињем. Али су веровали, тражећи више, да ће добити мање. Ово мање био је отказ гостопримства и протеривање црногорске емиграције. Већ током јануара и фебруара 1910 питање емиграната улази у одлучујућу фазу. Цетиње је категорички захтевало уклањање и послало списак људи које треба удаљити. Јавност у Београду на ову вест озбиљно се револтирала. Узела је у заштиту емигранте, и пребацивала Пашићевој влади да је спремна да повреди право азила загарантовано и српским уставом.

Напади штампе на владу налазе одјека и у скупштини. Социјалистички посланик Кацлеровић подноси интерпелацију Пашићу. Овај му одговара: „Велики интереси српскога племена изискују да између Србије и Црне Горе постоје искрени братски и пријатељски односи, и да те две српске државе раде споразумно, солидарно у свим питањима, која се односе на судбу српскога народа. Црногорска је влада у више прилика изјављивала српском заступнику на Цетињу, да таквој једној пријатељској политици сметају емигранти, који живе у Србији и који, по њеном веровању и схватању, имају везе са елементима који ремете поредак у Црној Гори, па је захтевала да се ти емигранти, које је она означила, удаље из Србије. Краљевска влада, стављена тим захтевом у тежак положај, претресала је то питање и тражила је пута и начина како би могла да изађе у сусрет захтевима црногорске владе да избегне прекид односа, а у исто време да се не огреши о земаљске законе наше земље, који дозвољавају пребивање емиграната у нашој земљи. Кад би српска влада имала несумњивих и неоспорних доказа да су емигранти доиста криви, она би те доказе упутила суду и суд би их по нашим законима осудио, или би им краљевска влада отказала гостопримство. Али, српска влада таквих доказа у рукама нема, и ако је једанпут добила иследна акта, предала их суду, и суд је на основу тих аката оне, који су били оптужени, ослободио. Дакле, неоспорних доказа српска влада нема, а да опет поверује Фридјунговим и Настићевим

доказима, то опет није могла да чини. Тражећи начина како да задовољи захтеве црногорске владе, а да у исто време одговара законима нашим, влада је нашла један пут који, по њеном мишљењу, изгледа погодан и који може задовољити захтеве црногорске владе, а да се у исто време не огреши о наше законе. Она је преко пријатеља саветовала емигрантима да, у интересу братске слоге и великом интересу српског племена, добровољно оставе Србију. И они су примили тај савет, и изјавили, да ће у интересу тих односа отићи из Србије".

Кацлеровић је на овај Пашићев одговор приметио, да се боји да ће се излазећи у сусрет оваквим захтевима „још јаче поколебати вера растуреног, поробљеног и незаштићеног српског народа", који верује да је „слободна Србија још једино уточиште и нада за њега и његове националне идеале."

Вођи емиграције убрзо су напустили Србију. Али, о томе нешто даље. „Цетињски Вјесник", орган Томановићеве владе, усхићен овим успехом каже: „Србија је уклонила узроке, који су стално на нашем раздору радили, и тиме је дала доказа, да је решена, да на бољи пут изведе наше узајамне односе". (Ипак су примили Пашићеву руку!)

Колико је званично Цетиње било задовољно, толико је демократска и патриотска јавност српска била незадовољна. Њено мишљење интерпретира Скерлићев „Дневни Лист" кад каже: „Српска влада је била слаба, али црногорска је била одвратна". Свој чланак завршава: „Пре но што честити црногорски борци напусте Србију, ми хоћемо да их замолимо да деле народ у Србији од званичне Србије. Народ у Србији, демократија у Србији, из дубине душе осуђују жалосну слабост владе и са свим својим симпатијама и даље ће пратити црногорску борбу за слободу".

„Словенски Југ" са своје стране каже: „Ова мера предузета противу људи који се ничим нису огрешили о позитивно законодавство краљевине Србије, који су, уз то, још и врло добри Срби и честити људи, — изазвала је велико негодовање у свим редовима српскога грађанства".

Тако је ликвидирано ово тако важно питање за црногорску владу. Свакојако, овај успех према званичној Србији није био велики успех у погледу јавне речи. Емигранти

су напустили Србију, а српска штампа је и даље писала неповољно о режиму у Црној Гори. Уверили су се убрзо да је за промену у држању јавног мњења потребније уклонити узроке који су изазивали нерасположење штампе, него прогонити оне, који су већ и иначе прогоњени!

У погледу рада за прославу нису били мање активни. Јубиларна година почела је доласком флоте, прво француске, затим аустриске, онда италијанске и тако редом. Цетиње их је све дочекивало изванредно свечано. Примани су адмирали и официри, држани банкети, обавезне здравице и затим давана одликовања. Можда се никада више лепих речи и добрих жеља није изразило на Цетињу него оних дана! Блесак и сјај јубиларних дана бацали су чудну светлост на оно суро црногорско стење, као да се намерно хтело да се види страховита диспропорција између потреба једног амбициозног владара и сиротиње његових поданика.

Да би сам дан прославе испао што свечаније образован је нарочити одбор, састављен од високих државних функционера.[1] Овај одбор се обраћа народу прогласом, у коме између осталог, вели: „Педесет година он (кнез) високо носи пред нама косовску заставу слободе, водећи нас у борбе противу непријатеља рода српскога; педесет је година он носио пред нама буктињу просвјете, пјевајући, његујући књигу, подижући школе и цркве; педесет је година предњачио он час с мачем, час с пером у руци, водећи нас побједама и слави; педесет је година он с висине престола очински бдио над нама и нашом отаџбином, крчио јој путеве кроза непознат свијет, тражио јој и налазио пријатеља, проносећи име црногорско и онуда, куда донда није пролазило; педесет је година, најзад, он био међу нама први неимар на изграђивању Црне Горе, први радник њенога културног напретка, први који нас је упућивао куда ћемо и камо с мачем и с књигом..." И стога траже да народ што свечаније и што боље прослави његову педесетогодишњицу.

---

[1] Претседник одбора је био црногорски митрополит Митрофан Бан. Чланови: др. Божидар Перазић, дворски лекар, војвода Гавро Вуковић, Живко Драговић, ђакон Иво Калуђеровић, сердар Јанко Вукотић, Јован Матановић, Лабуд Гојнић, Лазар Мијушковић, Марко Ђукановић, Медо Лукачевић, Мило Дожић, Ристо В. Поповић, Славо Рамадановић, Стеван Радосављевић-Бдин и Филип Јерговић.

Ваљда у овом замаху да се јубилеј крунише једном културном институцијом, свечано се отвара државно позориште на Цетињу. Оно је отворено врло помпезно. Присуствовао је сам слављеник и одржао један топао и пригодан говор. Песник и писац је песнички говорио. Може се веровати да је уистини био задовољан. Обогатио је своју земљу једном високом културном установом, и обезбедио сигурну позорницу својим драмским делима, која су, због ондашњих књижевних критичара, као сирочићи очекивала да ипак негде буду одиграна!

Како је загранична штампа, под утицајем емиграције покретала питање амнестије политичких криваца, цетињске полуслужбене новине наговештавају могућност делимичне амнестије. Немогућност опште амнестије, чак и у овако свечаним приликама, „Цетињски Вјесник" објашњава „статичким моментом" у карактеру кнежеву. Он није за скокове. Код њега све иде постепено и редом. Сад је још рано да се сви помилују, али неки ће бити помиловани.

У ред ових припрема за прославу, свакако спада и покушај преговора кругова блиских двору са Л. Пиштелићем, шефом и вођом наше омладине на школовању у Русији. Он се онда, уопште, сматрао једним од најистакнутијих млађих школованих људи из Црне Горе. Преговоре са њим водио је у Бечу З. Гвозденовић, трговац и човек у добрим везама са људима који су били врло блиски кнежевом двору. Из објављене полемике поводом ових разговора излази, да је кнез био склон да смени владу и да помилује политичке осуђенике. Омладина је, са своје стране, требало да олакша овај посао на тај начин, што би кнезу упутила један меморандум, у ком би изнела своје погледе. Он је требало да буде консилијантно написан. Пиштелић је мислио да у меморандум унесе захтеве за помиловање, промену владе и улазак у владу претставника напредног покрета и слободне изборе. Владу је имао образовати сердар Јанко Вукотић. То је био захтев двора. Преговори су пробили у јавност и потпуно су раскинути. Емисар Цетиња је демантовао да је водио ма какве преговоре политичке природе. Пиштелић, револтиран оваквим поступком, објавио је цео ток разговора и све предлоге с једне и с друге стране. Из полемике овим поводом излази да је околина кнежева покушала да се спо-

разуме са омладином по цену Томановићевог режима. Томановић и његова влада о свему нису знали ништа. Кад је ствар избила у јавност, онда су се од покушаја ограђивали и они, који су за њ дали импулс. На овај начин је однос између омладине и кнеза могао бити само погоршан. Место да успеју да колико толико умире омладину, још више су је раздражили.

На основу законског овлашћења од јула 1909 Томановићева влада је радила да закључи један страни зајам. Њим би биле исплаћене позајмице, ликвидирани ранији дугови од старих зајмова, и остатак био утрошен на инвестиције. Како није било сигурно да ће успети да закључе зајам у висини 6 милиона, према скупштинском овлашћењу, кроз закон о зајму провели су овлашћење да на основу закона о зајму могу закључити привремену позајмицу од два милиона златних франака „искључиво за подизање дома књажевске владе, оснивање Хипотекарне банке и уопште на инвестиције, које ће евентуално моћи отплатити ануитете ове позајмице". Током времена успели су да закључе зајам са енглеском банкарском кућом Bulton Brothers et Comp., у Лондону, од 6 милиона номиналних. Из новца, добијеног овим зајмом, исплаћени су стари дугови Ленднер Банци и Боденкредитаншталту у износу од 1,368.000; отпочети су радови на путу Колашин—Андријевица, Шавник—Никшић, Чекање—Данилов Град итд., и одређен 1 милион за зидање дома кнежевске владе.[1] Хипотекарна банка уопште није основана ни овим

---

[1] Око зидања дома књажевске владе избила је читава афера. На Цетињу се говорило да су Душан Вукотић, министар финансија и Марко Ђукановић, министар грађевина, подигли куће материјалом одређеним за ову државну зграду. То је дало повода Мирку Мијушковићу и друговима, да поднесу интерпелацију на министра финансија. Из ове дискусије се види да је ова државна зграда по прорачуну стручњака требало да кошта 400.000 перпера, а да је на њу стварно утрошено близу један милион. Предузимач за државну зграду и зграде министара био је један исти. Утврђено је да су чињене злоупотребе са материјалом и вршено је кријумчарење царине на материјалу. За кућу шурака Ђукановићевог утврђено је чак да није са предузимачем била утврђена претходно никаква цена. Ђукановић је био надзорни инжењер на грађењу државне зграде. Све ове куће Цетињани су заједљиво звали ванбрачном децом владиног дома! На инсистирање Мијушковићево скупштина је изабрала анкету да испита злоупотребе.

новцем, ни другим. Позван је само стручњак из Србије (др. М. Недељковић).

Мислимо, да је Секула Дрљевић, нападајући владу Томановићеву, кад је већ био изашао из ње, сасвим добро приказао њен систем финансирања и злоупотреба са новцем зајма. Он каже: „Ова влада радом на извођењу закона о зајму створила је немогућност даљег извођења законом предвиђених државних радова, и тиме је потпуно компромитовала државни зајам, односно компромитовала је државни кредит пред свима онима који су заинтересовани за правилно инвестирање новца добијеног од зајма . . ." С друге стране, каже Дрљевић, „убила је народу вјеру да ће се и у будуће иједан зајам употребити на оно што је законом предвиђено. На тај начин греси ове владе не свршавају с њом, они иду далеко у будућност, и 50 година требаће да се врати вјера народа у државне власти".[1]

Нашта ли су и како су употребљена средства зајма да је овако морао говорити ондашњи посланик и бивши министар Дрљевић?

Кад се имају у виду процеси, унапређења, развијање државне администрације, а нарочито јубиларне свечаности, онда је јасно нашта су утрошене паре. Требало је закрпити рупе које су биле сталне и велике у финансијама кнежевине, требало је хонорисати пријатеље, и поврх свега платити скупе параде јубиларне године и прогласа краљевства. Г. Дрљевић то није рекао. Оставио је машти слушалаца да допуни. Министар Јерговић, опет, одговарајући Дрљевићу, рекао је само да Дрљевић поднесе интерпелацију, па ће му казати нашта су утрошене паре од златног зајма!

Из скупштинских стенограма не види се да је Дрљевић поднео интерпелацију, још мање да је министар икада казао јавно нашта је утрошен новац! Ондашња скупштина као да се задовољила јевтиним министровим обећањем да је готов дати обавештења на интерпелацију ако се она постави, и прекором бившем министру да тако говори што више није у влади! Саво Вулетић беседећи о владиној економској и финансиској политици у овој години каже, да је њено „газдовање било жалосно", а њено „финансирање још жалосније".[2]

[1], [2] Стенографске белешке црногорске Народне скупштине за 1910.

Током 1909 и 1910, пре краљевства, донешени су и озакоњени ови закони: закон о правозаступницима, трговачки закон (30 јануара 1910), закон о поступку у кривичним делима (20 фебруара 1910), закон о подели, насељењу и уживању Бривске горе (23 фебруара), закон о устројству судова у Црној Гори (27 фебруара), закон о ковању 1,630.000 перпера златних и сребрних (6 марта), закон о устројству војске (1маја) и војно кривични законик (24 јула). Овим је завршен законодавни рад у кнежевини Црној Гори.

Кад се кроз израђено законодавство посматра црногорска држава рекло би се да је Црна Гора била правна земља. Али, кад се гледа кроз примену закона, мора се рећи да је била земља у којој није било правне заштите. Органи, који су требали да примењују законе, нису имали развијену правну свест, и кад год је то био интерес управних фактора или режима, излазили су из оквира који је закон постављао њиховој власти. А за сваку земљу, па и за Црну Гору, значајнија је за правни поредак правна свест органа државних власти него законски текстови, чак и кад би биле предвиђене санкције за кршење закона.

Да би преглед рада у овом периоду био комплетнији, морамо нагласити, да су још неколике афере мањег значаја отпочете и завршене. Тако, осуђен је рођак Андрије Радовића, командир Милош Радовић, као опасан за режим. Исто тако, маја 1910, ухваћени су емигранти осуђени у колашинском процесу, Ђуро и Вуко Ивановићи, који су дошли својој кући из Турске. Цетиње је нашло да су прешли границу у намери да би извршили какав атентат и осветили похапшене и побијене рођаке и племенике поводом колашинског процеса. За њихову несрећу, раније су били у Солуну где су се онда налазили емигранти Божовић и другови. Оптужени су, да су од њих послани у Црну Гору да врше атентате приликом јубилеја. Ранија осуда у колашинском процесу повећана им је. Осуђени су на 20 година робије.

Предјубиларних дана лишен је слободе и држан у затвору неколико месеца, отац осуђене браће Ђоновића, стари црногорски капетан, Иво Ђоновић. Оптуживан је да је, у дослуху са сином емигрантом, радио на организовању атентата.

У овом добу извршен је и атентат на виђеног првака племена Куча, попа Пера Ивановића, оца осуђене браће Ивановића. Атентатор га је оборио једним метком и мислећи да је усмрћен, оставио га је рањеног на самом путу. Благодарећи овој заблуди, Ивановић је остао у животу.

Стицајем прилика откривена је и спречена још једна афера. Неки зубар из Скопља, Лазар Димбовић-Бошковић, добегао у Колашин после атентата на мајора Митровића у Скопљу, наговаран је био од шефа колашинске полиције, Милана Вешовића, да се наново врати у Скопље и одатле упути неколико анонимних писама на лица чија би му имена овај шеф дао. У писмима је требало да извести ова лица од стране емиграната да су спремљени атентатори који ће прећи у Црну Гору, да ће бити упућени на њих, и да би им дужност била да их приме и омогуће да изведу што су наумили. Ова писма је Димбовић требало да пошаље по нарочитом човеку који би их предао пограничном комесару на Мојковцу, Блажу Анђелићу. Вешовић би преко својих органа овог писмоношу ухватио пре него што преда писма Анђелићу, похапсио сва лица на која су писма упућена и створио се нов процес. Писма би била упућена: поручнику Бошку Бошковићу, трговцу Сими Марићу, племенском капетану Андрији Радовићу, управнику колашинске поште Миљану Вујисићу и шефу царинарнице Андрији Поповићу (брату Риста Поповића). Агент Димбовић по свој прилици учинио би ову услугу властима да није био у питању његов сродник, поручник Бошковић.[1] Овако, известио је у поверењу рођака шта му се спрема. Како је Бошковић био веома резолутан човек, позвао је у Колашин комесара Анђелића и присилио Димбовића да и пред њим исприча све што му је саопштио. Ова двојица позвали су још и Поповића, и натерали Димбовића да им целу ствар изложи написмено. Анђелић је ово писмено саопштио шефу обласне управе војводи Лакићу Војводићу, а копију упутио министру унутрашњих дела, захтевајући да се поведе истрага и шеф полиције стави под суд. Цео случај је достављен и Павлу Вујисићу, народном посланику за онај крај.

[1] Некадашњи поручник Бошковић учинио је драгоцених услуга 1918 године за време кад је требало провести и организовати државно јединство. Неколико година доцније убијен је као окружни начелник у пензији од стране одметника у околини Бијелог Поља.

На овај начин је афера откривена и план власти о новој завери изигран. Министар унутрашњих дела Пламенац поднео је оставку баш ових дана, и за министра наименован Марко Ђукановић. Нови министар је наредио да се „поведе" истрага и ухапси Димбовић, али не и Вешовић. Вешовић је и даље остао шеф полиције. Тако је истрага од почетка упућена погрешно и вођена врло рђаво. Иследник је био ново наименовани обласни управитељ Петар Ђурашковић, ранији иследник у колашинском процесу. Овај иследник је стао на гледиште, да су противници режима хтели преко Димбовића да компромитују владу. Отуда је наговарао ухапшеног Димбовића и Блажа Анђелића да оптуже као организатора целе ове афере Радомира Вешовића, доцнијег генерала и капитулационог министра војног, присталицу Јанка Вукотића и симпатизера Мијушковићевца. Није пристао ни агент Димбовић, а још мање Анђелић. Анђелићу је зато министар изнудио оставку на службу, а Димбовић је пуштен да побегне преко границе.

Можда би цео овај посао остао далеко од јавности да није поднео интерпелацију на министра посланик Вујисић. Из дискусије која је вођена овим поводом излази, да се хтело да се заташка цела ствар, ако то не успе онда да се окрене на другу страну. Стога је истрага неправилно вођена, и још горе завршена. Забележено је, да је Димбовић, чим је прешао границу, упутио једно писмо министру унутрашњих дела, у коме је, како изгледа, објаснио свој случај. Министар ово писмо ни за живу главу није хтео показати скупштини, ма да је то захтевао и интерпелант и целокупна скупштинска опозиција. Сматрало се, можда сасвим с правом, да би оно дало кључ за решење целе ове афере. По свему изгледа да влада баш то није хтела. Стога се намеће питање шта су Пламенац и влада хтели са овом новом завером.

Како су вођи и виђене присталице Народне странке склоњене цетињском и колашинском афером, то се може мислити да су новом афером имали намеру да уклоне и компромитују истакнуте Мијушковићевце. Личности које су требале добити од полиције поручена писма већином су припадале овој групи. Официри, опет, били су присташе Јанка Вукотића. У оном добу било се уобичајило да се црногорски официри деле на присташе Јанкове и Митрове (генерала Јанка

Вукотића и Митра Мартиновића. Присталица народњачких било је нарочито међу млађим официрима, али се они као такви нису смели обележавати). Оних дана на Цетињу говорило се, да је звезда Вукотићева била на заходу, да је кнез изгубио у њега раније поверење. А Мијушковићевци, некада „лојална" опозиција, временом је постајала права опозиција и све жешће је нападала владу. Износила је о режиму и о раду владином врло неповољне ствари. Сарадницима Томановићевим то је било већ дотужило. У овој групи су гледали врло лукаве и опасне противнике. Борили су се са њима у скупштини и о утицај у двору. Плод ове борбе и ових интрига изгледа да је и покушај нове афере. Преко Андрије Поповића био би компромитован његов брат Ристо, један од првака Мијушковићеве групе, а преко Бошковића и Вешовића Јанко Вукотић. Тако би и ова група била забележена у рабош антидинастичара, и „праваши" остали као једини неопходни и верни престолу политички људи. Енергично и прибрано држање Бошка Бошковића омело је ову игру. Он и Анђелић, бранећи своју слободу, а можда и своје животе, спречили су једну ружну аферу и нову несрећу својој земљи.

Али, уколико су омануди покушаји за прављење афера у земљи, нису подбацили напори споља. Влада је, изгледа, упорно хтела да у кнежев јубилеј узида још неколико глава! Старала се свим средствима да усмрти емигранте. Овај рад је у вези са напорима да Србија склони емигранте са своје територије, где су по мишљењу Цетиња били заштићени, и да их доцније мучким убицама лови по свету. О томе ћемо говорити у наредном поглављу. Ваљда мислећи и на ове подвиге Томановићеве владе Саво Вулетић каже у скупштини: „Грозне су се ствари дешавале код нас, ужасне су то ствари".

„Словенски Југ", опет, пишући о Томановићевом режиму, даје врло снажну карактеристику његову речима да се дао „на дивљи лов на све што није изедено рђом неваљалства", дао се у лов „на савест и поштење", подигао „хајку на правду и законе и браниоце њене".

Бивши министар Дрљевић за владу каже да „није способна да да икаквог вишег полета државном и друштвеном развитку у нашој земљи, она чак није способна ни да ру-

ководи најобичнијим државним пословима". Мирко Мијушковић, опозиционар друге нијансе и један од најинтелигентнијих посланика, у критици дотадашњих режима вели: „Било је и таквих жалосних појава, које се не могу ничим правдати, које сваки непристрасни посматрач мора осудити". Ове појаве су политички прогони и разне политичке афере. „Није ваљало, каже Мијушковић, правити политичке мученике, и од случајно заведених стварати противнике и непријатеље законитог реда и отацбине". То је рађено стога, што се „у нас зацарила политичка освета, дивља нетолеранција". А све то под изговором „да се спасава отацбина од издајника". Влада и режим прогласили су издајницима „све оне који нијесу били у њиховом колу". Уопште, „ко год није био владино средство, њен фанатични присташа, сматран је њеним непријатељем". Њени непријатељи, опет, проглашени су за непријатеље круне, јер, говорила је влада, „нас држи круна и наш рад одобрава", стога „ко је противу нашега рада противан је и круни". Није се уопште допуштало да се „чује искрена и слободна ријеч". А то није смело бити, то није политички целисходно, а „није најзад, добро ни корисно ни за саму династију". Такав рад режима довео је дотле, „да је наш културни живот потпуно занемарен". Поред тога, са њим „неминовно и упоредо иде немилосрдно трошење државног иметка". За прогоне, с правом каже Мијушковић, „ваља имати материјалних средстава, која се немају одакле набавити, него из државних каса".

Нормално је било да заграничио српство и Црногорци који су живели ван Црне Горе, нису могли имати боље мишљење о режиму, од ових некадашњих његових стубова или помоћника.

Уистини, кад се рад Томановићевих влада гледа из историске перспективе, излази да су његове владе једва умеле да администрирају црногорску државу, али да су били мајстори да праве политичке процесе и озловоље црногорске народне масе. Они нису умели да свом народу прибаве какве трајне економске или моралне тековине, али су умели да разоре слогу у народу и да оштрицу незадовољства окрену навише, до саме круне. Тако су политички период, који је завршио еру кнежевине, проткали горчином и раздором, које неминовно рађа правна анархија где год се зацари.

Ови режими, који су у односу на народ тражили покоравање до ропства, а у односу на круну ишли до источњачког удворишта, и учинили неизмерних штета моралном престижу Црногораца, — трајали су исувише дуго. Томановић је образовао прву владу почетком 1907. Извршио је неколико реконструкција. Увео је за министра полиције Јована Пламенца, а за министра правде др. Секулу Дрљевића (2 априла 1909). 24 јануара (1910) оба ова министра одступили су на питању закона о административној подели земље и закона о устројству судова. Пламенац се убрзо вратио у Министарство полиције (3 априла). Тада је уведен у владу за министра финансија Филип Јерговић, а дотадашњи министар Вукотић постављен је за министра правде. У јубиларну владу ушао је као министар просвете и Перо Вучковић, професор.

Изменом личности смернице владине политике нису се мењале. Оне су остале у суштини једнаке од првог дана па све док је Томановић остао на власти. Таква његова влада „замолила" је кнеза да узме титулу краља, да рестаурише Зетску краљевину, и из старе кнежевине унесе најгоре њене традиције у нову краљевину!

Емиграција и омладина уочи краљевства

По природи ствари, рђави режими стварају незадовољство, а ово опет даје борце и политичке мученике. На овом нашем Балкану, ваљда по злој судбини, без свирепе борбе и без жртава не може се бити! Како, срећом, руке несрећних режима нису тако дугачке да дохвате све борце, то се један део фатално мора обрести у емиграцији. Тако је било и са црногорским борцима. Један део се нашао и у изгнанству. Ови емигранти били су највећим делом у Србији. У Србији су били из ових разлога: 1. Први емигранти били су студенти београдског универзитета; 2. Србија је била једина слободна словенска земља где је емиграција била сигурна за живот и имала могућности за рад. Ове радне могућности биле су: могућност да утиче на српску и словенску јавност, и могућност да утиче на формирање политичке свести ондашње школске омладине. Онда се у Србији школовао највећи део

црногорске младежи. Школовао се из простог разлога што су услови за живот били такви да је имало могућности за школовање уопште. Ове могућности састојале су се у томе, што је црногорска омладина у Србији третирана подједнако са домаћим синовима. Просветно законодавство омогућавало им је да се бесплатно школују, а српска средина је подједнако помагала ђаке из Црне Горе као оне из Србије. Ни у чему није прављена разлика између Срба са стране и домаћих људи. То је морало учинити, да се у Србији нађе и највећи број младежи на школовању, и доцније највећи број бораца у емиграцији.

Цетиње, које је некада давало азил радикалској емиграцији из Србије, није хтело да схвати да је Србији било немогуће одрећи азил црногорским емигрантима и да је Србија имала бар толико исто права да прими Црногорце, прогоњене у њиховој отаџбини, колико је права имало Цетиње да прими прогоњене Србијанце. Али, ненародни режими свуда су једнаки. Раније је Београд замерао Цетињу, сада Цетиње Београду. Обреновићи су мислили да кнез Никола снује завере са радикалима и Црногорцима противу њиховог режима и њихове куће. Сад, опет, Петровићи су веровали да Карађорђевићи са радикалима и Црногорцима снују завере и припремају преврате противу њих! Пре 29 маја вођена је дивљачка хајка противу Црногораца у Србији, после њега хајка противу Србијанаца у Црној Гори. Црногорска омладина, која није имала могућности да се школује у својој земљи, страдала је и пре и после. Њу је погађала и прва и друга хајка. Истина, прва далеко више него друга. Али погодила је и друга, као што ћемо мало касније видети.

Како је, срећом, био све већи број омладине која је долазила у Србију на школовање, тако је, по несрећи, растао и број емиграната. Њихов осетан број после бомбашке афере, повећан је после колашинског процеса. Осим Митровића и Ивановића сви емигранти били су у Србији. Ова двојица су били у емиграцији у Турској. Онако велики број емиграната уистини је био терет за Србију. Поред тога, сви емигранти, и свуда, не могу седети скрштених руку. То нису могли ни црногорски. Они су били активни, уколико је то било могуће из њиховог положаја. Али, све до краја колашинског процеса њихова борба није излазила из круга оба-

вештавања јавности о приликама, боље неприликама, своје земље. Они чак нису својом већином још били рашчистили ни питање династије Петровића. Још су веровали да се Црна Гора може променом на престолу извући из несреће у коју је запала. Хтели су да верују, да би Данило био бољи владар од његовог оца. После Колашина, и после Даниловог говора у Морачи, ово уверење постепено слаби, и поставља се питање династије уопште. Свакојако, после 1909 у емигрантским и омладинским круговима преовлађује мишљење да је једино решење црногорског питања уклањање Петровића. Како је Србију и Црну Гору делила Турска, то се нису још могли формирати прецизни погледи у овом правцу. Престо се није могао упразнити све дотле док се Србија и Црна Гора не додирну границама. Зато, идеја која се формирала у црногорским круговима у Београду није могла добити другу форму, сем борбе за јединство. Мислимо, да је огромна већина емиграната и омладинаца била онда већ идејно зрела за уједињење обе државе и са једном династијом. Која би то била династија, за Црногорце је било јасно. Они, за чије је време Србија добила грађанске слободе, а народ превагу у управљању државом, били су предестинирани да владају обема земљама.

У овом погледу између вођа ондашње емиграције и омладине није било разлике у схватањима. У другим правцима не би се могло рећи да време није повукло извесне бразде разлике. Емиграција се временом увек диференцира политички. Прво се пође од рекриминација за неуспехе, затим иде диференцијацијама идеолошке природе. Тако су се постепено оцртавале две групе, које су се можда разликовале више у тактици него у принципима. Једној је на челу био Марко Даковић, другој Тодор Божовић. Ова два човека својим личностима чинили су да се верује да разлаз није био сасвим личне природе. Даковић и његова група сматрали су, да су шефови Народне странке и идејно и тактички направили погрешке, и да би омладина и емиграција можда требало да проведу ново груписање. Божовић са својим пријатељима није мислио ништа боље о ранијим вођама, али је сматрао да би свако издвајање слабило цео покрет. Ип- је требало да се одржи заједница све док би затвор-

ваци били ослобођени. Дотада не треба стварати никакве засебне групе.

Ова распра у крилу омладине и емиграције није добила публицитет, али је зато ипак створена диференција међу њима. Она се више осећала него знала. Њој дугују многи моменти трвења, који ни најмање нису ишли у прилог добром раду омладине. Онда кад се опазе пукотине у схватањима шефова, природно је да слаби елан у раду. Што се ове пукотине нису раније запазиле и што нису донеле теже последице, заслуга је и званичног Цетиња. Пред онако окрутним и свирепим режимима све су распре престајале. Емиграција и омладина сачувале су своје јединство све до краја. Нема сумње, да је и теренска борба допринела да се до краја иде заједно.

После колашинског процеса цетињска влада је категорички захтевала да се вођи емиграције уклоне из Београда. Српској влади предат је и списак личности које треба уклонити. У овом списку били су највиђенији људи и најистакнутији борци. Тражено је да се протерају: Божовић, Даковић, Ђоновић, Михаило Бојовић, Сима Шобајић и Петар Новаковић. Српска влада, по пристанку саме емиграције, како је то изјавио и сам Пашић, удаљила је емигрантско вођство. Руски посланик Хартвиг свима је издао пасоше. Божовићу и Ђоновићу Хартвиг је овом приликом између осталог рекао: „Вас Србија не гони. Али, српски је интерес да се из Србије уклоните. Ваш књаз води политику, која није чиста са словенског гледишта. Њега треба вратити на словенски пут или утврдити да он то неће. Миловановић и Срби желе да с њим створе братске односе. То би био интерес Срба и Словенства. Он очигледно поставља извесне услове. Неки се могу испунити, неки не могу. Ви ћете вашим одласком помоћи да се извесни испуне. Ја ћу вам дати свима пасоше. То саопштите свима друговима. Реците им да сам задовољан са одлуком да помогнете српској и словенској ствари. Показали сте се као прави Црногорци и патриоти. То вам нећемо заборавити". Како су Ђоновић и Божовић ишли за Турску, то им је рекао да се, у случају нужде, обрате руским конзулатима у Скопљу или Солуну. Додао је још, да њихови извештаји са Цетиња нису ни најмање оптимистички у погледу словенске

оријентације званичне Црне Горе. Али, рекао је, треба све покушати да се врате на традиционални пут.

Емигранти су напустили Србију са изјавом штампи: „Поред свих незгода које ће нас снаћи сада, кад смо принуђени да потражимо ново уточиште, теши нас илак што ћемо од сад бити лишени у борби противу режима у Црној Гори свих оних обзира, које смо у Србији морали да имамо, а који су нам били утукли скоро сваку агилност". На дан ове изјаве 15 августа (1910), шест најистакнутијих емиграната, испраћени пријатељима и поштоваоцима, напустили су Србију. Од емигрантских првака у Београду је остао само Лазар Дамјановић.

Шобајић је отпутовао за Сједињене Државе Америке, где је онда било на раду десетина хиљада Црногораца. Новаковић је пошао у Јужну Америку, где је такође био знатан број наших исељеника. Михаило Бојовић је, као руски ђак, отишао за Русију, Даковић у Швајцарску, а Божовић и Ђоновић за Турску. Од овог момента настаје директни контакт са масом и уистини почетак правог револуционарног рада црногорске емиграције. Отпочело је револуционисање масе на америчком континенту, успостављање веза са Црном Гором преко Турске, и живљи рад у Русији и иностранству. Дат је први замах једном раду који је могао донети корисне последице. Али, овај замах није дуго трајао. Шобајић се вратио из Америке, за њим Даковић из Швајцарске, Бојовић из Русије и Новаковић из Јужне Америке. Сви они кроз неколико месеци опет су се обрели у Србији. Отпочело је враћање на старо. Остали су у емиграцији ван Србије једино Божовић, Ђоновић, Ивановић и Митровић.

Рад емигрантске групе у Турској нарочито је био на оку црногорској влади. Отуда је са Цетиња врло живо рађено да се ова четири емигранта уклоне. Средства се нису бирала. Кнез је некада преко својих повереника уклањао емигранте по Турској. Мислио је, ваљда, да ће то учинити и овом приликом. Противу живота емиграната рађено је са две стране. Обе су се стицале у црногорском Министарству унутрашњих дела. О напорима у овом правцу, публиковао је „Дневни Лист" два документована чланка (10 и 11 августа 1910). У њима је изнето, да је Цетиње слало организаторе и мучке убице, чак је за тај посао био ангажован бивши црногорски официр Велимир Ђиновски и претседник подго-

ричке општине Станко Марковић. Први је био понео 4 прашка стрихнина да потрује емигранте, а други новац да потплати мучке убице. Они који су наговарали Ђиновског да се прими ове мисије, говорили су му да се пожури, да је његов положај као на шанцу, да треба да се постара да што пре сврши посао, „јер има и других који раде". Он је требао да пожури да што пре „уграби главу", да то не би урадили други пре њега, ако жели да буде добро награђен! Са оваквим упуствима Ђиновски је стигао у Солун. Благодарећи другарству и честитости овога Мијака, досељеног у Црну Гору, емигранти нису отровани и ова ружна афера званичног Цетиња откривена је. Ова акција била је везана за ондашњег министра полиције, Пламенца.

Друга акција била је срећније руке. Изврбован је преко Сава Кусовца, управника поште са Цетиња, призренски пресељеник, такође Кусовац, Стеван Которчевић, да најми мучког убицу, који би убио мајора Митровића или којег другог емигранта ако не могне њега. Овај Которчевић нашао је Ставру Максимовића (из Приштине), келнера у скопљанском хотелу „Империјал", где су обично становали емигранти. Келнер Ставра увребао је мајора самог у соби, 31 јула, и на спавању га тешко ранио ножем. Митровић је од ове ране умро 24 августа. Турци су нешто доцније мучког убицу осудили на смрт и обесили пред самим хотелом где је извршио злочин. Његовог потстрекача и саучесника, Которчевића, осудили су на 14 година робије, а хотелијера Тодора Јовановића, као јатака, на 3 године затвора.[1] Турци су брзом

[1] На јавном претресу у скопљанском суду, 16 октобра, Которчевић је признао, да га је изврбовао за овај злочин његов рођак Саво Кусовац, управник поште. Он га је упознао саНиком Јовићевићем, шефом тајне полиције и Стевом Вујановићем, начелником Министарства унутрашњих дела. Они су му у име двора и владе ставили на расположење 20.000 франака за тај посао. Кад га је судија упитао колико је од те суме примио, одговорио је да се не сећа. Новац је, каже, трошио без рачуна, а они су му плаћали трошкове. Сећа се да су му рекли, да ће му њихови повереници у Турској дати новаца колико му буде још требало. Изјавио је да су му сва тројица рекла, да су у истом циљу послани у Турску и други агенти, па било да нађу убице, било да сами побију емигранте. Признао је да би он из револвера убио Митровића, да га није Максимовић убио ножем.

На прву вест о атентату на Митровића, побегао је из Скопља за Црну Гору зубар Лазар Димбовић-Бошковић.

пресудом и извршењем казне хтели да сперу са себе љагу, што је у њиховој земљи убијен један политички емигрант. Званичној Црној Гори, опет, остала је срамота да је јубиларних дана окупала руке крвљу својих добрих синова.

Црногорска омладина и српска јавност осудили су варварски поступак црногорске владе. Омладина у Београду приредила је и протестни митинг. Уистини, немогуће је било не протестовати противу средњевековних метода у уклањању политичких противника. Не само хумано, већ и културно у српском човеку узбунило се оних дана.

Ова терористичка акција Томановићеве владе била је предмет дискусије и у црногорској Народној скупштини. Члан ондашње Мијушковићеве групе, Јанко Спасојевић, поднео је интерпелацију на министра Пламенца. У интересантној дискусији, која се овим поводом развила, министар је недвосмислено признао да је радио о животу емиграната. Мијушковићевци су са доста аргумената и веома жустро напали владу и њеног министра полиције, који се бави и оваквим пословима. По снази и речитости нарочито се одликује говор Мирка Мијушковића, идејног вође ондашње опозиције. Овај његов говор био је повод да њега, са неколико другова, позове сам краљ и да им замери за тако оштре нападе на његову владу.

Сахрана Митровића у Скопљу обављена је врло свечано. Отомански Срби су га импозантно испратили до вечне куће. Они који су били свикли да гину од непријатељске руке нису могли да не даду израза дубоком револту за смрт једног истакнутог Србина од братске руке. Црногорским емигрантима и омладинцима, који су били дошли да испрате свога друга, изразили су дубоко саучешће и жалост што се нашло отоманских Срба који су послужили Цетињу за тако низак посао. Омладинци и емигранти у својим говорима пожелели су вечни мир „у овој српској земљи" једном од најистакнутијих својих бораца.

После Митровићеве сахране, емигранти Божовић, Ђоновић и Ивановић прешли су крајем 1910 у Србију. Одатле су Божовић и Ђоновић с пролећа 1911 отпутовали за Сједињене Државе Америке. Отпочели су рад са радним масама црногорским и тај рад је трајао све до балканских ратова. За рад и пропагирање својих идеја покренули су два листа: „Осло-

бођење" у Чикагу и „Народну Мисао" у Бјуту. Први је уређивао Божовић, други Ђоновић. Њихови интелигентни и вредни другови и помоћници у борби са кнежевим режимом били су новинари и јавни радници Чедомир Павић, уредник „Српског Гласника", Стева Богдановић, уредник „Слободне Трибуне", и Божа Мартиновић, студент, брат осуђеног Николе Мартиновића, такође студента. Први лист је излазио у Сан Франциску, а други у Сеатлу. Благодарећи овом раду, црногорске радне масе постале су онако сигурна и енергична потпора младе Црне Горе 1918. О овом и другом даљем раду црногорске емиграције и омладине биће говора у наредној књизи.

Црногорска омладина на школовању у Београду и у Русији, чврсто је стала уз борбу и идеје емиграције. Она је доцније постала надмоћни фактор у Подгоричкој скупштини и својим одлукама запечатила судбину Црне Горе и њене династије.

Историски посматрано, снага црногорске омладине била је у хармонији њених идеја и њене борбе са основним идејама и главним линијама карактера црногорског човека.

Заграннчни национални рад ове епохе

Територијалне претензије црногорске кнежевине ишле су у два правца: у правцу северне Арбаније, и у правцу српске етничке групе, Санџаку и Косову. У овим правцима кретала се и њена национална пропаганда, уколико су то њена материјална средства допуштала. Отваране су школе, слати учитељи и вршена друга пропаганда. Местимично су слати емисари, оружје, а у беранској нахији чак постављане и војне старешине. Радиус њене акције није могао бити ни приближан њеном моралном престижу. Није било средстава за то. За црногорске финансије биле су осетне суме, које су се редовно слале за издржавање школа у Скадру, беранској нахији и делом у Санџаку. Пропаганда из Србије била је много активнија. Она је досезала до саме црногорске границе. За време последњег Обреновића покушало се чак да се отворе србијанске пропагандске школе у Беранима. Пре-

гоњење Обреновића и Петровића, у једном моменту, узело је било маха и међу отоманским Србима. Срећом, то је остао само један покушај. Прегоњења нису пренета на овај терен. Стога су пропаганде и српска и црногорска у Турској ишле напоредо и делом радиле у хармонији. Просветни радници су помагали један другога. У народ нису уносили раздор или трвења. Изузетак је учињен само у плеваљском крају. Ту су једино просветни радници свом раду давали обележје ширења државне идеје. Колико нам је познато, и ово је дошло на потстрек споља.[1] Али ни то није узело озбиљније форме.

Српски народ у Санџаку и Косову тежио је да се ослободи и за њега је било свеједно ко ће га после ослобођења прихватити. Они су волели и Србију и Црну Гору. За њих су оне обе биле српске државе, и обе подједнако братске. Били су им захвални што се интересују њиховом судбином, и благодарни за просветне раднике које су им слали. Овакво стање остало је све до 1908. Отада па на даље осећа се ехо деобе српске јавности на присталице Цетиња и Београда, нарочито у плеваљском крају. Али ни ова прегоњења нису узела форму као другде. Нису узела из простог разлога, што

---

[1] Године 1908 био је у Плевљима аустриски конзул Драшковић, од хрватских Драшковића. Овај препредени авантурист је радио колико је више могао да позавађа српске и црногорске просветне раднике и посеје у Санџаку семе борбе између Србијанаца и Црногораца. У плану аустриске политике било је да посвађа Србијанце и Црногорце на свим линијама. Он је обилазио српска села по плеваљском крају, причао свуда да је и он старином из Санџака, и да им говори као брат и земљак, само оно што је право и што је истина. Тако их је уверавао да су они етнички једно са Црногорцима, и да се битно разликују од Србијанаца, па зато треба да траже црногорске школе, никако србијанске. Овај његов рад имао је одјека само у Плевљима и плеваљском крају. Ту је начинио нешто раздора и прегоњења између варошана и неколико просветних радника. Између сељака врло мало. Отпочели су да се деле на Црногорце и србијанске присталице. Срећом, овај раздор није даље ишао, нити је узео веће размере. Муслиманима санџачким, опет, говорио је да се угледају на своје саплеменике у Босни и да траже да се припоје Аустрији.

Овај авантурист био је премештен у Цариград и погинуо је у побуни хоџа и улема противу Младотурака (1910). Кажу да је био обучен у одело хоџе. Он је активно сарађивао на овој побуни.

нису могла наћи ослонца код потиштеног нашег човека у Турској. Тако су распре, уколико их је било, остале на површини, најдаље ако су захватиле онај мали и танки слој варошког становништва наше крви. Да би се и то пригушило, на организационом скупу отоманских Срба (1909) изабрани су у управу Српске народне организације и претставници црногорског правца из Берана и Плеваља. На тај начин су претставници црногорске струје добили могућност да утичу на политички и национални живот отоманских Срба. То је делом утишало распре и утрло пут поверењу између ове две пропаганде. Овакво стање је остало све до краја 1910 кад је избило владичанско питање. У том часу настале су распре и борбе које су биле само штетне за наш углед и наше интересе. Али, о томе у другој књизи.

Нема сумње, да је реакција на Цетињу изазивала противу себе антипатије Срба бораца у Турској. Онај који стење под притиском једне реакције, не може се одушевљавати оном другом, па ма она била и његовог брата. У психи неослобођених Срба развијала се, сасвим природно, симпатија за брата који живи у слободи и под слободним институцијама. Жилави потомци некадашњих Рашана, тежећи националној слободи, нису могли пренебрећи ни политичке слободе. Тамо где се живело слободније, тамо су ишле и симпатије овог човека. Школованим људима овог краја нису могле промаћи тешке распре званичног Цетиња са целокупним српством, и оне су налазиле одјека у њиховим срцима и њиховим симпатијама. Уколико су се најпре радовали кад би се Црна Гора више заинтересовала за њихове крајеве и њихову браћу, утолико су их се доцније болно коснуле немиле појаве које су се десиле 1907, 1908 и 1909 године. Ова болна и мучна расположења добрим делом су узрок за онако виолентне распре поводом владичанског питања. Не би се могло рећи, да и они нису схватили, да се политика црногорске реакције окреће далеко више око одбране црногорске државе него око одбране српске идеје широко схваћене.

Положај просветних радника Црне Горе и Србије према земљама матицама није био једнако решен. У Србији се сматрало да просветни и културни радници треба да зависе од Министарства спољних послова. Њихов положај у про-

свети није био решен. Међутим, црногорски просветни радници имали су статус домаћих чиновника, и потпадали су под Министарство просвете. Према томе, њихов положај је био много боље уређен него положај њихових другова у Србијиној служби. Ово је био повод што су неколико учитеља из Санџака прешли из једне у другу службу. Не би се могло рећи, бар за неке од њих, да су их руководили други мотиви.

IX Црна Гора постаје краљевина

Проглас краљевства

После педесет година владавине кнез се прогласио краљем и Црну Гору краљевином. Ово подизање ранга државе и свог сопственог није „крунисање једне дуге и корисне владавине", као што се то с једне стране желело претставити, ни „дјело, које ће наградити мој добри народ за његове вјековне борбе, за његову храброст, пожртвовање и надчовјечанске напоре", — како је то говорио у свом прогласу народу кнез Црне Горе. Мотиви који су одлучили Николу да се прогласи краљем, мислим да су сасвим други.

Одржање Црне Горе као слободне државе и Петровића као њихових владара биће да је онај главни мотив прогласа краљевине. Веровало се, да је теже апсорбовати краљевину Црну Гору него кнежевину, и да краљевска породица стоји нешто чвршће него кнежевска. А по мишљењу Цетиња Србија је била решена, како то каже и полузванични „Цетињски Вјесник", да „приклопи" Црну Гору. Стога је краљевство требало да буде одбрана Црне Горе и црногорске династије од општих тежњи српскога народа за јединством.

Нема сумње да је и сујета утицала на ову Николину одлуку. Он је био сујетан на старину своје породице, на дуговечност своје владавине, на крвне везе са руским и италијанским двором, на своју политичку вештину, на своју музу, и на свој војнички таленат. Од 1905, откад се јавност више заинтересовала за њега и његов рад, полако је смањиван његов ауторитет у српству и вређана његова сујета. Што су напади на њега били оштрији, што му је углед више падао, а нарочито што је углед његовог зета у српству растао, — утолико је више тежио да га надокнади, макар и механич-

ким путем. Ако није могао добрим радом и мудром управом, а оно је могао титулама.

Није искључено да је и инат утицао на ову одлуку кнежеву. Он је свога зета, краља, уистини мрзео. Не би се могло рећи да је зет таста нешто више волео. Узајамна љубав и поштовање било им је заједничко. Поред тога, веровао је да зет ради противу њега. Стога је проглас краљевства могао бити мементо да ће се бранити свим средствима, и да је нашао подршку тамо, где зета не трпе, као што га и он не трпи.

У оваквим идејама подржавала га је нарочито Аустрија. Аустриски планови су били да не допусте уједињење двеју српских држава. Да би ово јединство спречила, она је била готова да загази и у рат са једном или са обе. Барон Гизл уочи рата, у разговору са Хартвигом, излажући мишљење о том да ће се једнога дана десити црногорско-србијанско јединство, да је то у природи ствари и сасвим логично, стога што Црногорци „не воле и не трпе" Николине синове, — додао је: „Не мислим да би Аустрија, имајући првостепене интересе на Јадранском мору, у том случају остала равнодушна." Он је имао право. Аустрија није желела да види остварено јединство српскога народа и била је готова на војничку интервенцију да га спречи. Утолико пре је била склона да подржава оне Србе, који би радили противу овог јединства. Успостављање зетске краљевине отварало је перспективе за оживљавање старе борбе између Зете и Рашке. А то би постала озбиљна брана не само јединству две српске државе, већ и уједињењу свих Срба. Отуда су аустриске симпатије ишле Николи, и стога је Беч пожурио да први призна нову краљевину, а њена штампа да је претстави као плод нарочитог благоволења велике империје према малом суседу. Ова журба аустриска и писање њене штампе, неодољиво су изазвали осећања као да је цео посао свршен по претходном договору Беча и Цетиња.

Кнез је дуго времена гајио наде да ће сести на српски престо. Сањао је и певао уједињењу српства, свакојако са својом личношћу. У овој илузији нарочито су га одржавале погрешке обреновићевских режима, а врло вероватно и неки од радикалских емиграната. Везе са руским и другим дворовима ову илузију чиниле су вероватном.

Током дугих деценија кнез Никола је врло активно радио да се његова земља оспособи да подржи ове претензије. Тражио је савезе и готов је био да провоцира ратове са Турском да би увећао и ојачао своју земљу. Био је увек први, кад је требало заметнути кавгу. Знао је да са малом земљом и малим средствима не може много учинити. Она се морала пошто пото увећати. После окупације Босне и Херцеговине од стране Аустрије, у том правцу било је немогуће радити. По свему изгледа, он није мислио на могућност повећања своје државе у том правцу за свога живота. Једино увећање могао је очекивати на рачун Турске. Стога су се његови погледи после окупације окренули Арбанији, као што су раније били окренути Херцеговини. Ово гледиште кнеза и његове владе интерпретирао је још крајем прошлог века његов министар спољних послова, војвода Гавро Вуковић, на овај начин: „Ми морамо учинити све могуће, да Арбанију нико не заузме, ми морамо радити да добијемо повјерење код Арнаута, па да у заједници (са Турском) ступимо у одбрану Арбаније. Наше државне установе су патријархалне, сличне арбанашким. Патријархална подјела на племена, братства, барјаке, уважење личног јунаштва, јавна народна правда скоро без закона, без адвоката, а освета капитална казна над убицом. Све то сачињава једнообразност са арбанашким установама. Они нам симпатишу и кажу: Кад не бисмо могли бити султанови, најрадије бисмо били под црногорским књазом. На ову танку жицу требало нам је ударати и то султановом руком и ако у њу нијесмо могли много вјеровати".[1]

Стога је војвода и министар био послан 1896 код султана са мисијом да султан помогне зближење Арбанаса и Црногораца, и да спречи евентуално решење овог питања у правцу аутономије како су то онда предлагале неке европске велике силе. У погледу аутономије слагали су се и кнез и султан. За будуће комбинације кнезу је било потребно да арбанашко питање остане отворено. Оно је, по његовом мишљењу, једино отварало могућности за добре и вероватне комбинације.

---

[1] Мемоари војводе Гавра Вуковића: »Из дипломатских односа Црне Горе с Енглеском, Француском, Бугарском, Аустријом и Турском«, стр. 38.

Ова идеја о проширењу државе у правцу Скадра и северне Арбаније доминира кнежевом политиком нарочито после разговора војводе Гавра са Калнокијем. Кад је Гавро покушао да издејствује извесне мале ректификације границе у правцу Херцеговине, Калноки му је рекао: „Ви сте знали да Херцеговина не може бити ваша док је Аустрије. Знали сте прије рата да је она досуђена Аустрији ... И у мјесто што сте губили вашу драгоцјену крв у Херцеговини, требали сте уложити сву своју снагу југу, тамо освајати земље и градове, тамо ширити вашу границу, јер све што бисте тамо освојили, Европа би вам признала и одобрила".[1] Стога је кнез, одмах по удаји своје кћери за Виктора Емануела, понудио Италијанима уговор о савезу и деоби Арбаније (1896).[2] По овом пројекту тражио је за себе земље до Шкумбе, а јужно од Шкумбе нудио Италијанима. Италијани су знали да би их такав уговор одвео у рат са Турском, а врло вероватно и у рат са Аустријом, зато су овај предлог сматрали авантуром и одбили чак и да одговоре тасту свога краља.

Ове године кнез је врло активан. Бојао се, како каже његов министар спољних послова, „да ће се догодити страшни догађаји на Балкану без њега". Стога војвода иде у Цариград, затим у Софију и Београд. Нуди савезе и обавештава се да се штогод не ради иза леђа Црне Горе. Од султана тражи да га приближи Арбанасима, а у Софији и Београду нуди савез противу Турске.

Овај активитет није дао никакве резултате. Савез је одбијен и у Софији и у Београду. Једино је султан уистини саветовао арбанашким првацима да се приближе кнезу, а свом уваженом пријатељу са Цетиња послао на поклон једну јахту, и обећао да принца Мирка постави за свог ађутанта; само је тражио да га пре тога лично види. Кнежев захтев да султан именује Мирка за ађутанта у вези је са комбинацијама кнежевим са Арбанијом. Абдул Хамид, на врату са јерменским покољем, овом љубазношћу скинуо је евентуалне немире на црногорско-арбанашкој граници.

---

[1] Мемоари војводе Гавре Вуковића стр. 38.

[2] Ово саопштење учинио ми је г. Јово Поповић, бивши опуномоћени министар, који је пројект овог уговора превео на француски. Он мисли да црногорска влада о овом пројекту и активитету кнежеву није знала.

Како је омануло комбинација о савезу противу Турске, Никола је искористио препоруку султанову североарбанашким беговима и барјактарима, и отпочео рад са њима. Он се у овај посао унео свом својом маштом. На Цетињу су се све чешће виделе арбанашки ћулави, и преко границе је прешла која златна турска лира и црногорски револвер. Године 1908 му долази чак и један Влора из јужне Арбаније (Екрем Бег, синовац Ферид Пашин). Током времена кнез је кориговао непомирљиво гледиште на аутономију Арбаније. Уколико су, по његовом мишљењу, могућности рата противу Турске слабиле, утолико су потребе за комбинацијама расле. Он више није противан ни аутономији, а нарочито после пада Абдул Хамида. Напротив, прави комбинације баш на тој бази. Арбанаси би требало да помоћу Црногораца извојују аутономију, а онда би ова аутономна Арбанија направила државни савез са Црном Гором. На тој бази кнез води преговоре са Исмаил Кемалом Влором 1910 и 1911. Мислим, да овој комбинацији делом дугују и борбе Арбанаса са Турцима 1910 и 1911. Тада се са Тургут пашином војском у северној Арбанији боре заједно Црногорци и Арбанаси. Старају се свим силама да поставе арбанашко питање. Кнез га сигурно не би постављао или помагао да се постави, да није био у споразуму са Арбанасима. Он се са Исмаил Кемалом већ био споразумео, да се боре док се добије аутономна Арбанија, а онда да ова Арбанија направи државни савез са Црном Гором. Краљ ове савезне државе био би Никола. Свака држава сачувала би потпуну аутономију у унутрашњој политици. Заједничка би била војска, спољна политика и царине. Уређење генералштаба и спољни послови били би препуштени искључиво краљу. Језик, правосуђе, просвета и све друго свака држава би уређивала сама за себе. Средства за издржавање централних институција давали би заједнички. Иначе би свака земља за унутрашње потребе црпла средства са своје територије. Престоница Арбаније била би у Скадру.[1]

[1] Ово саопштење ми је учинио Екрем бег Влора, бивши министар, синовац и сарадник Исмаил Кемалов. Он ми је рекао још и да су Арбанаси у Бечу, 1915, у санаторијуму »Löwe«, са принцом Мирком потписали споразум о државном савезу Црне Горе и Арбаније. У име Црне Горе споразум је потписао Мирко, а у име Арбаније 22 првака арбанашка. Да би споразум ступио на снагу било је условљено да га одобри

»Цетињски Вјесник« о овој арбанашкој политици каже: »Струју која неодољиво крчи себи пут и иде напријед не треба сузбијати, него јој се ставити на чело. Тако диктира политичка мудрост. Тако ће се најлакше отклонити штете, које у себи носе и које би нам извјесно причинила, да је пустимо да јој загосподаре други. Аутономна Арбанија мора да је првенствено акциона сфера Црне Горе. Под њен стег треба да се концентрише и сва приватна иницијатива са стране. Уједно с тим би се измирили на најприроднији начин и суревњивост Аустро Угарске и Италије, ако је у истини има«. У визији једне лепше перспективе овај полуслужбени лист вели: »А сад кад би бацили поглед на будућност, видјели бисмо, да би средином и истоком Балканског полуострва заповиједали неограничено Бугари, ако би задобили Маћедонију, Црна Гора пак западом, ако би успјела да се срасте с једном аутономном Арбанијом . . .«

Младотурцима нису биле непознате ове Николине комбинације. Они су запазили да се у редовима побуњеника боре гранична црногорска племена. Стога њихов лист »Икдам« љутито пише: »Шта, зар Црна Гора да буни наше поданике!? Црна Гора чије принчеве ми по буџету плаћамо!«

Ратови су омели све ове Николине планове. Поверовао је, да ће окупирати Скадар и северну Арбанију све до Мата, и без ових комбинација. То је био, уосталом, сан његовог живота. Истина, он је покушао у почетку рата, кад је одржан арбанашки конгрес у Трсту, да преко својих пријатеља Арбанаса утиче на одлуке конгреса у правцу ранијих споразума. Али, тада је већ било доцкан. Арбанаси су били пали сасвим под утицај Аустрије. А она је онда већ имала друге планове на Балкану. Арбанашком вођству оних дана изгледало је, да их Никола пре зове да му помогну да освоји северну Арбанију, него да ради на реализовању идеје о којој се са вођама био раније споразумео. Нису се преварили. Кнез онда уистини није више мислио на државни савез са Арбанасима, већ на освајање Арбаније.

Овај активни човек упорно мисли на увећање своје земље. Час предлаже савезе за рат са Турском, час прави комби-

---

Аустрија. Она га није одобрила. Имала је онда друге комбинације и са Црном Гором и са Арбанијом.

нације за увећање без рата као ово са Арбанасима. Он би издалека помагао Арбанасе да извојште своју аутономију, а онда са њима правио државни савез. Тако би његова држава постала моћнијом и он имао могућности да се бори за првенство у српској фамилији.

У служби оваквој идеји Никола одржава пријатељске и присне везе са Фердинандом Кобуршким. С њиме се, како то сам каже, »по неком тајанственом нагону« заволео »чим се упознао«, приликом крунисања Александра III у Петрограду, и то »кад нико ни слутио није« да ће Фердинанд »бити срећни владалац драге ми посестриме Бугарске« (ваљда зато упркос мржњи Петрограда на Фердинанда, он је пријатељ са њим!). По свему изгледа, да је основ овоме пријатељству условљен идејом рата са Турском и коришћу при деоби турских провинција с једне стране, с друге да помоћу Бугарске држи у шаху Србију. Он је у том правцу много рачунао на Фердинанда и на Бугарску. Зато га он први прима као сувереног кнеза бугарског ма да је онда још био вазал турски. Трајност и присност овог њиховог пријатељства кнез је рељефно истакао у свом говору приликом прославе педесетогодишњице и прглаcа краљевства: »Наши односи не престају вазда бити срдачни, пуни братске љубави, а запечаћени бише у Абацији пред вашом узвишеном мајком, кад смо се погнуте главе пред њом и с њеним благословом, завјетовали један другоме на вјерност, на вјерност Црне Горе и Бугарске«.

Каква ли је то политичка нужда натерала принцезу Клементину да поред свога одра примора ова два балканска принца да погну главе и закуну се један другом на вечно пријатељство и узајамну верност? Допуштено је веровати, да је ова даровита принцеза претпостављала да кнез може бити користан њеном сину код руског двора или у случају кавге или рата са Србијом, а он Николи опет у случају деобе територија, које би евентуално отели Турској. Старала се да приближи ова два амбициозна човека и њихове интересе доведе у склад. Само грешке њенога сина учиниле су да се користи овога пријатељства не осете после насталих догађаја 1912 и 1913.

Усред живог активитета и великих планова, кад је Николин ауторитет у српству и у Русији био велики, дешава се у Србији мајски преврат 1903. Отада његове наде и његови

планови узимају други смер. Великосрпску заставу своди на барјак чувања Црне Горе.

Србија и Карађорђевићи воде недвосмислену политику наслона на Русију. Снажни шумадиски човек долази до изражаја и у унутрашњој управи и у националној политици. Као по команди је оживела национална борба у свим крајевима где Срби живе. Србијанске слободе и демократија постају магнет који привлачи све Југословене. Очи се окрећу Србији као центру. У ово доба елана за борбу, са смером ослобођења и уједињења српскога народа, кнез отвара спор са народом. Његов престиж опада у сразмери према порасту угледа Србије. Стога сви његови планови после 1903 не излазе из оквира увећања и одржања Црне Горе као државе, и обезбеђења његове династије. Поготову после несрећних процеса, који су га завадили не само са својим народом, већ и са свим заграничним Србима. Тада вероватно овај даровити и активни човек долази на мисао да се брани титулом, ако не може снагом и добром управом у своме народу. Проглашењем земље краљевином, а себе краљем, мислио је да ће навући оклоп, који неће разбити снажни српски вал за уједињењем. Поред тога, једна приморска српска краљевина не би била у оном моменту рђаво виђена од западних суседа, нарочито од Аустрије. Можда је веровао да ће његов лични престиж и престиж његове земље порасти и у очима Јужних Словена, а нарочито Срба. У сваком случају, то би била опомена Београду да се не може извести уједињење Срба противу Црне Горе и Петровића, још мање евентуална деоба земаља на Балкану, а да се Црној Гори не додели пристојан део. То се доцније, после балканског рата, видело приликом разграничења. Приморска српска краљевина мора, сасвим природно, имати своја права и своје претензије.

У целом овом послу чудно је само, што је Цетиње тајило своју намеру скоро до последњег момента. Тако, кад су пробиле вести о њиховим намерама у домаћу и страну штампу, органи цетињске владе ове гласове енергично демантују. Загребачки »Србобран« преноси вест »Франкфуртер Цајтунга« да се Црна Гора већ обратила великим силама и известила их да ће се прокламовати краљевином. На њу додаје: »Српском народу је само то још требало, па да буде рајски срећан!«. Томановићев »Цетињски Вјесник« категорички демантује све

ове вести и каже да »на то на нашем надлежном мјесту нико озбиљно не помишља«. Затим надовезује: »Црна Гора је краљевина по угледу који ужива у свијету; по гласу који има у Словенству и Српству; по важности која јој се придаје са стране моћних чинилаца европске политике; по положају који има на Балкану; по озбиљности и трезвености свога народа; по условима које има за своју љепшу будућност, и по историској улози, која јој је од Бога и народа српског намијењена на Балканском полуострву«.

После нешто више од једног месеца цетињски листови преносе кнежев интервју »Новој Слободној Преси«, у коме уверава свет да његов зет и краљ »топло поздравља узвишење Црне Горе на степен краљевине«. Он му је, каже кнез, то потврдио и својеручним писмом, којим га у исто време извештава да због болести не може доћи на Цетиње, али шаље свога сина и престолонаследника, да му честита. »Што пак, вели кнез, извјесни органи српске јавности у питању прогласа Црне Горе краљевином желе да преставе мишљење свога народа другојачије но што је у ствари, узрок ваља тражити у познатој чињеници, да необавијештеност и завист често пута могу да заведу извјесне савременике да рђаво прихвате или протумаче велика дјела, чији значај и добре пошљедице леже у будућности. Црногорска краљевина нити је израз каквијех амбиција, нити дјело чије протекције или непозваног утицаја. Она је одјек силне животне моћи једног храброг и ваљаног народа, који се показао способан за напредак и за јачање и одржање своје државе. Узвишење Црне Горе на степен краљевине природна је пошљедица вјековне слободе ове земље, њене прошлости, њених жртава и признања које је стекла као поуздан ослонац европске просвијећености на Балкану«.

Интервју кнежев »Новој Слободној Преси« објављен је крајем јула. Он је прво јавно признање са Цетиња да се спрема проглас краљевства. Августа 15 држи се ванредна седница Народне скупштине. Претседник Ђукановић предлаже, и скупштина »једногласно« прима, да се Црна Гора прогласи краљевином, а кнез Никола наследним краљем. Потпретседник Дожић држи пригодни говор, на који сам краљ, који је присуствовао седници, одговара: »Ја примам краљевско достојанство, које проширеној (!) Црној Гори припада по исто-

рисском праву и по њеним сопственим заслугама, будући тврдо убијеђен, да ће све велике силе са благословом поздравити поред једне краљевине у српском Подунављу ову другу у српском Приморју, као једну залогу више за културни напредак и мир на овој граници између Истока и Запада, а Словенство и сви Срби као још једно више јемство за опстанак и бољу будућност српскога племена«.

После ове скупштинске одлуке и кнежеве речи, доноси се закон о проглсу краљевства, три деценије после проширења Црне Горе, а две године после анексије Босне и Херцеговине! Овај закон има свега пет чланова. Први члан говори о проглсу земље краљевином, остала три о краљу и династији. Последњи о ступању на снагу овога закона. Кнез је одмах потписао закон. Тако је 15 августа свечано озакоњена Црна Гора краљевином и кнез Никола краљем ове земље. Ову одлуку краљ је манифестом објавио народу. Манифест је завршио призивом милости божје на његову земљу и молбом Свевишњем, »да благослови наше дјело, како би оно било на срећу, славу и величину Црне Горе«.

Тако је постала друга српска краљевина на српском Приморју (краљевина са укупно 56.345 кућних домаћина), без ичије »протекције или непозваног утицаја«, како нарочито жели да нагласи нови краљ, и као »јемство за опстанак и бољу будућност српскога племена« по његовим сопственим речима. Ове крилате речи, како ћемо даље видети, нису убедиле ни Црногорце, ни остале Србе, да је нова српска краљевина створена да појача снагу српскога народа, а још мање да су намере оних који су је створили биле да ојачају српство у његовим напорима за слободу и уједињење.

Емиграција и омладина према краљевству

Емиграција и омладина црногорска одмах на прве вести о проглсу краљевства реаговале су сасвим опозиционо. Били су убеђени да је подизање Црне Горе на степен краљевине срачунато да се спречи уједињење српског племена и да је подгурнуто са стране. У времену духовне опреме целог народа за крупне догађаје, који су се наслућивали, схватили су да је црногорско краљевство добро срачунати ударац на раз-

бијању слоге и заједничког рада двеју српских држава. Поред тога, поверовали су, да је ново краљевство проглашено с намером да се, у случају срећног оружаног успеха према непријатељима, формира друга јача српска држава у намери да се дефинитивно компромитује уједињење Срба. Отуда је њихов став према краљевству био сасвим негативан и непријатељски. Школска омладина је стога упутила проглас Србима да не иду на Цетиње и да српство уопште не учествује на прослави. Нашто се радовати чину, који разбија јединство Срба?

Како је на дан прогласа краљевства у Београду у Народном позоришту давана »Балканска Царица«, то је омладина, са својим пријатељима, приредила демонстрације. Хтела је пошто по то да спречи официелне манифестације симпатија према новом краљу, и демонстрације пренела из позоришта на улицу. Демонстрирало се и противу редакција неколико листова у Београду, који су се старали да дају што свечанији вид овом цетињском весељу. На ове демонстрације naљутила се напредњачка »Правда« тако, да је написала чланак у коме каже: »Господа ђаци и емигранти из Црне Горе, који овде живе и школују се, могу о кнезу Николи и његовом дому мислити шта хоће. Али, треба да имају на уму, да ту слободу мишљења имају и српски грађани, и да им ту слободу нико не сме ускраћивати, а најмање они, који су гости тих грађана«!

»Правда« је имала право да опомене на поштовање слобода српских грађана, али је требало да схвати да се ови »гости« не боре за одузимање слободе, већ за саме слободе у својој земљи, и да су сматрали да свој протест могу изразити у слободној и братској земљи како то сматрају за потребно. Тим пре, што се нису ни најмање сматрали гостима већ браћом. Изразили су само незадовољство и противу оних, који траже слободе у својој земљи, а бране реакцију у такође њиховој Црној Гори. Ни на крај памети им није било, да ће за то бити проглашени »гостима«, и као такви да ће бити укорени!

Црногорска универзитетска омладина у Београду пише један проглас, у коме каже, да »сматра за дужност да изнесе своје мишљење о јубилеју кнеза Николе, да одреди своје гледиште о политичким маскарадама, које се данас од-

игравају на Цетињу, и да каже уколико су та трагикомична триумфовања израз народа у Црној Гори«. Ово своје мишљење она је публиковала преко дневне штампе и потписала.[1] Омладина о кнезу и његовом јубилеју, и о проглäсу нове краљевине, каже: »Данашња црногорска влада сматра се срећном, што ће се за вријеме њеног крвавог министровања признати њеноме шефу једна празна и непотребна краљевска титула, која сама по себи значи врло мало. Послије свих романтичарских снова о балканском царству под његовом управом, послије свих пјесничких маштања о насљеђу Душановог царства, послије толиких обећања да ће поћи на Призрен, Косово и Херцеговину, сиједи се књаз задовољио, да на ивици свога живота прими краљевски назив у једној сиромашној, а његовом кривицом културно заосталој, државици.

Цјелокупна унутрашња и спољна политика крвљу упрскане јубиларне владе посљедње године састоји се у грозничаво ужурбаном спремању за јубиларне баханалије и старању да се све те цетињске маскараде што вјештије и свечаније одиграју. За тај посао ангажован је цио државни механизам, а народ је задужен и оптерећен милијонима дугова, који ће се приликом јубиларних парадирања страћити, а које ће оглобљени народ отплаћивати својом крвавом зарадом из америчких рудника. Сасвим је природно да ће перјаници на министарским фотељама и у назови Народној скупштини, — који су у стању да премлаћују старце, жене и дјецу, да невине грађане окивају у гвожђа, да их без пресуде тјерају у казамате, шта више да их куршумима решетају, — упропастити неколико милиона народног новца, да би се задовољиле болесне илузије и сујетне аспирације једнога амбициозног човјека.

Да би се имала што јаснија и одређенија слика о данашњим просвјетним и политичким приликама, о социјалном,

---

[1] Потписници ове омладинске речи су: Богдан Бојовић, Василије Жугић, Велимир Јојић, Владислав Вешовић, Војислав Маговчевић, Јован Кажић, Јован Томашевић, Коста Пејовић, Крста Поповић, Крста Раичковић, Љубомир Вуксановић, Максим Савељић, Милисав Добричанин, Михаило Божовић, Никола Ђоновић, Никола Павићевић, Новица Шаулић, Павић Обреновић, Радуле Јауковић, Риста Вујачић, Ристо Јојић, Станко Перуновић, Тодор Марјановић и Тришко Жупић.

економском и привредном животу у новој краљевини, потребно је укратко изнијети рад цетињских аутократа на тим пољима. Из тога ће се видјети, да ли је заслужно и потребно малу, сиромашну и некултурну кнежевину дизати на степен краљевства; какве ће користи од тога имати Српски народ уопште, а Црна Гора посебице?

За сво вријеме своје педесетогодишње владавине кнез је имао пресудног утицаја на цјелокупни политички, просвјетни и културни живот Црне Горе. За вријеме своје дуге владавине умио је да идентификује Црну Гору са собом, а све моралне и материјалне тековине народне сматрао је као своје. Држао је, да држава постоји за то, да народ даје новац у касу за њега и његове измећаре, да од народа треба одузети све, а не дати му ништа. *Лично богаћење* било му је циљ у спољној и унутрашњој политици. Он је у Црној Гори заузео најбоља поља и најродније винограде, а од лијепих и богатих шума створио је своје многобројне забране и кошутњаке; народу је оставио гола брда и кршеве. Он је с необичном вјештином и фином препреденошћу, а са особитом срећом, умио створити у народу за себе врло повољно политичко стање, из кога је обично црпио неоцјењиве користи за себе и своју породицу.

Приморан славенским приликама, да не би остао једини аутократа у Европи, кнез је даровао Црној Гори устав. Ма да је старом начину управљања дата нова форма, и ако му устав даје потпуно одријешене руке у свему, ипак се педесетогодишњи апсолутиста није могао навићи да живи и оваквим уставним животом, у коме је сам задржао сва права која може имати један самодржац. Чим су народни претставници *затражили да се ради по уставу и законима*, ма какви да су, стари се кнез уплашио да ће му народна странка, која се тек формирала, одузети власт, коју је 50 година диктовао испод Бријеста. Одмах су створене кривице свима виђеним првацима народним и подметнуто им је да су антидинастичари и да хоће да изврше преврат у земљи. Народна странка је разјурена, а народу је под пријетњама и најгрознијим притиском наређено, да мора изабрати оне људе, за које му са Цетиња нареде. Ко то није хтио послушати, био је најсуровије гоњен и мучен. Да би се исћерало до краја, да би се оприје̄чила и свака помисао за широм по-

литичким слободама и културним животом, на Цетињу су створене двије, са своје свирепости и злочина чувене, афере: Афера с бомбама и Васојевићка афера. Њима се постигло да се све што је способно да слободно живи, да се слободно креће и мисли, похапси, растјера и поубија; да им се имања конфискују, куће попале, а породице упропасте. Народ непросвијећен, необавијештен, обезглављен и терорисан, не смије да да знака и најмањег незадовољства, јер добро зна, шта га чека од цетињских перјаника и њиховог шефа, који се није бојао да ће профанисати своје владарско достојанство агитујући за своје људе, а најпрофанијим ријечима грдећи Народну странку и њене присташе. Сасвим је природно да је у оваквом несносном политичком стању просвјета рђава, оскудна, биједна. Сав просвјетни напредак, који кнежевина предаје краљевини, састоји се у вишој гимназији, богословско-учитељској и подофицирској школи на Цетињу, нижој гимназији у Подгорици, и око 140 приватних и државних основних школа (не рачунајући Дјевојачки институт царице Марије, који издржава Русија).

Све што је деспотски цетињски режим предузео да ради на културном и просвјетном пољу, било је притворно и лажно, јер је знао, да би се истинским напретком земље и озбиљним просвјећивањем нижих слојева народних маса, учинио крај његовом самовлашћу. По нека просвјетна мрвица давана је приликом какве династичке прославе, да би се што јаче репрезентовао »рад« владајуће куће на културном пољу. Тако је приликом прославе двјеста годишњице династије Петровића 1897 отворено Народно позориште, а одмах послије свечаности затворено. Тек сад је понова скрпљена нека дилетантска трупа, која ће фигурирати за вријеме јубиларних свечаности и претстављати једну »културну тековину« педесетогодишњице.

А шта да се каже о данашњим просвјетним и културним радницима у Црној Гори и њиховим способностима и квалификацијама?

Спремни и школовани синови Црне Горе налазе се у оковима у подгоричким казаматима, или се потуцају у прогонству по разним државама, а највеће скитнице и фалсификатори, скупљени са свију страна, са неколико тупоглавих и неспособних домаћих смeтењака, чине политичке и културне

стубове данашњег режима. Сав тај умни и морални лумп заузима све главне положаје у држави, управља народном имовином, дијели »правду« и »правосуђе« народу. Само се помоћу оваквих људи и оваквог политичког стања, заснованог на корупцији и терору, могу неодговорно харати државне касе, пљачкати народна зарада, хапсити, гонити и убијати невини грађани.

Напоредо са рђавим политичким и просвјетним приликама у Црној Гори иде биједно финансиско стање, неразвијена трговина, примитивна пољопривреда, слаба саобраћајна средства, поједини занати тек у повоју, а од индустрије ни помена.

Спољна политика цетињског господара састоји се у безумном трговању са свим интересима националног уједињења и у вјечитом шуровању са непријатељима властитог народа. Цетињска политика била је вјешта, оштроумна и умјешна, само што никад није била народна. Нарочито се ишло на то, да се свако револтирање масе народне у земљи и објективно критиковање омладине изван земље, претстави не као племенити излив младићке душе због несносног стања у Црној Гори већ као рад подупиран од уображених непријатеља црногорске династије.

Сиједи кнез је изабрао вријеме свога крунисања краљевском круном кад слави јубилеј свога педесетогодишњег владања, и баш онда, кад му је углед сасвим пао и на страни и у Српству, а нарочито међу Црногорцима. Прошла су времена, кад је поштовање господарево ишло до обожавања. Сиромашан, непросвијећен и увијек необавјештен народ, наивно је толико деценија обожавао онога, који му је највише зла и несреће починио, који му је спутао слободу мисли, живота и културног напретка. Помоћу Црногораца стекао је стари апсолутиста све што има: славу, име јунака и државника, углед на страни, пријатељске везе са страним дворовима, и најзад огромно богатство, да се у том погледу може мјерити са владарима богатих народа.

Јубилеј кнеза Николе није символ каквог народног напретка у Црној Гори, а још мање посљедица каквог националног успјеха. Њему је циљ да у спољашњем сјају и лажним извјештаченостима глорификује педесетогодишњи аутократизам кнежев. У јубиларним маскарадама на Цетињу учество-

ваће срдачно и весело само народни угњетачи, гробари сваког слободоумног покрета и упропаститељи сваког културног напретка Црној Гори. Док ће они безбрижно пјевати апотеозу цетињском крвавом деспоту, обезглављени народ мораће да учествује у весељу онда, кад му је највише до плача и кукања.

Ова јубиларна шенлучења и парадирања у опустјелој земљи, ово пировање поред оглобљене сиротиње, поред гробова стријељаних, мучки убијених и отрованих народних првака, личи на пировање једног од најсвирепијих средњевековних владара, који је од љешина побијених непријатеља правио столове и на њима се частио пијући из непријатељских лубања. Али док је овај средњевјековни крволок пировао над непријатељским љешинама, дотле цетињски повлашћени разбојници веселе се над гробовима својих невиних жртава, своје рођене браће и свога народа.

Као синови оне напаћене земље, не можемо а да јавно не подигнемо свој глас противу ових бездушних оргија, и да јубиларни цетињски пир, зачињен крвљу народних мученика, не осудимо као најодвратнији злочин, према оном јадном и напаћеном народу. Из дубине своје младићке душе осуђујемо владавину тријеских и крвавих судова, лупешких разбојништава и мучких убистава, и сматрамо и јубилеј и краљевство као врхунац безумља, у коме као у пијанству ишчезава и последња искра свијести и гриже савјести, како би се ма и за кратко вријеме заборавила педесетогодишњица злочинства.

У то име дижемо свој глас!«

*

Гледиште београдске омладине делила је онда целокупна црногорска омладина на школовању у иностранству. Сви су се омладинци, према својим могућностима, оградили од цетињских парада, и свом незадовољству по могућности дали публицитет. Изузетак су чинили неколико стипендиста кнежевих у Швајцарској,Ческој и Аустрији (неки од ових стипендиста раније су били у Београду и добили стипендије за денунцирање својих другова).

Лука Пиштелић, претставник омладине из Русије, у једном напису вели: »Нико се не би више радовао од нас, црногорске омладине, уздизању Црне Горе на краљевско достојанство, кад би оно само било у свези са стварним напретком

државе... Али овако, тај корак је права бесмислица и никакве користи Црној Гори он не може донијети«.

Двојица емигрантских првака, Божовић и Ђоновић, публикују књигу »Црна Гора и напредни покрет«. У њој излажу стање Црне Горе у погледу политичком, економском, финансиском, просветном и војничком. Праве биланс рада кнежевог и његове кнежевине. Из овог прегледа излази, да је кнежевина Црна Гора најзаосталија држава у Европи, а да је таквом стога, што се њом врло рђаво управљало. Њена природна богатства, и ако нису тако велика, нису ни тако бедна, како је бедан живот у њој. Да су на челу државе били просвећени и способни људи положај земље би био сасвим други. И боље би се живело, и народ би био задовољнији, а углед земље у српству и у свету већи. Углавном све је зависило од самог кнеза. Он је током пет деценија дао рђаву сведоџбу о својим државничким способностима. Његов организаторски таленат је омануо. Није нашао ни створио способне људе, сам, опет, није имао способности да земљу преуреди и оспособи за бољи живот. Водио је политику личног престижа и заплетене дипломатске игре, која је Црној Гори донела само штете. После малог увећавања земље 1879, свом својом дипломатском игром није добио ништа. Најзад се замерио Русији, и отворио спор са свим вођама заграничног српства. Паралелно са неуспесима споља, отпочео је спор и са сопственим народом. Компромитовао се разним процесима и окрвавио руке крвљу добрих синова Црне Горе да би истрајао на злу путу. И на крају једне такве владавине проглашава себе краљем, а земљу краљевином!

Ова Божовићева и Ђоновићева књига је у ствари систематисани и понајбоље аргументисани напад на стари режим и на кнеза директно. Све што се онда могло знати о злоупотребама унутрашњих режима и о девиацијама у спољној политици, писци су унели у своју књигу, тако да је она још до данас готово најдокументованија и најисцрпнија критика Николиног самодржавља. На крају своје књиге доносе »Нашу реч«. У овој речи износе шта би по њиховом мишљењу требало радити у Црној Гори. То је, уосталом, било мишљење целокупне емиграције и омладине. По њима, у националном погледу, место дотадашњих распри и девиација у спољној политици, Црној Гори највише доликује да ради на уједи-

њењу српскога народа. Верују, да је у том правцу лакше радити из Црне Горе него из Србије због тешког географског и политичког положаја Србијиног. На Србију је Аустрија нарочито била љута, стога Србија није могла тако лако постати »устанички логор« српскога народа. Међутим, споразумно са Србијом, Црна Гора је то могла постати. Они су уверени, да Црној Гори није претила опасност од Аустрије као Србији. И стављајући се на расположење српству, »српска Шпарта би извршила своју улогу, изашла би из овог умирућег положаја или би пропала, жртвујући себе за целу нашу нацију, или би постала часан члан ослобођеног и уједињеног Српства, центра уједињеног Југословенства«.

Ондашња емиграција и омладина Црну Гору сматрају земљом мисије, за разлику од кнеза који је од 1903 сматра државом и циљем за себе. Отуда први траже да се она жртвује великим националним идеалима, а други да се учврсти и ојача, макар и по цену ових идеала. Неспоразум дубок и судбоносан. Стога кнез проглашава Црну Гору краљевином, а себе краљем. Емиграција и омладина опет објављују: »Србија и Црна Гора позване су, на првом месту и пре свега, да одлучно раде на уједињењу Српскога народа. Најсигурнији корак к томе чину јесте: спајање граница обеју ових слободних земаља«. Онда кад би се границе спојиле, по мишљењу Божовићевом и Ђоновићевом, »државни облик и положај сваке од њих две треба решити слободним општим народним гласом — плебисцитом«. Ове мисли, као уосталом цела ова књига, одговор је на цетињски проглас краљевства и кнеза Николе за краља ове краљевине.

Делимично помиловање осуђених из цетињског и колашинског процеса није ни најмање утицало на мишљење и држање емиграције. Емигранти су такво помиловање схватили као намеру да се унесе раздор међу омладином и емиграцијом. Утолико пре, што су помиловани Марко Даковић, који је сматран вођом, и његов друг и један од првака емиграције, Лазар Дамјановић, а задржани су и даље у затвору они који су сматрани вођама Народне странке. Од помиловања су изузети Радовић, др. Марушић, Рајичевић, Ћулафић, браћа Ивановићи, Војводић, гимназисте: браћа Ђоновићи, Беговић и Дамјановић, Миљан Радоњић, Вуко и Ђуро Ивановићи, Брадић, и др. У емиграцији: Божовић, Ђоновић, Шо-

бајић, Новаковић и Михаило Бојовић. Врло је вероватно, да је на овакво помиловање утицало сазнање да међу омладином, емиграцијом и вођством Народне странке постоје извесне разлике у гледиштима на државну политику и на династију Петровића. Мислило се, да ће се делимичним помиловањем ове диференције само продубити. Преварили су се. Стање у омладини и емиграцији остало је и даље какво је било. Сви они заједно нису били одушевљени краљевством, нити су променили мишљење о његовом значају за српство и за Црну Гору. Даковић је верно тумачио мисли ондашње емиграције кад је, одговарајући сараднику »Политике« на питање шта мисли о помиловању, рекао: »Ми гледамо само на то има ли знакова за побољшање стања у нашој домовини. И ако ово помиловање не би значило почетак рада на повраћају редовног стања у Црној Гори онда не само што је безначајно, него би то још био један акт спрдње са људима, њиховим достојанством и њиховим животима. У том случају премазивање и крпљење Томановићевог кабинета био би само један, можда тек прикривен, прелаз из крви у подвале...«

Ни један од истакнутијих помилованих емиграната није се вратио у земљу. Остали су и даље у Србији. Вратили су се тек за балкански рат. У ствари, помиловање осуђених сељака и неколика првака Народне странке, којима се ваљда није придавала већа важност у покрету или се разликовала ма у чему од својих другова,[1] а од емиграције неколико најистакнутијих чланова, — није уливало поверење у чистину намера, нити је се могло схватити да се уистини жели смиравање унутрашњих прилика. Објашњење оваквог помиловања »статичким у карактеру« краља Николе, по речима »Цетињског Вјесника«, добило је нарочити значај. Он је заиста у погледу своје политике остао сасвим статичан! Омладина и емиграција то су врло добро схватили. У краљевству је продужена политика, која је вођена у књажевству. Измењени су називи и титуле, али не и схватања и начин рада. Исто као што је Црна Гора остала мала и сиромашна каква

[1] Случај са помилованим Спасојем Пилетићем, који није примио одлуку вођства странке о изборној апстиненцији. Он је на телеграм о апстиненцији одговорио да га одлука вођства не обавезује. Поставио је кандидацију и био стога ухапшен. После тога сматрало се, да је Пилетић више са омладином него вођством странке.

је и била, продужило се и са управом као раније. Краљевина је сасвим наследила кнежевину. Сва је разлика била у томе, што је од најмање и најсиромашније кнежевине постала најмања и најсиромашнија краљевина!

Однос српства према краљевству

Вест о црногорском краљевству српство је примило пре као увреду него као част, више као излишно кинђурење једног престарелог аутократа, него као моралну накнаду или признање јуначкој Црној Гори. У сваком случају, пре као знак раздора, него слоге у српској фамилији.

Званични у Србији стављају маску на лице. Нити се радују, нити се љуте. Старају се да владају нервима. Чак и онда кад их Цетиње напада зашто краљ Петар неће да дође на Цетиње, врло уљудно одговарају. Кажу да је краљ са својих 66 година, и непосредно после далеког пута у Русију, Цариград и Свету Гору, заморен и неспособан за тако тегобан пут, какав је од Београда до Цетиња. Полузванична цетињска штампа и њихови помоћници у Београду не примају овај изговор и из дана у дан замерају званичном Београду. Присиљавају полузваничну »Самоуправу« да напише уводник »Потребна објашњења«, у коме се стара да убеди да краљ Петар уистини због слабог здравља не може на Цетиње, али шаље свога сина и наследника престола, »кога воли више од себе«. Нарочито подвлачи, да распре из далеке прошлости не могу утицати на краљеву политику. Он је »трпео жртве за српску ствар кад је био кнез, а не сад кад је краљ. Краљ Петар, вели »Самоуправа«, није мањи родољуб од кнеза Петра«.

Независна штампа на ове замерке одговара много опширније. »Политика« замера што се Цетиње жалило чак и Петрограду што краљ Петар неће да иде на Цетиње, и љутито додаје: »Никола Петру није дошао, а хтео би да овај њему дође! Да присуствује једној излишној и надменој, чак у односу према целом српском народу увредљивој, прослави кићења краљевском круном. Јер коме то треба? Неће се ваљда рећи српском народу?« Пледира да Краљ Петар нипошто не иде на Цетиње.

»Вечерње Новости« и »Београдске Новине«, изразити органи остатака обреновићевских режима у Србији, залажу се врло усрдно да докажу како је српство у огромној добити прогласом Црне Горе за краљевину. Ваљда понети инатом и мржњом на нови режим у Србији, старају се да убеде своје читаоце да је Црна Гора пресрећна и процветала под »мудром управом« кнеза Николе. »Вечерње Новости« Николину владавину чак препоручују као узор Србији. »Напослетку, кажу, Црна Гора није могла ићи за Србијом, у којој се стално убијају владаоци, у којој је у свим правцима расуло, у којој је завладала анархија духова, ординаран грабеж и разбојничко пљачкање државе »у згодној форми«, која је у свету изгубила сваки углед, која је коначно упропастила националну ствар у Старој Србији и Маћедонији... За таквом земљом Црна Гора није могла ићи. Она је пошла својим оделитим путем и ево је данас постала краљевина!«

По мишљењу »Вечерњих Новости« Србијине слободе биле су расуло и анархија, а напори народа и државе да се оспособе за крупне националне потхвате, грабеж и разбојничко пљачкање! Стога препоручују за углед Црну Гору у којој је гробни мир, и где се ни о најтежим злоупотребама власти или средстава не сме ни реч проговорити. Препоручују је за углед можда и стога, што је пошла »оделитим путем«. А то је ваљда онај пут којим су ишли њихови патрони пре 29 маја. У жељи да наруже своју земљу и похвале нове господаре, заборавили су да су Обреновићи страдали у Србији баш зато, што су пошли »оделитим« путем од расположења и тежња народних.

Јакшићева »Штампа«, револтирана писањем овог листа, доноси неколико уводника. У једном каже: »Један абаџија који није био кадар сашити ни гуњ,[1] прича сваке недеље по неколико пута својим читаоцима о политичком угледу Црне Горе, а један неовршени ђак, који се испита плашио као душман бусије и никако на њих није смео наићи, уче у томе листу Србију да треба да се угледа на Црну Гору!« Нашта,

[1] Љуба Бојовић-Брка у младости је био абаџија. Његов зет и сарадник, Мићић, није био завршио школу. Обојица су били стари Обреновићевци из либералног крила које је увек било на расположењу свим режимима за време Обреновића.

пита се, да се Србија угледа? Онда ређа све што се десило последњих година у овој слободној земљи. Процеси, убиства, скандали и дружба са туђинским агентима. Унутра у земљи је вођена ненародна политика, а споља сасвим несрпска. Народ живи у сиротињи и бесправљу као нигде у Европи. И шашта да се Србија угледа и какав је углед такве земље? Затим додаје: »Нити Црна Гора може постати већа и важнија лагањем у два три листа о неком свом угледу, нити може постати мања ако призна истину о себи«.

»Вечерње Новости« одговарају »Штампи«, да сиротиња није порок. Ова на то вели: »Они сада у »Вечерњим Новостима« кажу, сиротиња није порок, да би извинули циркуску параду којом се најсиромашнија кнежевина премеће у најсиромашнију краљевину. Али, као год што сиротиња није порок, тако исто није ни врлина кад голаћи хоће да буду краљеви!«

»Београдске Новине« нарочито се љуте што краљ Петар неће на Цетиње. Оне ванредно живо помажу кампању коју води »Цетињски Вјесник« противу српских званичних кругова. У неколико чланака развијају тезу, да узрок рђавих односа између Србије и Црне Горе може постојати само у личним разлозима, тј. у »неспоразуму између владалачких кућа двеју братских земаља«. Плод овог неспоразума је одлука да краљ не иде на Цетиње. Оваква одлука, по мишљењу овог листа, »толико је озбиљна и судбоносна да би о њој требало чути и мишљење земље«, пошто она »својим последицама може бити судбоносна за народ и државу«.

Откуда је Ђурчић пронашао да отсуство краља Петра са цетињских свечаности може бити судбоносно за Србију и њен народ, није јасно. Он је, у жељи да краљ Петар оде на Цетиње, вршио пресију до мистификације. Старао се да примора краља Петра да иде тасту, оптужујући владу, да је донела одлуку да краљ не иде на Цетиње под краљевом пресијом. По мишљењу Ђурчићевом влада би требало да поступи обратно, да присили краља да оде у Црну Гору. Ако он то не би хтео, онда нека влада поднесе оставку и он образује другу која би на том питању извршила изборе. Ако доцнија скупштина не би одобрила његов став, »онда, нека абдицира!« Не може се, вели, допустити да »лична

расположења владаочева ометају владину спољну политику, коју је усвојила и Народна скупштина«.

Докле је овај публицистички агент Цетиња ишао у пресији на краља Петра, види се из ових речи: »За државну политику Србијину испоставиће се, јасно и несумњиво за цео свет, да је у њој лично расположење владаочево јаче од свих обзира према државним и националним интересима. Зар краљ Петар не увиђа какве би последице такав корак морао донети и његовој династији...«

Кнезу Николи је било врло много стало да му дође најстарији зет. Отуда његови публицистички агенти не бирају средства да, правећи пресију, испуне његове жеље. Они не примају извињење које даје полузванична »Самоуправа« и краљевска влада. Најзад отворено оптужују своју земљу и кажу: »У братској Србији нерадо се гледа на ту и такву свечаност«. А то се, кажу, не може поднети, јер »то није ни лепо, ни братски, и може се само сажаљевати«. Најзад »Београдске Новине« кажу: »Данас у Србији нема државне мисли!« По њима као да се она преселила испод Авале под Ловћен!

Ова конвергентна кампања кнежевих органа на Цетињу и Београду била је тако оштра, да је »Самоуправа« била принуђена да уочи јубилеја и прогласа краљевства, брани краља, владу и њеног претседника, уверава Цетиње што боље може у добре намере и најлепше жеље за краља Николу, његову династију и за успех Црне Горе. Али, и да у исто време скрене пажњу на писање цетињске полузваничне штампе. »Крајње би време било, вели, да се у Црној Гори озбиљно размисли о последицама од рада тога листа (»Цетињског Вјесника«), који као да је запао у руке најопаснијих, притајених и подмуклих непријатеља Српства, којима је крајњи смер завадити и омразити Србију и Црну Гору«.

На дан прогласа краљевства »Самоуправа« доноси уводник, у коме поред осталог каже: »Не само нама, него целом Српству, па и пријатељима нашег националног јединства, биће мило и пријатно ако овај свечани чин повећа стварну независност и моћ Црне Горе, и буде олакшао јединство и подигао углед народа српског«. Очигледно је, да »Самоуправа« и они изнад ње, нису сасвим сигурни, да ће овај чин повећати углед и моћ Црне Горе, а још мање да ће олакшати једин-

ство и подићи углед српског народа. Кад би у то били убеђени, не би изјављивали жеље са »ако«, већ безусловно, као што се то увек чини кад се уверимо да је нешто добро. Да су владајући кругови у Београду са доста скепсе примали ово цетињско краљевско проглашење, сведоче и ове »Самоуправине« речи: »Демократски дух нашега народа, који загрева срца и у најзабаченијим крајевима Српско-Хрватског народа, и који у тесној вези стоји са европским напретком и културом, бдиће над радом сваког политичког радника, сузбијаће сепаратистичке тежње и помагаће сваки рад, који води напретку, слободи и јединству Српско-Хрватског народа«.

Самосталски »Одјек« о краљу и краљевству јубиларних дана није проговорио ни једну реч. Није чак ни нотирао овај чин. Али је зато Скерлићев »Дневни Лист« о свечаном дану освануо на уводном месту са пародијом кнежеве песме »Онам, онамо«, коју завршава: »Докле ћеш кнеже?!... Зар није доста?!... Над главом палиш рођени дом!... Крв и тамница нек ти је проста — Врати се, кнеже, народу свом!...«

Социјалистичке »Радничке Новине« о јубилеју и краљевству пишу: »Ово што ће се приредити у Црној Гори није празник црногорског народа, то је глорификација његових крвника«. Стога, кажу, не треба ићи на Цетиње на пир и шенлучење, док се иза оних који пирују »виде попаљене куће, и чује очајан врисак нејачи«. Одласком, нарочито званичних и краља Петра, народ црногорски »не може се придобити за Србију, већ одгурнути од ње«. Црногорци су од увек »осећали најинтимније везе, које су их везивале за Србију« и обратно. И ова »топла и искрена осећања морају бити помућена кад, доласком на Цетиње, њиховом болу почне свирепо да се потсмева онај, који претставља народ у Србији. Отпутовати на јубилеј, значи солидарисати се са режимом корупције и терора, значи и нешто више: давати му моралну потпору...«

»Словенски Југ« опет каже: »Ми нисмо формалисте, и на празне титуле не полажемо ништа. Али ипак јасно видимо и осећамо, да ће проглашење Црне Горе за краљевину, — дакле и за подвојен центар српске државне идеје — ипак значити извесно цепање снага српскога народа. Управо, прогласом Црне Горе за краљевину јавно је манифестован

њен антагонизам према Србији. Стара борба Зете и Рашке о превласт у српском народу хоће да васкрсне данас због сујете једне породице... Нису интереси српства ни најмање налагали проглашење црногорског краљевства; напротив, интереси српства налагали су Црној Гори да своје држање доведе у склад са својим положајем и приликама у српском народу. Проглас краљевства диктовале су тесногруда сујета и сепаратистичке тежње једног човека и његове породице. Са гледишта општих српских и југословенских интереса, проглашење Црне Горе (краљевином) ми сматрамо као један кобан и немио догађај«.

Ова зебња да црногорско краљевство може имати последице које са интересима Црне Горе и српства нису сасвим у складу, пробија и у страну пријатељску штампу. »Журнал де деба« овим поводом пише: »Мислимо да је кнежевска титула доликовала много боље држави црногорској, него краљевска. Достојанство краљевско изискује извесне ствари, које још нема и које по свој прилици неће имати Црна Гора. Оно изискује у исто време извесну репрезентацију, коју државни приходи не могу задовољити. И у пркос распрострањених гласова, у више махова, ми волимо да верујемо, да краљ Никола неће дуговати страним потпорама средства за издржавање своје нове части. Његова независност, најдрагоценије благо црногорско, зар се не би тим умањила? То би био чудноват резултат подизања кнежевства на краљевство.«

Париски »Тан« и »Ђорнале д Италија«, полуслужбени лист ондашње италијанске владе, мисле да је проглас краљевства маневар аустриски, уперен противу Србије, с намером да се тако изазове »непријатељство између Карађорђевића и Петровића«.

Цетињска, и са Цетиња инспирисана, штампа својим нападима на службену Србију само су утврђивали све пријатеље српскога народа да су мотиви прогласа краљевства са српског националног гледишта врло сумњиве природе.

Ово неповерење је у многом појачала и бечка штампа. Она је оних дана врло ласкаво писала и о краљу Николи и о новој краљевини. »Најес Винер Журнал« пише уводник у коме хвали краља Николу, а напада краља Петра. На крају

каже: »Једнога краља на Балкану треба свргнути«. Тај један је, наравно, краљ Петар.

На ове врло мало одмерене, скоро неукусне, похвале бечке штампе налази се побуђен сам краљ да захвали. Дописнику »Нове Слободне Пресе« Никола изражава радост и благодарност »због симпатичног писања« о њему и његовој земљи. »Верујте ми, каже краљ, Црна Гора уме заслужити ово пријатељство јавне речи«. Кад је давао ову изјаву он се по свој прилици није сетио да благодари штампи која пише да треба збацити његовог »драгог« зета!

Да би умирио српско јавно мњење и Србију, опет јавно говори Лазо Томановић! Дописнику римске »Трибуне« овај чудни претседник владе вели: Црна Гора у односу на Балкан има највише сличности са односом Пијемонта према Италији. Ова сличност постоји стога, што је Црна Гора најбоље војнички организована, стратегиски најбоље обрађена и претставља најјачу тежњу за независношћу. За Бугарску, опет каже: Црна Гора и Бугарска две су најмлађе краљевине, оне су скоро близанци, и стога се морају још више волети!

Очигледно краљевски претседник владе намерно наглашава сличност са Пијемонтом и близаначку љубав са Бугарском. Ако није имао намеру да оних значајних дана открије смернице цетињске политике, онда је у најмању руку желео Србији скренути пажњу да претензије Црне Горе могу ићи и овим правцем, и да за то у близнакињи може наћи бар делимичну подршку!

Па ипак је Адамовићева »Правда« 16 августа писала да се »уз поздраве и усклике свих добрих Срба и целе просвећене Европе, а под кишом пакосних грдња једне мале групе црногорских незадовољника и њихових пријатеља у Србији«, прогласила јуче »мала, али јуначка Црна Гора Краљевином, а њен кнез Краљем«. Природно је да се томе »усклику«, и из »најчистијих побуда« придружила »Правда« а са њом и »сви ваљани Србијанци!« У име своје и ових ваљаних Србијанаца лепе жеље за нову краљевину она завршава молбом провиђењу да »благослови овај важан чин и да он уроди корисним плодом, који се од њега очекује!«

Органи заграничног српства, скоро без изузетка, дочекали су проглас црногорског краљевства са негодовањем и неповерењем. Главни орган војвођанских радикала, новосад-

ска »Застава«, каже: »Кнез је испословао од великих сила да га признају за краља. Полузванични лист кнеза Николе истиче то као велики успех Црне Горе. Али, уистини, Црна Гора неће отуда имати користи. Углед државе не цени се по томе, је ли њен владар краљ, кнез или цар, него по њеној снази. А снажна је само она држава у којој је народ просвећен, напредан и слободан«. Црногорци то нису. И Турска, вели, »има цара, али нема угледа«, јер је заостала у сваком погледу, па јој је услед тога и снага опала. »Краљевска титула црногорског владара доноси Црној Гори веће терете, а црногорској династији зацело већу припомоћ од руске и аустриске владарске куће. Кнез је задовољио своју сујету. То је сав успех«. Али, за тим успехом »крију се велике неприлике за Српство на Балкану«. Ове су неприлике у томе, што ће се погоршати односи између две српске земље. Они и овако нису добри. »Дошло се дотле, да на свечаности иде престолонаследник Александар, а не прати га ни један министар«. Не прати га стога, што је Никола непомирљив противник Пашићевог кабинета. Кривица је за то, вели, до Николе и његове владе. Потсећа на вести »Фосише Цајтунга« из доба анексије, да је »једна од главних тачака Еренталове политике била, створити јаз између Србије и Црне Горе и да се у ту сврху има задобити црногорска династија повишењем припомоћи и показивањем благонаклоности!«

Испитујући узроке ових неспоразума између Србије и Црне Горе »Застава« налази да они потичу отуда, што се после женидбе принца Мирка мислило на Цетињу да ће он наследити династију Обреновића, за коју се, после женидбе Александрове са Драгом Машин, знало да неће имати потомства. Али, 29 мај је пресекао ове наде. Место Мирка на престо Србије изабран је краљ Петар. Стога се на Цетиње купе »сви они који су били у служби Обреновића«. Кнеза Николу почели су хвалити »баш они листови у Београду, који су га највише грдили док су у Србији владали Обреновићи. А хвалили су га тако, да су тим похвалама гађали краља Петра и његову династију«. Поред тога, кнез је дао неку »накараду од устава« да би спасао свој углед, који је био почео да опада. Отада почињу његови сукоби са слободоумним Црногорцима. Хапсе се и убијају ваљани синови Црне Горе. И око њега се тада »скупљају новинари, који су певали славопојке

краљу Милану кад је затварао и убијао најбоље синове. Сад то раде на Цетињу. То је друштво којему је прави вођ Штајнхарт«. На овај начин кнез чини услугу босанској влади. Јер, у његовој Црној Гори мање је слободе него што је имају Срби Босанци. За све те услуге он добија круну. А она му се »нуди не само да му се задовољи сујета, него и да се ископа јаз међу српским државама«. Стога је орган највеће српске странке у Војводини противник ове кнежеве нове круне и не може се радовати проглашењу Црне Горе краљевином. Не може, јер Никола постаје »допуњено издање краља Милана. Променио се носилац улоге, а руковалац је остао исти«. Потсећа да је и »Милан добио круну противу воље народа, али је, додаје, није дуго носио!« А у Црној Гори данас је стање такво, да није било горе ни кад је Наун паша Ћуприлић прегазио земљу. »Тамнице су пуне родољуба црногорских, и свако је осумњичен који не доспева пузећи пред ноге господареве«. У Црној Гори је било увек тешко живети, »а данас није само тешко, него и срамно живети. Данас је слобода црногорска угрожена унутра, а то је у извесном погледу теже но кад је угрожена споља« Зашто се кнез Никола боји да ће иоле немирнији дух упламтети Црну Гору? »Зар се у њој накупило толико огрева?« — пита се »Застава«.

»Србобран«, лист хрватских Срба и орган српске самосталне странке, једине велике и озбиљне политичке организације српске у Хрватској, пише: »Краљевине се проглашавају после успеха. Црногорска после националног неуспеха. У других иду овакве манифестације према успеху и снази, на Цетињу обрнуто... Народ притешњен са свију страна бежи у Америку, а књазу је до краљевске круне!«

Орган далматинских Срба, »Дубровник«, поздравља кнежев јубилеј и проглас краљевства прегледом догађаја који су чинили част кнезу и Црној Гори, да се устави на доцнијем раду, који је »пореметио ону дивну равнотежу, која је све Србе ма гдје они били, напајала надама на бољу будућност и херојством црногорских горштака«. Кнез је позатварао и побио интелигенцију и патриоте, а окупио око себе људе »којима су интереси земље пошљедња брига«. На свечаностима ће, каже, учествовати »страни владари и принчеви, учествоваће неупућени странци, учествоваће плаћеници, учествоваће улизице и пропалице, учествоваће сви, али неће учество-

вати они несрећни родољуби, којима је отаџбина била преча од личних интереса, а са њима неће учествовати ни врло велики дио Српскога народа, који се је борио и бори против туђина, а сада мора да се бори и са онима, којима је некада поклањао сву своју српску љубав и све своје српске симпатије«.

Овако је поздравио ново краљевство и краља, Дубровник, који је свега неколико година раније дочекао принца Данила бурним акламацијама, док је његовог домаћина Фрању Фердинанда поздравио свега са једним јединим »живео!«

Онда једини орган босанских Срба, »Српска Ријеч«, не чини изузетак од својих колега »Србобрана«, »Заставе« и »Дубровника«. Она каже: »Са својом величином од 9 хиљада кв. км., са становништвом од 150—200.000, кога је негда било преко 250.000, са својим природним сиромаштвом и општом запуштеношћу, Црна Гора ће престављати од данас најсиромашнију и најзапуштенију краљевину на земаљској површини«. Али, каже, ако и мала и запуштена она је имала и има велики значај за српски народ и његову тешку судбину. Стога би се »ми први веселили овој прослави, кад би нова титула била израз унутрашњих или спољних тековина Црне Горе«. За кнеза Николу вели, да је дуго времена био и важио као вођа спољне политике српскога народа, као заточник националних нада и идеала. Био је борац и војник. И »његова кнежевска титула није сметала да он буде претпостављен другом српском владаоцу са краљевском титулом«. Он има несумњивих заслуга за српски народ и за уређење Црне Горе. Ублажио је племенски партикуларизам и централисао државне власти. Али, његово »војничко васпитање« омело га је да буде добар уставни владалац. Стога његова политика у последње доба »не показује нажалост довољно успјеха«. А то се мора жалити и у интересу српскога народа и у интересу његове династије. Извесна штампа подигла је тон и хтела би својим побожним весељем да ову »свечаност престави као заслугу своје дипломатије« (алузија на аустриску штампу). Она тим чини Николи медвеђу услугу и смер јој је »да изазове суревњивост међу независним српским земљама и српским династијама«. Пошто се ова прослава чини »послије једног великог националног неуспјеха«, то она тежи да је престави »као акт фамозних компензација«. Ми не тражимо, ве-

ли »Српска Ријеч«, да ко год одступи као Карло Алберто после једног пораза, »али држимо да је требало избјећи сваки повод тумачењу да нова круна значи као неку компензацију, и као неку врсту суревњивости према краљевини Србији«. То су захтевали како општи српски интереси, тако и интереси Црне Горе и њене династије. Ове појаве »буне свако српско срце, и сметају да се о овоме акту пише с одушевљењем«.

Орган Срба који су некада у првом реду гравитирали Црној Гори није се могао отети општем схватању онога доба, није могао да не изрази бојазан да је нова краљевина створена у смеру изазивања распре у крилу Срба и као компензација за анексију Босне и Херцеговине.

Отомански Срби углавном се нису делили од других. Не само вођство, већ и највећи број просветних и културних радника у две класичне српске покрајине, стрепили су да ће црногорско краљевство значити почетак отворене и дубоке распре две слободне земље. Тежак положај наших људи у Турској учинио је, да ове стрепње не узму облик као и по другим покрајинама. Бојали су се да би јавним манифестовањем својих сумњи и бојазни, обесхрабрили и онако пригњечене народне масе. Али то не значи да се њихова бојазан није ускоро показала као тачна. Убрзо после прогласа краљевства поставило се питање наименовања призренског владике. Црна Гора је поставила свога кандидата, а Србија свога. Настала је борба која је потресла и последњег чобанина у овим крајевима. Завршена је, као и свако прогоњење ове врсте, са оштрином и опорошћу, чије су се последице врло дуго осећале.

Мишљење напредних Хрвата онога доба било је идентично схватањима Срба. Њих је болело све што је рђаво учињено у Срба, као што су се искрено радовали свему што је у њих било добро. Питању новог краљевства посветили су једнаку пажњу као и Срби, и ни најмање нису заостали иза њих да изразе своје нерасположење и своје сумње. Тако, орган »Хрватске пучке напредне странке«, »Покрет« (13/26 августа), посвећује читаву прву страну кнезу Николи и црногорској краљевини. Овај напредни хрватски лист одаје признање кнезу за све што је добро учинио у прошлости. »Подигао је, вели, школе и цесте. Све то нико не дира. Али, уз цесте ваља учинити прилике у Црној Гори таковима, да нај-

бољи њени синови не буду морали бјежати далеко из своје домовине«. Он је дао земљи устав. Добро би било »кад би у црногорском »Уставу« било доста устава, кад се народ — макар и по изграђеним цестама — не би гонио у очајање, кад се најбољи, најмудрији и најдемократичнији Црногорци не би стријељали, не би трунули у тамницама, кад би књаз Никола имао осјећај, да је он ради народа, а не народ ради њега. Онда би и напредна словенска штампа писала симпатично о књазу Николи и његову јубилеју, веселећи се што је владар једне братске — српске — земље доживео толику старост«. А овако, нема се чему радовати. Књаз Никола постаје краљ Зете у приликама кад је потискивао слободарски дух и демократски покрет нечувеним средствима. А то, »држимо, не користи ни новој краљевини, ни новој краљевској династији«. Стога, вели »Покрет«, »идемо у Црну Гору као краљевину с једнаким осјећајима, с каквим је остављамо као књажевину«. На крају изражава веру у успех демократске борбе младих Црногораца, и наду да да ће постићи »уз своју познату енергију у краљевини оно, што нису могли у кнежевини«.

На овај начин су примили и поздравили нову краљевину и њеног краља претставници јавне речи у Срба и Хрвата. Отуда су се на Цетињу о свечаностима видели претставници режима у Србији који су се били преживели, и врло мало истакнутих Срба са стране. Од некадашњих истакнутих политичких људи видео се само Полит Десанчић и један радикалски емигрант из доба Обреновића, којему је кнез Никола био указао широко гостопримство. Јасно су се оцртала и овом приликом два схватања, управо два света. На једној страни су били елементи демократски и унитаристички, на другој реакционари и сепаратисти. Први су примили врло рђаво ново краљевство из два разлога: у прогласу краљевином једне мале и сиромашне кнежевине после грубе реакције са неколика политичка процеса, и анексије Босне и Херцеговине, видели су тежње да се продужи са реакционарним режимима и намере да се дефинитивно онемогући уједињење Срба. Стрепили су, да краљевина дугује свој живот оним унутрашњим и спољним силама, које нису желеле стварање једне јаке српске државе на Балкану. Чињенице што је руски цар новог краља произвео за маршала руске војске, а његов зет за ге-

нерала српске војске, нису ни најмање умањиле ове стрепње и ослабиле бојазан за будућност.

Реакционари и сепаратисти врло искрено и ванредно снажно су поздравили новог краља и његову краљевину. А од свих искреније и речитије бечка штампа оног доба. Сама ова чињеница допринела је да и они Срби и Хрвати, који су још били у недоумици, посумњају да је на Цетињу свршен рђав посао.

Да би српство и уопште Јужни Словени били уверени да су Николине побуде биле са широког националног гледишта сумњиве, много су допринели и некадашњи браниоци режима краља Милана и Александра у Србији. Чим су се они окупили око црногорског престола и бранили краљеву политику, други су се сећали Миланове тајне конвенције са Аустријом и страховитих прогона радикала и напредних људи Србије. А то је свакако ишло на штету угледа новог краља и његове краљевине. Историски посматрано, уз Николу су стали људи које је време прегазило а народ оставио, уколико су га уопште имали. Сви други били су противу њега. Он је својом погрешном политиком ставио насупрот себи и својој династији све оно што је било динамично на словенском југу. Напредни људи и његови Црногорци тежили су унутрашњим слободама и националном уједињењу. Он и његови пријатељи бранили су реакцију и желели да одрже Црну Гору као засебну државу. Демократији и широком српском национализму иставили су насупрот реакцију и црногорски патриотизам. Изазвали су сукоб идеја које у интересу српског народа нису смеле доћи у сукоб. Срби су се са идејама слободе и демократије борили противу доминације аустриске и турске. Њихове тежње нису се међиле ни појединачним државним границама ни провинциским међама. По природи ствари њихови погледи визирали су цело српство и његово јединство. Стога су они који су стали иза широке националне и демократске идеје освајали и духом и бројем. Они су победили и непријатеље споља и противнике унутра. Прво ове друге затим оне прве. Динамично је однело превагу над статичним, национализам над сепаратизмом, и демократија над реакцијом. Српски човек оних дана тежио је новим формама политичким и новим творевинама државним и социјалним. Било је само питање времена кад ће их остварити.

*
* *

На почетку овог рада нагласили смо, да су Црногорци сачували љубав за слободу кроз све време од нестанка српске државе до најновијих дана; да су своју слободу љубоморно чували и од својих и од туђинаца. Врло тешко су примали новотарије, »регуле«, како их зове владика песник, нарочито ако су долазиле од странаца. Али, кад их једаред приме, борили су се за њих као за оне раније. Овај некомпромисни човек није могао бити другојачији. Такав је израђен животом и особинама које је донео на свет. У цео свој рад и своју борбу уносио је целог себе, сва своја осећања и сву своју енергију. Љубио је слободу и борио се за њу врло упорно и врло одважно. Никакву стегу која би му наметнула границе личној слободи, није примао. Катарининим генералу Долгоруком, који је покушао наметнути известан нови поредак (1769), пишу петицију и траже да им се »оставе слободе које Црногорци уживају од пропасти царства српског до сад«. Ни овај руски генерал са престижем велике Русије, као год ранији и доцнији њихови шефови, нису успели да им каквим било новим централним организацијама скуче личне слободе и право одлучивања о општим народним пословима. Сматрали су да је лична слобода и право одлуке о општем, заједничком, одлика слободног човека. Само раетин може остати без слободе и без права да одлучује о себи. Таква је била његова психа.

Црногорци су вековима живели у оваквим идејама. Њих су побеђивали Турци, али они турско господарство нису признавали, још мање њихове централне власти. Не признају ни власт хришћанске млетачке државе. Они живе управљани својим локалним шефовима и у савезу племена, којему је на челу био духовни поглавар — владика. Тек на почетку XIX века пристају да приме нову централну државну власт и да у њеном интересу колико толико ограниче дотадашње слободе. Па и овај нови ред ствари примају јер је задржана територијална база нових власти. Главари племенски постају у исто време и органи централне државне власти. Ову нову организацију требало је плаћати. Народ је морао платити порезе колико је било потребно да се одржи овакав поредак. А то није било лако. Црногорци су данак сматрали озна-

ком раетинства. Отуда њихов отпор, па чак и побуне противу давања порезе. Владика песник имао је муке да их убеди, а неколика пута и победи нека племена, док их је уверио да је плаћање порезе особина грађанина а не раетина. Помирили су се са новим редом ствари тек онда, кад су се уверили да је на тај начин њихова заједница постала јача и да им нови поредак не дира у личне слободе и племенске привилегије. Помиривши се једаред плаћали су дажбине без роптања и плаћали тако уредно, да је то било онда ваљда једина земља у Ервопи у којој се није дуговао порез.

Кнежеви Петровићи, преко којих су централистичке идеје западних народа допрле до црногорских брда, сасвим су централисали државну управу. Организовали су управну службу и народну милицију и обе ставили у службу државној идеји. Ову организáцију провели су по пристанку и одобрењу народних сабора. На челу управе је био кнез, који је на себе узео вођење државне политике и именовање државних власти. Ни ова нова организација за прво време није дирала у територијалне базе власти, ни ударала на личне слободе. Кнез Данило у његовом законику каже да »свакоме Црногорцу и Брђанину по наслијеђеној и до сад сачуваној слободи» она остаје и у будуће недирнута, и заповеда да »част, имуће, живот и слобода« не може бити дирнута ни угрожена ма од кога. Ова централистичка политика изазвала је отпор тек кад су кнез и централна власт приграбили у своје руке све и ликвидирали народне саборе. Тада су неколико виђених народних главара и неколико млађих људи устали противу ње. Они су покушали да бране старе привилегије, да кнез не може суверено постављати власти и од њих тражити да се апсолутно покоравају искључиво његовим наредбама. Били су присиљени да емигрирају. Крути централизам однео је превагу над регионалним осећањима и традиционалним привилегијама да вође и главаре врховни шеф именује само по споразуму са народом. Народ је пасивно примио овај нови поредак. Није се бунио из простог разлога што му ни он није дирао у право да одлучује о општинским и племенским пословима и што је задржао племенску базу власти. Сви државни органи по племенима и нахијама, били су из племена и нахија у којима су вршили власт. Бригу о држави и општим, заједничким, интересима народ је без отпора препустио кнезу.

Сукоби настају тек онда, кад је кнежево самодржавље поткопано демократским идејама крајем XIX века и тешким животом на дому. За прво време народ је тражио да кнез увиди да је његов начин управе застарео, и да изведе реформе које би побољшале живот народни. За све тегобе и све несташице кривио је главаре. Њиховој амишности и неспособности приписивао је све невоље које су га снашле. Стога траже реформе управе, а не смену кнеза и династије. И тек кад је круна идентификовала режим са собом стреле лете навише — до престола. Борба једаред отпочета, вођена је како је то диктовала нарав Црногораца. Борило се упорно и жилаво све до крви. А она једаред проливена, направила је непремостиви јаз између кнеза и народа. У овој борби кнез и браниоци старог поретка имали су неколике победе, које су постале њихови порази. Млади људи и нове тежње узели су реванш према њима. Ни краљевство ни сва политичка вештина старог кнеза нису уставили ход историје. Књига која ће доћи за овом биће посвећена расматрању догађаја који су запечатили историју црногорске државе и династије Петровића, као што је ова требала да прикаже зашто је борба отпочела и како је она вођена до момента кад ће настати реванш некада гоњених и побеђених. У сваком случају ова борба потстакнута је љубављу за слободу и идејама западне демократије. Форму јој је опет дала ментална конструкција црногорског човека. Мислимо да ће се правилно схватити оно што се збивало у Црној Гори једино ако се из овог угла буду посматрали догађаји и рад људи ове епохе. Ако је тачна мисао професора Ласкиа (а ми мислимо да јесте) да »свака држава живи од карактера својих грађана«, према томе да је њена структура зависна од овог карактера, онда и све реакције на функције државе зависе од карактера народног. Црногорци и црногорска држава у том погледу нису чинили изузетак, како су то желели да претставе они који су последње две деценије бранили један поредак који је престао бити у складу са душом и традицијом Црногораца.

Садржај

УМЈЕТНОСТИ
БЕОГРАД